

13338

11 2400 4 74

પ્રતાપ નાટક.

(પ્રતાપટેકપ્રકાશ.)

ઇતિહાસિક વૃત્તાંતને આધારે

રચનાર

ગણપતરામ રાજારામ મદ્દ.

ત્રીજી આવૃત્તિ—૧૦૦૦ પ્રત.

દૂહો.

“જનની જાણુતો ભક્ત જાણુ, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, પણુ ન ગુમાવિશ નૂર.”

અમદાવાદ

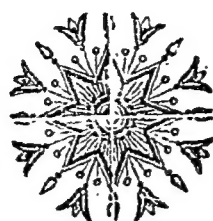
“આર્યોદય પ્રેસ” માં છાપ્યું.

સંવત્ ૧૯૪૬.

સને ૧૮૯૦.

કર્તાએ સને ૧૮૬૭ના આક્ટ ૨૫ પ્રમાણે સર્વે હક્ક સ્વાધીન રાખ્યાંછે.

કીમત રૂ ૧૧૧.

ગુજરાતે ગુણવાન, મણિભદ્ર નૌતમ નાગર;
 વૃંડનગર વિખ્યાત, શીળગુણ કેરા સાગર;
 કલમ ધરી કુળવાન, માન મહિપતનાં પામ્યા;
 જશ તેથી જનમાંહિ, જેમના જલદી જામ્યા;
 પદ પામી સદરદિવાનનું, કચ્છમાંહિ જશ કેળવ્યો;
 દૂરે રહિ દૃષ્ટ દિઠા વિના, મૂળ પ્રીતિરસ મેળવ્યો. ૩
 ત્યાં રહિને તેમણે ગ્રંથ આ રચવા રૂડો;
 નિજ મત આપ્યું મને, પ્રેમનો પાઠવિ પૂડો;
 બની તેટલી કરી મદદ આ ગ્રંથ ગુંથાવા;
 પુસ્તક આદિક થકી, ધૂંતવણુ રચતાં જાવા;
 ગુર્જરીવાણીમાં ગ્રંથ શુભ થતા પેખવા પ્રેમ છે,
 તો તે મણિથી પરસાવવા નવિન કૃતિ મુજ નેમ* છે. ૪

રે આ વખતે નામ મૂળ ઉદ્દેશક કેરું—
 વિસરી કેમ હું જગાં? પડ્યું દુઃખ જે શિર મેર!
 ઉગતાને આ જગત માન આપીને માને;
 અસ્ત થતાને પૂઠ દેધ કર જન દે કાને;
 તેવી રીતી ત્યાગી તરત આથમેલ અભિલાષિને—
 સંતોષ થવાને ગ્રંથ આ અર્પૂ મન દૃઢ રાખિને. ૫

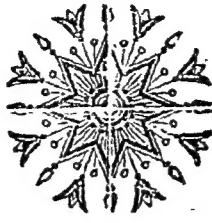
* નીમ-પણ. † આ વાક્યમાં ઉ'ડો' મર્મ છે, જે-
 જ્ઞાતા જાણી લેશે.

ગુજરાતી શાળના હતા ડેપ્યૂટી જેઓ;
 શાળ-પરીક્ષાતણા હતા પ્રેક્ષક જન જેઓ;
 અનાવલા દેશાઈ, નામ ગોપાળજી જેતું;
 ગણપતથી શુભ ગ્રંથ-રચવા હારદ એતું;
 તેણે પ્રતાપ વિક્રમ જરા, “નર્મગદ્ય” માં નરખિતે—
 નાટક રચવા મુજને તદા, ઉદ્દેશ્યોતો હરખિતે. ૬
 નાટક રચનાતણી રીત હું નવ કંઈ જાણું;
 તેથી ધર ના ધરી, ત્યાગ કીધું તે ટાણું;
 કાળ કેટલો જતાં, મૂળ ઉદ્દેશજ ઊગ્યો;
 તેથી ધારી ધીર, પંથ નાટકને પૂગ્યો;
 આ અવસર એ નાટક નવિન પૂર્ણ થતાં પ્રેમે કરી—
 ઉદ્દેશકને આનંદ હું આપિશ અસ્તસમે જરી. ૭

પરિણામાલંકાર.

(વસંતતિલકાવૃત્ત.)

રે! અસ્ત જોધ જનનો મનમસ્ત હોઈ,
 હાસી કરી ન હસશે કુળવાન કોઈ;
 રે! સૂર્ય ચંદ્ર સરખા પણ આયમે છે,
 રેલાઈ મોટ નદ શાન્ત થઈ શમે છે. - ૧

ગુજરાતે ગુણવાન, મણિમય નૌતમ નાગર;
 વડનગર વિખ્યાત, શીળગુણ કેરા સાગર;
 કલમ ધરી કુળવાન, માન મહિપતનાં પામ્યા;
 જશ તેથી જનમાંહિ, જેમના જલદી જામ્યા;
 પદ પામી સદરદિવાનનું, કચ્છમાંહિ જશ કેળવ્યો;
 દ્વારે રહિ દૃષ્ટ દિકા વિના, મૂજ પ્રીતિરસ મેળવ્યો. ૩
 ત્યાં રહિને તેમણે ગ્રંથ આ રચવા રૂડો;
 નિજ મત આપ્યું મને, પ્રેમનો પાઠવિ પૂડો;
 બની તેટલી કરી મદદ આ ગ્રંથ ગુંથાવા;
 પુસ્તક આદિક થકી, ધૂંયવણુ રચતાં જાવા;
 ગુર્જરીવાણીમાં ગ્રંથ શુભ થતા પેખવા પ્રેમ છે,
 તો તે મણિથી પરસાવવા નવિન કૃતિ મુજ નેમ* છે. ૪

રે આ વખતે નામ મૂળ ઉદ્દેશક કેરું—
 વિસરી કેમ હું જાણે? પડ્યું દુઃખ જે શિર મેરું!
 ઉગતાને આ જગત માન આપીને માને;
 અસ્ત થતાને પૂઠ દેધ કર જન દે કાને;
 તેવી રીતી ત્યાગી તરત આથમેલ અભિક્ષાખિને—
 સંતોષ થવાને ગ્રંથ આ અર્પું મન દહ રાખિને. ૫

* નીમ-પણ. † આ વાક્યમાં ઉડેા મર્મ છે, જે-
 જ્ઞાતા જાણી લેશે.

ગુજરાતી શાળના હતા ડેપ્યૂટી જેઓ;
 શાળ-પરીક્ષાતણા હતા પ્રેક્ષક જન જેઓ;
 અનાવલા દેશાઈ, નામ ગોપાળજિ જેનું;
 ગણપતથી શુભ ગ્રંથ-રચવા હારદ એનું;
 તેણે પ્રતાપ વિક્રમ જરા, “નર્મગદ્ય” માં નરખિતે—
 નાટક રચવા મુજને તદ્દા, ઉદ્દેશ્યોતો હરખિતે. ૬
 નાટક રચનાતણી રીત હું નવ કંઈ જાણું;
 તેથી ધર ના ધરી, ત્યાગ કીધું તે ટાણું;
 કાળ કેટલો જતાં, મૂળ ઉદ્દેશજ ઊગ્યો;
 તેથી ધારી ધીર, પંથ નાટકને પૂગ્યો;
 આ અવસર એ નાટક નવિન પૂર્ણ થતાં પ્રેમે કરી—
 ઉદ્દેશકને આનંદ હું આપિશ અસ્તસમે જરી. ૭

પરિણામાલંકાર.

(વસંતતિલકાવૃત્ત.)

રે! અસ્ત જોધ જનનો મનમસ્ત હોઈ,
 હાસી કરી ન હસશે કુળવાન કોઈ;
 રે! સૂર્ય ચંદ્ર સરખા પાણુ આથમે છે,
 રેલાઈ મોટ નદ શાન્ત થઈ શમે છે. ૧

ત્રીજી આવૃત્તિની અર્પણપત્રિકા.

(હરિગીત છંદ.)

રૈયત તણું રૂઢું કર્યાનો હાર જે ઉરં રાજતો,
વલિ ટેકનો તોરો શિરે નિજ નેક પાઘે છાંજતો;
એવા વિરલ રણધીર ભારત વીરને શુભ નેમથી,
અર્પું તૃતીયાવૃત્તિમાંહિ પ્રતાપનાટક પ્રેમથી. ૧

— ૧૭૭ —

ઉપોદ્ધાત.

(દોહરો.)

ઉદધિ ઉદ્ધ્યા તણો, શ્રમ જાણે હનુમાન;

ત્યમ પુસ્તક રચવા તણો, જાણે શુભ વિદ્વાન.

૦૦

૧

ઉપલ્યા દોહરાનું વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે; પણ એ ઉપર એ જોલ ટીકા કરવી ઉચિત ધારું છું. સંગ્રામની ભૂમિ જેમણે જોઈ નથી; ઉછળતી તલવારો ને ભાલા તેમજ તીર અને એ આદિક ખીજાં છેદક અને લેદક શસ્ત્ર અસ્ત્રોનો ત્રાસજનક દેખાવ જેમણે ઉઘાડી આંખે જોયો નથી; તેમજ બંદુકોનો એક મ્હોટી દિવાલ કકડી પડતી હોય તેવો સામટો અવાજ અને તોપોનો જ્વાળામુખી ફાટતાં થાયછે તેવો ધડાકો સાંભળ્યો નથી; એવા ઇતિહાસના અને વર્તમાનકાળમાં ચાલતી લડાઈઓનાં વર્તમાન વાંચનારા રણભૂમિ ઉપર ખેલનારા વીર પુરુષોની હારજીત ઉપર ધરના ઓરડામાં અંતરાઈ રહેલી ગતિ ને જોરે અનેક ટીકાઓ કરેછે, એ તેમની ટીકાઓ તે ખરી ટીકા નથી. વંધ્યા સ્ત્રી કહેશે કે—“ઓ હો છોકરું જણવું એમાં તે શું ?” આ તેનું જોલવું તેને પોતાનેજ અજ્ઞાનમાં ખપાવશે. તેમજ ફલાણો વિષય લખવો એતો ધણોજ સહેલો છે; ગ્રંથ રચવામાં ગાંસડો જીંચકવા જેટલી મહેનત નથી; થોડી પુરસદ મળી કે ફતેહમંદીસાથે એ કામ પાર પાડી શકાય. ચટપટ ચાલમાં જટપટ ખેલનારા અને સૂંઠનો કાંકરો હાથ આવે ગાંધીના વર્ગમાં ગણનારા આવા નરોનો દોઈ પણ ગ્રંથઉપર અપાતો અભિપ્રાય તેને હું અભિપ્રાય અથવા ટીકા માનતો નથી. પણ જેમણે પોતાનાં પગલાંથી સમરાંગણું* શોભાવ્યાં છે એવા મહાવીરનાં યુદ્ધનો સેતરંજ ખેલવામાં શીશી સાવધાનીથી કેવી રીતનો દાવ ખેલવો જોઈતો હતો વગેરે વાક્યો એ ખરી ટીકા ગણાય છે. પેટને પરિવારે પનોતી

ગણાતી પ્રમુતાનું પ્રસરતી સ્ત્રી પ્રત્યે બોલવું એ તેનું ડહાપણ અને જ્ઞાન દર્શાવે છે. તેમજ ગ્રંથરચનાનું કામ માથે પોટલું મૂકી અટપટો પહાડ ઓળંધવા કરતાં પણ મુશ્કિલ છે; તે જાંચે ટીંબેથી અક્કડપણે ઉતરી પડવા જેવું અગર ઢાળવાળે ઢાળેથી લાંબા પગ કરી સરી જવા જેવું કામ નથી એમ જે જાણે છે; જેમણે પંચરંગી દુનિયાનાં પૃથ પોતાની અનુભવી આંખે અહિં તહિં ફરી જોયાં છે; જેનાં કરતાં મનની મહેનતનો પરિશ્રમ ધણો વિશમ છે એમ તુલના કરી શકે છે; પારા જેવા અસ્થિર મનને સ્થિર કરી તેની મદદથી જાંચીનીચી નહિ, પણ દોરીછટ આચકો ન આવે એવી સડક બાંધવાની કળા કેટલી કઠિણ છે એમ જે જાણે છે; પાણી જેવા રંગરહિત ચીકટવર્જિત મનને પોતે ધારે તેવા પાકા રંગો ધારણ કરાવી તેનાથી જે ચિત્રમાં જેવો રંગ પૂરવો હોય તેવો પૂરાવવાની જાંચી ક્રિયાનું કામ કેટલું કડાકૂટ ભરેલું છે એવો જેને અનુભવ છે; તેનું અનુભવસિદ્ધ જે શાન્ત બોલવું, તેજ ખરો અભિપ્રાય—ટીકા, પ્રશંસન કે શિક્ષા છે એમ હું ખરા ઉદ્ગારથી માનું છું. હું પૂલકટાકતા ટચાક શબ્દો સાંભળવામાં બહેરો, પણ દેખાવે સાદા જેને બકબક કરવાની બાધા છે એવા વિદ્વાનના ગુપ્ત ઘોષ સાંભળવામાં શરવો છું.

હું મોટો ગ્રંથકર કે પ્રવીણ પડિત નથી, પણ તેવા પુરૂષોની પ્રસાદિનો ક્ષુધિત સાધારણ માનવ છું. રે, તેવા મહાન્ પુરૂષોના સંચિત જ્ઞાનની પ્રસાદિ પણ મને પેટપૂર મળી નથી ! તોપણ જે મળી છે, તથા મળે છે તેને જોરે કંઈક ગતિ કરી શકું છું; તે એવી રીતે કે—“ખાવું થોડું ને ધાવું ઘણું.” આથી નિર્બળતાને લીધે વખતે પગ વાંકાચૂંકા મૂકાય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નાટકની રચનાનો આધાર “નર્મદાશંકર ભાગ ૨ જ” માં નોંધાયેલી “મેવાડની હકીકત” માંનાં માત્ર પાંચ પૃથ (૪૦૩થી ૪૦૭) છે. જેમાં અતિ સંક્ષેપે મહારાણા પ્રતાપસિંહનું ચરિત્ર આપણા નામાંકિત કવિ નર્મદાશંકરે પોતાની ગદ્ય શૈલીમાં શોભાવ્યું છે. આજથી પાંચમા વર્ષ ઉપર ટેકી પ્રતાપનું નાટક એ રચનાને આધારે રચવા મને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો હતો. કવિતા કરતાં પણ નાટ-

કતો વિષય કઠિણ છે એમ હું સમજતો હતો તેથી જેમાં મારી ગતિ પહોંચે નહિ એવી વાતને માટે હું હા ભણી શક્યો નહોતો. નાટક રચવું એ પ્રવીણ પંડિતનું કામ છે. આ દેશમાં તેમજ ધતર દેશોમાં અસાધારણ બુદ્ધિના, કુદરતની કારીગરી જેને કાળજે કોતરાઈ રહેલી છે એવા પ્રભુના પ્રસાદિત પુરુષોથીજ નાટકો રચાએલાં છે; ને તેમની શૈલીથી અંકિત થએલાં તેજ ખરાં નાટકો છે. બાકીનાં મેધબુદ્ધિનાં મકનબુદ્ધિનાં ફાવે તેમ ફડાકા તડાકાથી કડાકામાં કાઢેલાં નાટકો; તે નાટકો નથી પણ ચેટકો છે, એમ હું જાણતો હતો; તેથી “શક્તિ વિચારી કરિયે કામ” આ કહેવતનું અવલંબન કરી “ઉસ્મેં ક્યા હૈ !” એવી હિમ્મત મેં કરી નહિ.

નિવૃત્તિનો સમય કઠિણ કર્મના માનવને વીજળીના ઝળકારાની પેઠે ઝટ જણાઈ ચઢ ચાલ્યો જાય છે; તેનું ઉદય અર્થે ઉઠાવેલું કામ તેના અસ્તનું કારણ થઈ પડે છે; જે વાત તે સવળું થવા કરે છે તેજ તેનું અવળું કરાવે છે; આવા અનુબંધને યોગે થોડા વખતમાં એક રંગીન શહેરમાં શોભેલો આ જીવડો તેને કોઈ આળખે નહિ એવા ગામમાં હાનિ સાથે ફેંકાયો ! જ્યાં તેના મનને રંજન કરનાર કોઈ મિત્ર, કે ધીરજનો દેનાર કોઈ મહાત્મા નહોતો; તોપણ વીરના જેવી ધીર ધારી તંગીનો તાપ સહેતે નિરાશાના નીરમાં છાતી બહાર રાખી વામ ભરવાં જરી રાખ્યાં. વિપત્તિ વેઠવામાં વીરપુરુષોની રીતિ ને નીતિ ધ્યાનમાં લેતા ધીરજ રહે છે, ને હિમ્મત આવે છે; તેમ આ સમયે વીર પ્રતાપનું નામ મને સ્મરણ થઈ આવ્યું, ને તે ચતાંજ મૂળ ઉદ્દેશનો અંકુર સુખદુઃખને હજે ખેડાયલી ભૂમિમાંથી ઉગી નીકળ્યો.

ઉદ્દેશનો અંકુર પૂટતાંજ “ નર્મગદ ” ઉઘાડી ટેકી પ્રતાપનું ચરિત મેં વાંચી જોયું. તે એટલું સંક્ષિપ્ત અને પાત્ર જનોનાં નામ રહિત હતું કે તે ઉપરથી નાટકની રચના શી રીતે રચવી તેનો મોટો ખાંચો પડ્યો. નાટકનાં પાત્રોમાં મૂકવાને સુખ્ય નાયક પ્રતાપનું અને પ્રતિનાયક અકબર તથા તેના અનુસંગી ખાનખાનાન, ફરીદખાન, શાહખાનખાન, ને રસકતો તથા રૂથિરાજનાં નામ નજરે

૧. પ્રતાપનો ભાઈ. ૨. વિકાનેરના રાજાનો ભાઈ. (આ બન્ને અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા.)

આવ્યાં; પણ આ પાત્રવર્ગ કેવો એક તરફ અને અપૂર્ણ હતો તે સહજ કળી શકાશે. ટૂંકામાં નર્મગદ્યમાં નોંધાએલી બિના નિહાળી જોતાં નાટક લખવાની કળા જેના નખમાં રમી રહેલી હશે એવો નાટકાર્યાર્થ પણ નખ ખોતરી વિચારના વમળમાં પડશે, કે જે મોભ, ચાર વળીઓ ને આઠ ઇંટોના અટાલાથી અજબ ઇમારત શી રીતે ઉઠાવવી? આ પ્રમાણે મહા પંડિતને માયાકૂટના વિષયમાં હું જેવા ગજાવિનાના ગાત્રવાળાએ માથું શી રીતે મારવું તેનો મને મોટો વિચાર પડ્યો. પણ માણસના ઉરની ઉર્મિ શું શું કાર્ય કરાવતી નથી? તે જડને ચૈતન્ય, અગ્નિને પ્રગ્નતા તથા કાયરને શૂરો કરી દેછે, તે અંધારામાં અજવાળું, અગાધ ઊંડા જળની સપાટીને આયનાનો માગ ને પ્રજ્વલિત પહાડને સુવર્ણનો મેરૂ દર્શાવી ગતિ કરાવે છે; તેમ મારા ઉરમાં વીર પ્રતાપનું નાટક લખવા આ સમયે સ્વાભાવિક ઊઠેલી ઉર્મિએ-ઊગેલા અંકુરે માફ ચિત્ત એ વિષય ઉપર અતિશય આકર્ષ્યું. સાધન નથી તો શી ચિંતા છે? સાધન કરતાં સાધ્ય વસ્તુ મુખ્ય મનાય છે, ને તે હું જાતે છું; તો સાધન શોધ કર્યે સૌ આવી મળશે, માટે લાગેલી ચટકીને ફટકી* જઈ ઝાંખી થવા ન દેવી. આમ ધારી ટેકાં પ્રતાપનું ચરિત નાટકના રૂપમાં નોંધવાનો ટેક લીધો, ને તે કાગળું મંગળ મુહૂર્ત મંગળાચરણ લખી કીધું. પુરાણોના કથાભાગઉપરથી નાટકો રચવાને પ્રાચીન કવિઓને પુષ્કળ સાહિત્યો મળેલાં છે, પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિઓને કલ્પિત નાટકો રચવાને રસ ભર્યો રસાલો તેમની કલ્પના અને તર્કશક્તિયે પૂરો પાડેલો છે, પણ આ નવીન અભ્યાસીને માટે તો એવો ઇતિહાસિક વિષય મૂકાયો કે, જેનો કથા ભાગ તે એક ટૂંકો કહાણી સરખો-જે એટલો થોડા વખતઉપરનો બનાવ કે જેમાં કલ્પનાનો વિશેષ કાથોચૂનો મૂકતાં શુદ્ધ સુવર્ણ રૂપ ઇતિહાસિક વૃત્તાંતમાં ત્રાંચુ ભેળેલું જણાય. આવી ધૂંધવણી છતાં પણ છણી છણોને કામ કરવાની મેં ખંત રાખી, કે જેથી તેમાં વાંધો ન આવે.

મુખ્ય નાયક પ્રતાપના સંબંધમાં પાત્રજનોનાં નામ કલ્પિત

યોજા મેં જોતરેલો રથ ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડ્યો. ચીતારો પેન-સિલથી ચીતરવાની વસ્તુ આજેખી પછી બંધ બેસતા રંગ તૈયાર કરી પૂરેછે તેવી યોજના મેં કીધી. એટલે આજેખેલાં કલ્પિત પાત્રોમાં ખરાં નામોનો શોધ કરી તે દાખલ કરવાં એમ નક્કી કરી નાટકની રચનાનું કામ મેં હાર પાડ્યું, તે તે સાથે એ વિષયમાં ઉપજેલા સંશયના પ્રશ્ન તૈયાર કરી પત્રદ્વારે છતિહાસના જાણુ પુરુષોને વિનંતિ કરી કે, મને આ વિષયનું નિરાકરણ કરી જણાવશો. ઉપજેલા સંશયોનું નિરાકરણ કરનાર કોઈ મળી આવ્યું નહિ-પણુ કચ્છના દિવાન* રા. બા. મણિભાઈ તરફથી તા. ૨૬ મી અક્ટોબર સન ૧૮૭૯ નું પત્ર આવ્યું કે,—“ટોડરાજસ્થાનમાંથી પ્રતાપવિષેની કેટલીક જાણતનો તરજુમો કરવા માંડ્યોછે, તે તૈયાર થયે તમને મોકલીશ. તમે જે કામ આરંભેલુંછે તે સ્તુતિપાત્ર છે. ઉતાવળ કરી ખામી આવે એમ ન કરતાં વિલંબે પણ દોષ ન આવે એવું કરવું એ વધારે સાચું છે,” વગેરે વાત લખી મને આ ગૂજરાતી ભાષામાં સારા ગ્રંથ થવાની ઉત્કંઠા રાખનાર ઉત્તમ પુરુષે આનંદ આપ્યો.

હું પણ આ અરસામાં રેતીમાંથી તેલ કાઢવાની ક્રિયા કરતો હોઉં તે રીતે ન્હાનાં મોટાં છતિહાસનાં પૃષ્ઠ ફેરવતો હતો, જેમાંથી મને કાળક્રમ પ્રમાણે નોંધ કરવાનું કંઈ જડે છે? પણ તેમાંથી તો જેટલા પ્રતાપના નામના અક્ષરો છે તેટલી પણ લીંટીઓ મળી આવી નહિ! નકશો ઉઘાડી તેમાંથી ઉદેપુર, ચિતોડ, અજમેર, અરવલી વગેરે સ્થળો અને મેદપાટ (મેવાડ) તો ક્ષત્રિયોનાં લોહી માંસથી અતરાએલો મૂલક વારંવાર વિલોકી નાટકનો નકશો ચીતરવા આતુર થતો હતો; પણ એ આતુરતા કેવી? હાથ વિના કલમ ઝાલી ઝટપટ મોતીના દાણા જેવા અક્ષર લખવાજેવી!

આ નાટક રચવામાં હું હાલના જમાનાનો માણસ છું, બની ગ-એલી વાતને અને મારે લગભગ ત્રણસે વર્ષનું છેટું છે, એ વિષેનો દાખ મેં મારે કાળજેથી કાઢી નાંખ્યો. પણ જે યોડી ઘણી વાત છતિહાસને ધોરણે જાણવામાં આવેલી તેની પ્રસાદિથી મેં એવી સમાધિ

* વડોદરા રાજસ્થાનમાં તા. ૧ જુન સન ૧૮૬૦ થી દિવાનપદ પામ્યા છે.

લગાવી કે જાણે હું તેજ જમાનામાં જોડાયોછું, ને તે વખતના રાજ્યરંગો જોઈ તેની વખતે વખતની હકીકત પાત્ર જનોના મુખમાંથી નીકળતાં વારનેજ નોંધી લઉંછું. પ્રતાપના કવિ રૂપે તેની સભા અને તેનું મન રંજન કરુંછું. વીરક્ષેત્રમાં વીરપ્રતાપનો કવિ બની તે સમયના શૂરા ક્ષત્રિયોને વકારું છું, અદલના ઘંટ અકબરનું દરબાર અને તેના સરદારોની શાણી રીતભાત જાતે જોઉંછું; અને ત્યાંના પાત્રજનોની જે બોલેછે તે ધણું કરી તેમના બોલોમાંજ હાલના રિપોર્ટરોની રીતે હાથ કાગળમાં ને નજર તેમના સામે એવા ઘાટમાં લખી લઉંછું; જે જે જગોએ જે જે બનાવ બન્યા છે તે તે આકાશી ફિરસ્તાની પેઠે અદૃશ્ય રહી જોઉંછું; આવી સ્થિતિ મનની કરી નાંખી મેં આ પ્રતાપ ચરિત પૂર્ણ કર્યુંછે; તો મારી એ નોંધ નાટક ગણાઓ કે ચેટક ગણાઓ એ વિષેનો હર્ષ કે ખેદ મારા મનને લેશ પણ નથી. કારણ કે, હું મોટો કવિ અથવા નાટક ગુરુ રૂપે પૂજ્યલો થોડોજ છું, કે જેથી મારો પાટલો આઘોપાછો થશે. મેં ઇતિહાસને આધારે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનથી તે સમયનો ભાસ વાંચનારાઓની નજરે તરતો કરવા મારી સ્વલ્પમતિથી ઉપજેલા તરંગોને આધારે રંગો પૂર્યાછે; તો તેમાં હું કેટલો જય પામ્યો છું, એ વિષેની ગણના જેવલા પ્રવીણ પંડિત કરી મારા શ્રમ સામે હર્ષિત આંખે જોશે, તોજ મારો હેતુ સફળ થયો એમ હું માનીશ.

શોધ કરી રા.બા. મણિભાઈએ લખ્યું કે, તમારા સંશયનો નિકાલ “ટોડરાજસ્થાન”માંથી થતો નથી. તેમાં ગોળ ગોળ વાત લખેલીછે. આ શુભ વાતના શોકિન્પુરુષથી કેટલીક અડચણોને લીધે ટોડરાજસ્થાનમાંનો તરણુમો કરાવી મોકલવાનું બન્યું નહિ, પણ કેટલીક મુદતે “વિજ્ઞાનવિલાસ”ના અંકો (સન ૧૮૭૯-૮૦)જેમાં પ્રતાપરાણાની હકીકત નોંધાએલી હતી તે મારે માટે મોકલ્યા. જે મને મુખ્ય નાયક પ્રતાપના સંબંધનાં ખરાં પાત્રજનોનાં નામ દાખલ કરવાને અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં; પણ નર્મગદ્યમાં નોંધાએલી વાતથી વિશેષ નોંધવાને તેમાંથી વૃત્તાંત મળી આવ્યું નહિ, તેમજ મારા સંશયી પ્રશ્નોનો ખુલાસો પણ તેમાંથી થયો નહિ. મેં કેટલીક કલ્પનાઓ કરી આગળ ઉપરની આજેખણી કરી હતી તેને વિજ્ઞાનવિલાસમાં નોંધાએલી હકીકતથી

ધુણી મળી, એથી મને મોટો આનંદ થયો, ને તેથી અંથ રચનાનું અટકેલું ચક્ર ચલાવ્યું. મનને લાગેલા રંગથી જે ચિત્ર ચીતરાય છે તે જ અરૂં ઝળકી ઊઠે છે, વચ્ચે ખાંચો આવતાં મનનો વેગ ધીમો પડે છે, ને રંગપણ ઉતરી જાય છે, તેને પાછું તેજ સ્થિતિ ઉપર લાવતાં મોટો પરિશ્રમ પડે છે, છતાં ગઈ. ધડીની યાજી ગોઠવાવી અશક્ય છે. આવા બનાવ વારંવાર બનવાથી, સંશયના પંથરા અનેક વખતે પડવાથીજ ત્વરાથી ખેડેલો રથ અતિ વિક્ષંબે (ખેવખે) ઠેઠ મુકામ પહોંચ્યો છે: એટલે આ નાટક પૂર્ણ કરવામાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ કાળ ગત થયો છે.

પ્રતાપચરિત-નાટકમાં કયા કયા અંકમાં શી શી હકીકત નોંધી છે તેનું સૂચન અત્રે કરી પાત્રમાં રહેલી ઉત્કંઠિત વાતની વરાળ કાઢી નાંખી તે તાજ ધાનને ટાઢું કરી નાંખવા જેવું કરવા હું ઉચિત ધારતો નથી. નાટકની પ્રસ્તાવના (આમુખ) મંગળાયરણમાંજ સૂત્રધાર આદિક પાત્રોથી આદિ કવિ કરતા આવેલા છે, મેં પણ તે જ ક્રમનો આધાર લીધો છે, એટલે આ રથને એ વિષે વિશેષ લખતો નથી; પણ આ નાટકનો સાર ને ઉદ્દેશ શો છે, તેજ માત્ર દૂકામાં જણાવું છું.

પ્રતાપચરિત એ ખરા ક્ષત્રીની જોત જોળખાવે છે. વાઘની અનુભવેક જોતો હોય છે; રૂપરંગ ને સ્વભાવવડે જુદે જુદે નામે તે જોળખાય છે, પણ જેને કેસરી કહે છે તેતો જેવહાજ હોય છે; ને તેથી ભાટ ચારણો અને કવિઓ કેસરીના બળની અને વળની વાંતો મોટા ભભકા સાથે ખાંહો ચઢાવી મૂછે હાથ નાંખી કહે છે: તેમ ક્ષત્રીની જોતનો જથ્થો ગત કાળમાં ઘણો હતો ને હાલ પણ ઓછો નથી, પણ ખરા ક્ષત્રી તો આજ છે એમ અરિની આંગળીથી દૃષ્ટાંતમાં દેખડાએ લો એવો વીર ક્ષત્રીના વર્ગમાં ગણાએલો વિક્રમશકમાં એક પ્રતાપ કે બીજા આંગળીઓના વેદામાં આવી રહે એટલા નીપજ્યા હશે. સત્યયુગમાં સત્યને માટે સૂર્યવંશી હરિશ્ચંદ્રે રાજપાટ જતેપણુ પોતાનું સત્ય ઝળકાવ્યું, તેમ કળિયુગમાં પોતાની કુલિનતાને માટે સૂર્યવંશી પ્રતાપે રાજપાટ જતે પણ પોતાનું કુળ ચળકાવ્યું છે. યુગયુગ પ્રત્યે ક્ષત્રિયોમાંથી દાનવીર, સત્યવીર, ધર્મવીર, શૂરવીર આદિ વિરૂદ્ધ ધારણ

કરનાર ખરા ક્ષત્રી નીવડ્યા છે, જેમનાં નામ સૂર્યચંદ્રની શાળે જોડાએલાં છે, જે એ જે પ્રકાશિત સાક્ષિયોની હયાતી સૂધી ઝાંખાં થવાનાં નથી.

પોતાના પિતાના હાથથી ગયેલું મેવાડનું પાટનગર ચિતોડ મેળવવું તોજ મહેલમાં વસવું, ધાતુપાત્રમાં જમવું, સેજપલંગમાં સૂવું, ને દાઢીના વાળ ઉતરાવવા; નહિતો પર્ણકુટીમાં રહેવું, પત્રાળીમાં જૂમવું, ઘાસની પયારીએ સૂવું, ને ચહેરો સુદ્ધાં ન કઢાવવો, આવી તપસ્વી જેવી પ્રતિજ્ઞા લઈ જેકેલે પ્રતાપે જીવતાસૂધી એ પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી, અને પોતાની પછી પોતાના વારસ તથા કુળના માણસો પણ એ પ્રતિજ્ઞા પાળે માટે તેણે મરતી વખતે એ જાખતનો દોલ લઈ પોતાના પછી પણ એ પ્રતિજ્ઞા પાળશે એવો દૃઢ નિશ્ચય ચતાં નિવૃત્ત થઈ દુઃખના ગેહરૂપી દેહ છોડ્યો હતો. ધણું સૈકાંથી ભરતખંડમાં સુસલમાનોવું પરિખળ વંધી પડેલું હતું; તેમની સામેની ઠક્કરો ઝીલવામાં વીરક્ષત્રિયોનો ધણો ભાગ ખપી ગયો હતો, માંહોમાંહેની ધર્ષાથી જીવતા રહેલાઓનાં મૂળને ખવો લાગ્યો હતો અને તેમના દુશ્મનોએ તેમનાં મૂળ છેદવા પોતાના કોવાઢા સજ કીધેલા હતા.

આ સમયમાં મહારાણો પ્રતાપ મેવાડના ખંડિત રાજનું પદ ધામ્યો હતો. તેનો પ્રતિસ્પર્ધી અકબરશાહ ભરતખંડનો અંકવર્તી બાદશાહ હતો. સઘળા રજપૂત રાજાઓને તેણે પોતીકા સામ દામ ભેદ મે વિચ્છેદિ તંત્રથી પોતાના માંડલિક વા આશ્રિત બનાવી દીધા હતા એટલુંજ નહિ, પણ સગપણની ગાંઠથી કેટલાકને સાંકળ્યા હતા. એ વખતના ક્ષત્રી રાજાઓ અકબરના તેજમાં ઈર્ષા પોતાનું જાત્યાભિમાન ભૂલી ગયા હતા; જ્યાં જાત્યાભિમાન ગયું ત્યાં દેશાભિમાન હોય પણ ક્યાંથી? તેથી પ્રતાપના ભાઈ ભત્રીજા ને ખીજા સગા અકબરશાહને મળી ગયા હતા, તથાપિ એકલે હાથે રહેતે છતે પણ તેણે પોતાની જાતનો ટેક-સૂર્યવંશી રાજાએ માંડલિકમાં ન ગણાવું એ વાતને વળગી રહ્યો હતો. તેનામાં જાત્યાભિમાન અને દેશાભિમાનનો અતિ ઉન્નત ટેક હતો. અને એ ટેક પાળવામાં તેણે બળિયા દુશ્મન સાથે બાથ ભીડી રાજપાટ જોડ્યું, પરિવારને લઈ પહાડનાં કોતરોમાં ભૂખ્યો તરસ્યો ભટક્યો વગેરે અનેક ત્રાસજનક દુઃખ સહ્યાં, પણ

પોતાનો ટેક છોડ્યો નહિ. ડાહ્યા અકબરશાહે આ તેનાં સાહસ ને ધૈર્યનાં વખાણ તેના જાતીલાઓ આગળ કરી તેનેજ ખરો મદદ (ક્ષત્રી) કહ્યો. ખરું રાજખીજ તે પ્રતાપ કહેવાયો, જેમ વાઘની જાતમાં કે-સરી કહેવાયછે તેમ. ઈશ્વરે તેનો ટેક રાખ્યો, તેનું ગયલું રાજ પા-છું મળવાનો જોગ હરિયે આણી મેળવ્યો, ને અકબરે પોતાની આં-ચે વારંવાર તપાવી કશી જોએલું કુન્દન ફરી તપાવી જોવાની વાત અંતે તેણે માંડીવાળી; એ પ્રતાપ ચરિતનો સાર છે.

પ્રતાપનાટકનો ઉદ્દેશ આર્યાવર્તવાસી તથા ધતર દેશિયોને બહુ બોધનનકહે. સહજ સંકટથી ડરી જે પોતાનો નેક અને ટેક તજ દેછે તે ખીકણુ બિલાડીના વર્ગમાં ગણાયછે; બિલાડું જોકે માંસાહારી પ્રાણી પ્રભુએ સરખ્યુંછે, તોપણ માણસ તેને રોટલીનો ટૂકડો ધરતાં રાજ થઈ પૂછડી પટપટાવતું તેખાવા દોડેછે, ટેકી માનવ વાઘ અને સિંહના વર્ગમાં ગણાયછે, જેને માટે નિર્માણ થએલા લક્ષ વિના તે ખીજ સમિપ દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી. ટેકી પ્રતાપ પોતાના કુળાભિમાન અને દેશાભિમાનના ટેકને માટે તૈસિંહ જણાયો હતો. જેણે પોતાના નેક અને ટેકને માટે રાજપાટ સુખ ને સાહિબી હાથે કરી ખોયાં હતાં, પણ તેના ગુણ દુસ્તમના દરબારમાં ગવાયા હતા ! માત્ર કુળાભિમાનને માટે-સૂર્યવંશના વિરૂદ્ધને ઝાંખ ન લાગે તેને માટે યુદ્ધમાં ખેલી, પરિવારને ઝાડને છાંયે મેલી, અનેક આપત્તિયોને ટેલી મોગલ મહારાજ્યના ધનધોર વાદળમાંથી પ્રતાપી પ્રતાપ પ્ર-કાશ્યો હતો, તો આપણે સહજ અડચણોની નહિ સરખી ફરતી વાદ-ળાઓમાં દબાઈ રહી આપણો ટેક શા માટે તજવો જોઈએ? ટેક વગરની પ્રજાને જગતમાં કોઈ જાણતું નથી-તે મૃતવત્ મનાયછે; ટેક વગરના રાજ મંદિરમાં વાગા પહેરાવી સિંહાસને મૂકેલી ધાતુની કે ખાખાણની જડમૂર્તિ જેવા જણાયછે; માટે સર્વ કોઈએ પોતાના નેકમાં ને ટેકમાં રહેવું, ને તેમાં વિદ્વ આવેથી તે ટાળવાના ઉપાય દઢ રહી કરવા, પણ ટેક છોડવો નહિ. પ્રાચીનકાળ શસ્ત્ર ધરી ટેક રાખવાનો હતો, પણ આ કાળ કલમ કશી ટેક-હક જાળવવાનો છે. જેમના પૂર્વજોએ ભાલાની અણીએ ટેક-હક મેળવ્યાછે, તેમના તનુજો કલમની અણીથી હક જાળવવામાં હક ખની ગયલા જણાવા ન જોઈએ!

પણ તેમની જાણમાં આવા વીરક્ષત્રીનાં દેશાભિમાન ને જાત્યાભિમાનના શૌર્યધૈર્યના રંગથી વિરાજતાં કૃત્યો આવવાં જોઈએ, કે જેથી તેમનામાં કંઈક ચેતન્ય આવે; એ આ નાટકનો ઉદ્દેશ છે.

નાટકમાંની ભાષા પાત્રજનોને છાજતી મૂકવાને યત્ન કર્યો છે, પણ તેમાં મેવાડનાં આર્ય (હિંદુ) પાત્રોમાં ગૂજરાતના-તેજ વર્ગનાં પાત્રોની ભાષા મારી માહિતી પ્રમાણે મૂકી છે. આનું કારણ મેવાડી ભાષા ગૂજરાતમાં ઘણુંકરી છેક અજાણી છે, તેમજ હું તે ભાષામાં પ્રવીણ નથી તે છે. જો કે ગૂજરાતીને મેવાડી નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી ભાષાઓ છે, એમ મને મેવાડના સ્વરૂપ પ્રવાસથી જણાયું છે, તો પણ તે ભાષાની સ્વરૂપ પણ માહિતી મેળવ્યા વિના તેમાં માથું મારવું એ ઉભયને નિરૂપયોગી છે એમ જાણી જે માર્ગ સુલભ ને ઉપયોગી જણાયો તે પંથે પડ્યો છું. અકબરશાહ સાથનાં મોગલ પાત્રોની ભાષા મારા જણ્યા મેળે આપણા ભરતખંડમાં સર્વ સ્થળે થોડી ઘણી સમજાતી મુસલમાની યાને હિન્દી મૂકી છે, જો કે તે ભાષાનો હું ખાં નથી. હિંદુસ્તાની ભાષાનું એક પણ પુસ્તક આ ગ્રંથ સ્થવાની પૂર્વે મારા વાંચવામાં આવ્યું નહોતું, તેમજ ઉર્દૂની ન્હાની સરખી કિતાબપણ મારા શ્રવણમાં આવી નહોતી, તોપણ તે ભાષાના સ્વરૂપ શ્રવણ જ્ઞાનથી હું ઇંગ્રેજ બેલવાની હોંશ રાખતાર શીખાઉની પેઠે “લાલિયા પરાપર” ચલાવ્યો ગયો છું, છતાં તેમાં હું છેક નિરાશ થાઉં એમ જાન્યું નથી. મારા આ નવીન માર્ગમાં હું સાવચેતી રાખી છેક હાસી ન થાય એમ સીધો ચાલ્યો ગયો છું. પરિચય વિનાના પંથમાં પગ આધા પાછા પડ્યા હશે, પણ તેથી મારે નાટકમાં જે પાત્રોનું રૂપ દર્શાવવું હતું તે ધારણામાં હું નિષ્ફળ થયો નથી; એટલે મેં મુસલમાન પાત્રોને માટે યોજેલી ભાષા પાત્રના ચિત્રરૂપે કંઈક જણાઈ છે, ને તેથી એ ભાષાના પ્રવીણ પુરોના આંખો સ્નેહથી મારા તરફ લાણાઈ છે; જેમણે યત્કિંચિત પ્રત્યાદિકમાં ફેરફાર કરાવી પોતાનો સ્નેહ દર્શાવ્યો છે.

પ્રતાપચરિત નાટક પૂર્ણ કરી હવે તે પ્રથમ કાન્દા આગળ પ્રસિદ્ધ કરવું, કેને ભેટ ધરવું એવો સવાલ ઊઠ્યો, તો નજર પ્રતાપના મુનિત્તિ કુળ તરફ-ઉદયપુરના વર્તમાનકાળના મહારાણા શ્રી સગજ-

નસિહણ સમિષ ગઈ. પણ રે! તેમનું દર્શન મારા જોવાને
સ્વપ્ને પણ દુર્લભ હતું, તો તેમની ભેટ કરી હું તેમને મારી તરફની
ઉમદા ભેટ શી રીતે અર્પણ કરી શકું? મારો સ્વદેશાભિમાનને
ખરો ચિતાર હું તેમને શી રીતે દર્શાવી શકું? સીસોદિયા કુળનો હૃદ-
યમાં થયેલો પ્રકાશ હું તેમની દૃષ્ટે શી રીતે લાવી શકું? આવા
મારા મનમાં તર્ક ઊઠ્યા. ઉમંગી અંતઃકરણે પત્રદારે પાંપળાં ધણું
કર્ચ્યા, પણ પાંગળો પુરૂષ લાકડીના ટેકાથી ગિરનાર ચઢ્યો શ્રાદ્ધ
જોયોછે શું? ગરીબની નિસલ ગંજવર આગળ ત્રિવિધ તાપ સહ્યા
વિના લાગેલી એવા દાખલા જોયાછે શું? મોટાની મુલાકાત મોટા-
ઈના ભલકામાં જોટલી માનદ છે, તેટલી જ્યાં તેવાં વસ્ત્રે વેષિત
વિક્રતામાં છે એમ કોઈ કહી શકે છે શું? આ વિશ્વનું બંધારણ
આવુંજ છે, તો મારે વિના સહાયે હાથ ન પહોંચે એવા વૃક્ષનાં ફળ
લેવા એડીએ ઊંચી કરી હાથ શા માટે લાંબા કરવા જોઈએ, એમ
ધારી આતુરતાને અટકાવવી પડી. પણ હરિ કોઈનું અડચું રાખતો
નથી. “ધીરજનાં ફળ મીઠાં” આ કહેવત જોટી નથી, પ્રભુ સખૂરી-
નું બાહું વગર માગે આપેછે, તેમ આ નાટક મુંબઈમાં શેઠ લક્ષ્મી-
દાસ ખીમજીને અનાયાસે શ્રવણ કરાવતાં તેમનેજ મારો હેતુ સફળ
કરાવવા ઈશ્વરે પ્રેરણા કરી, ને તેથી તેમજેન પોતાને આગ્રહે મને
ઉદયપુરના દરબારમાં મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહજી આગળ આ
નાટક પ્રસિદ્ધ કરવાને પ્રેર્યો. “વાડ વિના વેલો વધે નહિ” એ કહેવત
જોટી નથી. મોટી જગોનું પિંજન પામી હું મારો હેતુ પૂરે એ વર્ષે સફળ
કરી શક્યો છું, ને તે સાથે નાટકના તકશામાં રંગાયલી ભૂમિ જાતે
જોવાની અભિલાષા પાર પાડી શક્યો છું. એથી મને મોટો આનંદ
થાય છે! ધરના ઝોરડામાં રહી સ્વલ્પ માહિતીથી જે જગોનું ચિત્ર
સ્વપ્ન પેઠે અંતઃકરણમાં આવેલું, તે ભૂમિ જાતે જોઈ સ્વપ્નનો જા-
ગૃતિસાથ મુકાબલો કરતાં ફેટલો હર્ષ થવો જોઈએ એ માત્ર અનુભ-
વીઓની અટકળ ઉપર રાખું છું.

પ્રથમ અજમેર જોવામાં આવ્યું, જે પૂર્વે સહુવાણ ક્ષત્રિયોનું
પ્રાટનગર હતું. જેમાં ઇતિહાસનાં પાનાં પ્રકાશિત કરનાર પ્રથુરાજ થયો;
જે લઘુવયમાં હસ્તિનાપુર (દિલ્હી)નું પ્રાટ પામી અભિમન્યુ જેવું પ-

રાકમ દાખી ચંદની કવિતામાં સદાકાળ ચળકતો થઈ ચાલ્યો ગયો ! પ્રતાપી પૃથુરાજ પછી ચહુવાણની રાજધાની દિલ્હીના બાદશાહેનું એક લશ્કરી મથક થઈ પડ્યું. પછી તે હિંદવાણી તરફથી થઈ ગઈ હોય એ રૂપે જણાવા લાગી, અને અગાપિ પણ એજ રૂપે નજરે આવેછે. અજમેર આંખના ગોખમાં પ્રકાશતા ડોળા જેવું, કામિનીની કામણુગારી કીકી જેવું, મોટા કરાડામાં વહેતા જળપ્રવાહ જેવું ધામધુમિયું જણાયછે. તે ત્રણ તરફ આવી રહેલા પાહોડોની તળેટીમાં વસેલુંછે. તેને વિલોકી જોતાં આપેલી ઉપમા બંધ બેસતી જણાયા વિના નહિ રહે. રે, મુસલમાનો આ રજપૂતસ્થાનની આંખ ઉપરજ લોભાયા હશે !

અજમેરમાં પ્રતાપના પ્રતિસ્પર્ધી અકબરે છાવણી કાઢેલી, મેવાડને મેદાન કરી નાંખનાર મુગલદળ અહિંથીજ ઉપડેલાં વગેરે ચિત્ર નાટકના પ્રવેશમાં ચીતરેલાંછે માટે અજમેર જોવાયું એ પણ સ્વપ્નની વાત નજરે જોયા જેવું આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું. ચિતોડની જીતની નિશાનીઓ અજમેરમાં મુસલમાનોએ મૂકેલી કાળચક્રનો ઘસારો લાગે છતે, મેં તાજી જોઈ ! ખાજીમયિનુદ્દીનચિસ્તીની મોટી મસજિદના દરવાજા ઉપર મૂકેલી બે નોખતો, ને મસજિદના ચોકમાં એક ગુંબજમાં મૂકેલી પીતળની દીવી આ જીતની નિશાનીઓ છે. મુસલમાનો અજમેરને નહાતું મક્કા માને છે, ને છે પણ તેવુંજ.

અજમેરથી ઉદયપુર જતાં વીર પ્રતાપના પગ ફરેલાં વીર ક્ષેત્ર જોવામાં આવ્યાં. પહાડોને મથાળે વીરક્ષત્રિયોની દેરીઓ જોતાં મને એ ભૂમિ વીરપુરૂષોની જનની જેવી જણાઈ ! ઉદયપુર તરફ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ પહાડી પ્રદેશ જોવામાં આવ્યો. કાંકરોલીગામ રાયસાગર સરોવરને કિનારે સૃષ્ટિસૌન્દર્યના નમુના જેવું જણાયું; જે દ્વારકાનાથજીનું ધામ છે, ને વૈષ્ણવો તેને “ગોલોક” ગણેછે. ત્યાંથી પાંચકોસ ઉપર આવેલું નાથદ્વારા (સિયાડગામ) શ્રીનાથજીનું ધામ, જેને વૈષ્ણવો “વૈકુંઠ”ની ઉપમા આપેછે તે મોટી ઉત્ક્રાંતી જોયું; ને ત્યાં ચારપાંચ દિવસ રહી વિસામો લીધો. પછી ઉદયપુર તરફ જતાં એક અલોકિક સ્થળ જોવામાં આવ્યું, જે મેવાડના મહારાણા બાપારાવળની ગાદીના ઇષ્ટનું ધામ ગણાયછે, જે

ત્રિકોણાકાર પહાડોની વચ્ચે કૈલાસ સરખું શોભી રહ્યું હતું, આ સ્થાનક એકલિંગજી મહાદેવનું હતું ને તે “કૈલાસપુરી”ને નામે ઓળખાય છે. કૈલાસપુરીની ઉપમા આ સ્થળને છાજતીજ છે. કારણ એ જગા કૈલાસપુરીની પેઠે સૃષ્ટિસૌંદર્યની અલગ રહેલી કુદરતી ક્ષિપ્તી રક્ષાએલી એક અલૌકિક ભૂમિ છે; જેમાં ઇંદ્રસાગર સરોવર કુદરતની આંખ અને એકલિંગજીનું દેવાલય તેનું નાક છે.

ઉદયપુર જવાના રસ્તામાં “ગોલોક,” “વૈકુંઠ” અને “કૈલાસ”ની ઉપમા ધારણ કરેલી દેવતાઈ જગાઓ જેવામાં આવી, એ પણ મને એક સાનંદાશ્ચર્ય પામવાનું કારણ ગણી આવ્યું. ઉદયપુર એકલિંગજીથી પાંચ કોસ દૂર છે. એકલિંગજીના કુદરતી પહાડી ક્ષિપ્તી નીચળી ઉદયપુરનો રસ્તો લીધો. પહાડોની કઠી કોતરી સડક બાંધેલી છે; તે ઉપર રહી જતાં ગાડખીડ, નદીનાળાં, નજર નીચે આવી જાય છે, અને તેથી પૃથ્વીના પટ ઉપર ઈશ્વરે પોતાની અનહદ ચતુરાઈનું વિશાળ વનસ્વીલાનું ચિત્ર ચીતર્યું હોય એવું જણાય છે. જેમ જેમ ઉદયપુર તરફ વધતા જઈએ તેમ તેમ પહાડો આછા પડતા જાય છે. છૂટા છવાયા પહાડોની વચ્ચેના મેદાનમાં ઉદયપુર વસેલું છે, તેની પડોશમાં થોડા ડુંગરા ઉદયસાગર અથવા પિછોલાસાગરની મોટી પાળરૂપે આવી રહેલા છે. મેં ઉદયપુરને માટે જેવી કલ્પના ધારી હતી-જેવો નકશો મનમાં ચીતર્યો હતો, તેજ ઘાટમાં ગોઠવાએલું તે જેઈ હું સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. ઉદયપુરના રાજમહેલો કારીગરીના નમુના છે. પિછોલાસાગરની મધ્યે “જગમંદિર”ને “જગવિલાસ” નામે બાંધેલાં રાજમંદિર આર્યભૂમિના ભૂપતિયોનાં વિલાસસ્થળના નમુના છે! ટૂંકામાં ઉદયપુરનો દૈવી અને માનુષી કારીગરીનો દેખાવ આ ભારતભૂમિનો ભાવ વધારે એવો છે.

ઉદયપુરથી પાછો ફરતાં મેવાડનું પ્રાચીન પાટનગર ચિતોડ જોવાનો જોગ બન્યો, જે ક્ષત્રિયોનું માનવંતુ સ્થાન ગણાય છે. ઉદયપુરથી ૪૦ કોસ સપાટ પ્રદેશની હદે આવેલી એક કુદરતી ભીંત (ચિતોડનો ડુંગર) ઉપર ખંડિતદશામાં તે વેગજેથી દેખાય છે. ચિતોડ જોતાં જે વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે અવર્ણનીય છે! ઇંદ્રપુરી ઉજ્જૈન હોય, સજ્જવન પર્વત દઝોડીઉં થઈ શયના આકારમાં

પ્રમાણુનું ચિતોડ જોતાં ખેદે હર્ષને હરાવ્યો! ચિતોડના પહાડ નીચે
મેવાડની સંપૂર્ણ ઉત્તતિ સમયે—તે રાજધાનીરૂપે વિરાજતું હતું ત્યારે
છ લાખની તથા ઉપર ત્રણલાખ માણસની વસ્તી હતી એમ. ત્યાં
સાંભળવામાં આવ્યું. જો કે આ વસ્તીની સંખ્યા હાલ આખા મેવાડ
ક્ષામે જોતાં જલસ્તી છે, તો પણ એમ કલ્પ શકાય છે કે, તે લાખો
માણસની વસ્તીવાળું નગર હશે. હાલ આખા મેવાડમાં પંદરલાખ
માણસની વસ્તી છે. -

ચિતોડગઢ ઉપર રાજકીય વર્ગ મોટા મહેલોમાં વસતો હતો,
ત્યાં હાલ જેવાં તેવાં ચીથરે હાલ માણસો ઝૂપડાં બાંધી રહેલાં છે;
એમની વસ્તી બસંત્રણસં માણસની હશે. તળેટીનું શહેર ગૂંજરાતના
ભિજળા કરુઆ જેવું વેપાર રોજગારમાં ધામધુમિયું જણાય છે. આ
ધામધુમિયા નહાનકડા નગરની પૂર્વમાં ચિતોડનો ગઢ છે. તે ઉપર
જવાનો માર્ગ મોકળો-ગાડી, ઘોડા, હાથી, જાંટ વગેરે જઈ શકે
એવો સર્પાકૃતિએ ખણેલો છે. તેના ચાર મજલા છે. દરેક મજલે
જવાના ખાંચા આવતાં મજખૂતદરવાજા છે; ને દરેક દરવાજે પહેરે-
ગીરો આ ઉજડ પટેલી ઇંદ્રપુરીની રક્ષા કરેછે. ઠેઠ ઉપર જઈ જોતાં
આનંદને બદલે ઉદાસી પેદા થયા વિના રહેતી નથી. રે! વીર ભૂમિની,
ધીર હરે એવી અવસ્થા જોઈ કોને ખેદ નહિ ઉપજે! ખરે, આ ગઢ
જોતાંજ આંખ કહી આપેછે કે,—વીર પુરુષોના પ્રાણને રહેવાના
દેહરૂપ—રે! ખોળિયા રૂપ આ સ્થાન છે. જે ઉપર નહાનાં મોટાં મળી
૮૪ જળાશયો, મહેલોનાં ખંડેર, મિનારા વગેરે છે. ગોમુખકુંડ જેમાં
પાળ ઉપર મહાદેવના દેવળમાં શિવ ઉપર પોતાનું પાણી રેડતા ઝરાતું
જળ ભેગું થાયછે તે, તથા બીજા થોડા કુંડ ને તળાવ, તથા કુંભા-
રાણાનો અતિ ભવ્ય જયસ્તંભ, મિરાબાઈનું બંધાવેલું કૃષ્ણમંદિર,
કાળિકા તુળજનાં મંદિર, સાંગારાણાનો સમરાવવા માંડેલો જૂનો મહેલ,
તથા હાલના ઉદયપુરના મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહજીએ પદ્મનીકુંડ
ઉપર હવા ખાવાને બંધાવેલા ઝરુઆ વગેરે જગાઓ સ્વલ્પ સમયમાં—
એ અઢી કલાકના અંતરમાં જોયાં.

ચિતોડ સ્ટેશને હું આગશર વદ ૩ ને બુધવારને પસંદિયે પહોંચ્યો ત્યારે કુંભારાણાનો કીર્તિસ્તંભ ચિતોડગઢની આડી ભીંત ઉપર

જાણે કોઈ આકાશી દેવ-કોઈ અતિ દિવ્ય દેવતા-પ્રાચીનકાળનો કોઈ જયવીર જિભો હાય તેવો દેખાતો હતો, અને રાત્રિમાં ત્રણચાર કોસને અંતરેથી તેજ ધાટમાં દેખાતાં એ જગો વિષે મને વિચિત્ર વિચાર ઉપજતો હતો ! રે, એ જયસ્તંભ એ જગ્યોના માનમાં વધારો કરતો હતો, ગદની ગંભીરતા દર્શાવતો હતો, અને ચિતોડનો કંઈક તોડ જણાવતો હતો. જે મિનારા વિષે હું મનમાં ગિનારા ચણી વિસ્મયતાની આંખે જોતો હતો તેજ મિનારા ઉપર હું એજ દિવસની સાંજરે ઠંડ ઉપર સૂધી ચઢ્યો, ને તેમાંનું શિલ્પીકામ જોઈ સાનંદ-શ્ર્ધ પામ્યો. મિનારાની ખાંધણી મજબૂત છે, ને તેમાંનું કોતરકામ ધણું જોવા જેવું છે. ચિતોડના ડુંગર ઉપર આ કીર્તિ—જયસ્તંભ સર્વથી જાણ્યો છે. તેમાં દેવ, ગાંધર્વાદિની મૂર્તિઓ આરસની કોતરેલી છે. જેનાં નાક, કાન, કાંડાં ને સ્ત્રીઓનાં સ્તન ચટકચાળા મુસલમાનોએ છેદી નાંખ્યાં છે ! આ જયસ્તંભ કુંભારાણ્યએ ગૂજરાત અને માળવાના મુલતાનોને છોડેલા તેની યાદગીરીનો છે. તેનો આરંભ સંવત્ ૧૫૦૧ ના જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૩ ને શનિવારે કરી સંવત્ ૧૫૦૫ ના માધ્ય શુદ્ધ ૧૦ મે પૂર્ણ કર્યો છે એમ પ્રારંભની અને પૂર્ણ કર્યાની પ્રશસ્તિઓ જોતાં જણાય છે.

ચિતોડનું વિશેષ વર્ણન કરવાને અત્રે પૂરતી જગ્યા નથી, છતાં જે લખાયું છે તેજ મને આ ઉપોદ્ધાત સામે જોતાં લાંબું લાગે છે, તો પણ મેવાડની પુરાતન માનવંતી રાજધાનીને માટે આટલુંતો જાણખાણ વાંચનારને મારે કરાવવુંજ જોઈએ, કે જેને મેળવવા માટે ધીર પ્રતાપે આકરાં પણ લીધાં હતાં.

મેદપાટ (સેવાડ) ના પ્રવાસમાં રાજધાનીનું એક નગર જોવાની ન્યૂનતા રહી ગઈ છે; જે અર્ધલીના ગીચ પહાડોમાં અટપટી જગ્યામાં એક ડુંગરી ગઢરૂપે આવી રહેલું છે. વાંચનાર આ નાટકના અંક ૩ ના પ્રવેશ ૪થામાંનો કાવ્યછંદ વાંચશે તો એ રાજધાનીનું નામ ને રૂપ તેમની જાણમાં આવશે કે, પ્રતાપરાણ્યએ મોગસોનાથી નિર્ભય રહેવાની પસંદ કરેલી રાજધાની કોમલમેર છે. કોમલમેરનું કવિતામાં કીધેલું કાલ્પનિક વર્ણન સરખાવી જોવાને તે સ્પષ્ટ ન થયું—તેને નજરે જોવાનો યોગ ન આવ્યો એટલી અતૃપ્તિ રહી, પણ

અમદાવાદ આબ્યા પછી ટોડ રાજસ્થાનના ગ્રંથમાંથી તેને ચિત્ર આ-
બેદખ મેં જોયું તેથી મને સંતોષ થયો છે, ને એથી હું કહી શકું છું
કે-કોમલમેર વિષે ઉપજેલી મારી કલ્પનાને છાજતુંજ તે સ્થાન છે.

મેવાડનું વર્ણન કરવાને અત્રે જોઈતી જગો ને સમય નથી;
ઉપલેક્ષ વર્ણને હૃદયી બદે જગો રોકી છે; માટે આખા દેશના વૃત્તાં-
તમાં એ જોલ જોલી એ વિષય સમાપ્ત કરું છું.

— જોવો મારવાડ પાણીના દુષ્કાળનો, રેતીના રણનો, ઝાડપાન
વગરનો સપાટ પ્રદેશ છે, તેથી ઉલટો આ મેદપાટ અથવા મેવાડ
ઝાડપાડ ને જળાશયોનો ભરેલો રળિયામણો પ્રાંત છે, જેમાંનો કેટલીક
જગોનો કુદરતી દેખાવ આંખને આનંદ આપે છે. આ પ્રાંતનો કેટ-
લોક ભાગ પહાડી ને કેટલોક સપાટ છે. ભાષા ગૂજરાતી સાથ નિકટ
સંબંધ ધરાવતી, અને ગીત તથા ગાયન કાનને મધુરતા તથા મનને
તૃપ્તિ ઊપજાવે એવાં છે,—ઇત્યાદિ.

હાલમાં ચોપડીઓ ચોપાનિયાનો પ્રસતિકાળ ચાલેલો છે, તેની
વધાઈનાં પત્રો (હિન્ડીઓ) ટુકાણે ટુકાણે એટલાં જઈ પડેલાં છે કે
કોઈ પણ વાંચવાની ટેવલ ઊપર નવીન વર્તમાન લેવા હાથ નાંખતાં
આવાં જન્મપત્ર આવી જાય છે. આથી તે ઉપર કેટલેક દરજ્જે ધ-
ણાકનો અનાદર અને ઉપહાસ્ય વધેલાં છે, જેનાં ધણાં મજબૂત કા-
રણો છે; તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આ જગો નથી. પણ આવા સ-
મયમાં આ નાટક પ્રસિદ્ધ કરવાને મારે શી યોજના કરવી તેની
ગણાંજ મારા મનમાં થવા લાગી, જેનો ઉકેલ મારા મનેજ કયો
કે-તે કેટલીક ગુણુયાહી જગોએ જાતે પ્રસિદ્ધ કરવું. આથી પ્રવાસ
આદરી મેં મારો હેતુ પાર માડ્યો છે.

રાજવંશીઓમાં પ્રથમ આ નાટક લીંબડી દરબાર આગળ પ્ર-
સિદ્ધ કરવાનો જોગ આવ્યો; જ્યાં આગ્રહથી પ્રેરનાર લઘુવયમાં
સિંહવત્ મકીમાં વધેલા રા. સા. મોતીલાલ ચુનીલાલ હતા. તેમનો
ઉદ્દેશ આ વીરરસ રાજકીય નાટક રાજવંશીઓમાં પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ
એવો હતો, ને તે મારા મતને મળતો હતો. લીંબડીના જુવાન દા-
કાર જશવંતસિંહજીએ એક સારો સમાજ મેળવી આદિથી અંતસધી

ધીરક્ષત્રીની રીતે આ વીર ચરિત મુખકળા વિકાસી ભગૃતપણે સાંભળ્યું છે, ને તે ઉપર પોતાનો અનુમત એક પંડિતની રીતે ઊભા રહી સર્વ સાંભળે એ રીતે આપી આ નાટકનું માન પોતાની પાસેનાઓમાં વધાર્યું છે. જેમની લાંબી ટીકાના થોડા ફકરા અત્રે આપી તેમનાં વિદ્વત્તા ભરેલાં વાક્યોનો નમુનો હમેશને માટે આ ગ્રંથ સાથે જોડી દઉં છું.

“સંસ્કૃત અને શરસી ભાષાને મુકાબલે આપણી ગૂજરાતી ધણી પછાત છે. લાંબો વખત એ ભાષા જેડાય તોજ તે સુધરેલી ભાષાઓની પાસે જઈ શકે. હાલમાં ભાષા જેડવાનો ઉદ્યોગ ચાલેલો છે, તે ભાષામાં કશો કસ ન આણતાં ઉલટો ખગાડો કરનારો છે, કારણ એ કામ જેવા જોઈએ એવા પક્ષ પુરૂષોને હાથે ચાલતું નથી. ગૂજરાતીભાષાની સારી સેવા કરણુદેલાઆદિ ગ્રંથોએ બંનવી તેમાં કેટલોક કસ પેદા કર્યો છે, તેમજ આ ગ્રંથે પણ તેવીજ સેવા બંનવેલી હું જોઉં છું—ને તેથી એને તે વર્ગમાં ગણું છું,”—છત્યાદિ.

ગૂજરાતનાં રાજ્યસ્થાનોમાં ભાવનગર, જૂનાગઢના રાજ્યમંડળમાં આ ગ્રંથ માન પામી ઉત્તેજન મેળવી શક્યો છે. તેમજ મુંબઈ, સુરત, ભરૂચ વગેરે શહેરોના પ્રખ્યાત પુરૂષોએ તે સાંભળી મોટી સલાઓમાં હર્ષની તાળીઓ સાથે તેને વધાવી લઈ પોતાનાં શુભ અનુમતથી શોભા આપી છે.

આ નાટકની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં જે વિદ્વાનોના શ્રવણમાં તે આવેલું તેમાંના ત્રણ મહાપુરૂષના હાથનાં મળેલાં અનુમતપત્ર આ ગ્રંથમાં છેલ્લે પ્રગટ કર્યાં છે, જે જેમ મળતાં ગયાં તેમ અનુક્રમે મૂક્યાં છે. પ્રથમ દક્ષિણમાં મુંબઈમાંથી રા. બા. ગોપાળરાવ હરિદેશમુખ જે દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં એક નામાંકિત પુરૂષ ગણાય છે તેમનું, ઉત્તરમાં ઉદયપુરમાંથી કાશીના કવિરાજ ભારતેન્દુ બાબૂશ્રી હરિશ્વન્દ્રનું, તથા પશ્ચિમમાં ગિરનાર ઉપરથી રા. મણિશંકરભાઈ જે સૌરાષ્ટ્રમાં સારા શોધક અને બોધક ગણાય છે તેમનું,—છત્યાદિ.

અમદાવાદ—સંવત ૧૯૩૬

જેટ શુદ્ધ ૪ શનિ.

ગા. રા. ભક્ત.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ સ્વદેશાભિમાન જાગૃત કરનાર વીરરસનાટકે શ્રાવ્ય અને દૃશ્યદ્વારે પોતાનો રંગ ઝળકાવી તેને જોનાર અને સાંભળનારને પોતાની રસે રંજન કરીધાછે, ગૂજરાતી ભાષા શીકી અને મોળી માલવતી છે એમ બોલનારાઓને તેણે પોતાની ભભક અને ધમધમાટ જણાવી પૂર્ણ વિસ્મય પમાડ્યા છે. ભરત્યમાં આ નાટકનું વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારે એના શ્રવણથી આશ્ચર્ય પામેલાં શ્રોતાઓ આગળ એ નાટકની ટીકા કરતાં રા. સા. ગંણપતરાંગ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી ભરત્ય નિહાના કે. એ. ઇ. સાહેબ બોલ્યા હતા કે,—“ગૂજરાતી ભાષા મોળી અને ફીકી છે એમ દેશી પરદેશી કહેછે, પણ આ નાટકમાંની ભાષાથી જુઓ, ગૂજરાતી કેવા ગૌરવને ધારણ કરનારી છે! ભાષાની ભભક બોધનારના જ્ઞાન અને બળ ઉપર આધાર રાખેછે, ને વિદ્વાનોજ તેને સંસ્કારી કરેછે,” ઇત્યાદિ—શાસ્ત્રીજીના કહેવાનો સાર ઉપર જણાવ્યો તે અનુભવ સિદ્ધછે. હજી ગૂજરાતી ઉચ્ચવર્ગી ધણા જનોમાં બાણીની માધુર્યતા અને બોલવાનું બાહોશપણું આવ્યું નથી, વાંચનપણુ લથડતું અને રાગ કહાડી અથવા “કખડક” જેવું સાંભળવામાં આવે છે, આથી તે ગમે તેવા રસભરિત ગ્રંથનો રસ અનુભવી શકવાને અશક્ત છે, જેમને કોઈ સારો વાંચનાર વાંચી સંભળાવેતો તે પૂર્ણ રસ અનુભવવાને પાત્ર જણાય છે. આથી જણાયેછે કે, દેશની વસ્તીનાં પ્રમાણમાં વાંચન લેખનની કેળવણી ધણી અપૂર્ણછે, ને તેથી જેઓ ધનાઢ્ય છે તેમનું લક્ષ સાવકાશે વાંચન સુખ લેવાને લાગતું નથી. દૂકામાં જેઓ સાધનવાન ધનવાન છે તેમનામાં એ વિષેનો પ્રમાદ છે, અને જેઓ સાધનહીન નિર્ધનછે તેમનામાં ઉત્સાહ છે. એથી આ પ્રાંતના પ્રમાણમાં સારા ગ્રંથની ૧૦૦૦ પ્રત પરાંણે ખપે એવું છે. ધર્મોત્તર લાખની વસ્તીવાળા ગૂજરાત પ્રાંતમાં સારા ગ્રંથની ૧૦૦૦ પ્રત પરાકાષ્ટાથી ખપે ત્યાંના લોકમાં કેળવણી કેટલી વધાઈ તે વિષે શું અનુમાન બાંધવું ?

તોપણ મને જણાવવાને આનંદ થાય છે કે આ પ્રતાપ નાટકની કદરદાની દેશીઓમાં સારી થઈ છે; તેની એક હજાર પ્રત પ્રથમાવૃત્તિની મોટા આદર સાથે ખપી છે. મુખ્યમાં આ નાટકનું વ્યાખ્યાન આપેલું તે વખતે આ નાટકના સંબંધમાં શેઠ ન્હાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીના ટીકા કરતાં બોલ્યા હતા કે,—“આવું સરસ નાટક વિલાયતમાં જો પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો તેની લાખ પ્રતો જોતાં જોતાંમાં ઉપડી બાય એટલુંજ નહિ, પણ છાપખાનાવાળા મોટી કીંમત આપી તેનો હક ખરીદી લે.” ઇત્યાદિ.

આ નાટકની કદરદાની સમયાનુસાર દેશીઓમાં થઈ એ ઉપરાંત સરકારેપણુ તેની કદર પિંછાની તેને “પ્રાઇઝબૂક”માં દાખલ કીધું છે, એથી “પ્રાઇઝ”માં પૂરું પાડવા માટે તેની ખીજ આવૃત્તિ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી છે—જેનો ઉદ્ધાવ કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ સારો કરી આ લોક પ્રિય—ભાષામાં સારો કંસ પેદા કરનાર ગ્રંથને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે.

રાજકોટરાજકુમારકોલેજમાં કેળવણી લેતા રાજકુમારોએ આ નાટક રંગભૂમિમાં ભજવી જોનારાઓને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડ્યા હતા એ જણી મને મોટો આનંદ ઉપજેલો છે, ને તેથી મારી કૃતિની એક લેખે મેં ફળદ્રૂપતા માનેલી છે; તો કેળવણીમાં વધતા રાજવંશીઓ અને દેશીજનો આ મારા પ્રયાસને ઉત્તેજન આપી મને તેઓની સેવા ગ્રંથદારે બળવવાને વિશેષ ઉત્સાહી કરશે એવી જિજ્ઞાસા રાખું છું.

પ્રથમાવૃત્તિમાં નાટકની અર્પણપત્રિકામાં દર્શાવેલા ઉદયપુરના મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહજી તથા અનુમત પત્રથી નાટકને ભૂષિત કરનાર ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રજી અને સૌરાષ્ટ્ર-ભૂપણ રા. મણિ-શંકરજી ગત વર્ષમાં આ ક્ષણિક જગત્થી ઉપડી સ્વર્ગવાસી થયા છે; તો પણ તેમનાં પ્રકાશિત નામ મેં મારા આ નાટકમાં જડી રાખ્યાં છે, એથી ઉભયની શોભા સતત અચલ રહેશે.

મડિયાદ—સંવત ૧૯૪૨

જેષ્ઠ શુકલા ૯ ગુર.

અં. રાં. ભટ્ટ.

प्रतापनाटकप्रारंभ.

પ્રતાપનાટક.

અંક ૧ લો.

પાત્ર.

સૂત્રધાર.....નાટકનો ભજવનાર મુખ્ય નાયક.
વિદૂષક.....તેનો સહાયક-રાણાનો રંગલો.
પ્રતાપસિંહ.....ઉદેપુરમાં પટાભિષેક થયેલો મેવાડનો

મહારાજા-રાણો.

કૃષ્ણસિંહ.....તેનો મુખ્ય મંત્રી-સામંત સહુબરનો રાવત.
લામાશા.....તેનો દિવાન.
માનસિંહ.....તેનો સામંત-દેલવાડાનો ઝાલોરાજા.
ખારોટ.....તેનો રાજકવિ.
રામસિંહ.....રાણાનો આશ્રિત ગ્વાલિયરનો રાજા.
અંડેરાવ.....તેનો પાટવી કુંવર.

ખીજ ભાયાતો, સામંતો, નાગરિકો ઇત્યાદિ.

સ્થળ—મેવાડનું ઉદયપુર.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૧ લો.

નાન્દી-મંગલાચરણ.

(સ્વધરાવૃત્ત.)

આકાશે આસપાસે ગિરિસમ ઊભા ૧મેધ-માતંગ લાવી,
અગ્નિના બાણુ જેવી ચળકિત ચપળા ચાર દિશે ચલાવી;
સિંહોના નાદ જેવા કડકડ કરતા આભથી સાદ આણે,
એવા દેવાધિદેવા ! વીરરસ જનમાં આણુજો આજ ટાણે.

—*—

આમુખ.

સૂત્રધાર—(પ્રવેશ કરી બંચું નેઠી)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

વિશ્વધાર ! વિચિત્ર નાટક રચ્યું, આ વિશ્વનું તું હરે !
સ્વષ્ટા તું ખુદ સૂત્રધાર જગનો, ખેલો કરાવે ખરે !
છે જૂદા બહુ વેધ બેશ જનના, કે કલેશ-કીચે કબ્યાં,
મોટા પા'ડ કરાડ, ઝાડ, તહિયાં જોતાં મનુષ્યો મળ્યાં. ૧
પક્ષી ને પશુ, જીવ, જંતુ જગમાં, વ્યાપી રહી જે કરે,
ભર્તી ઝોટ સમુદ્ર હોઈ ઋતુઓ નીમે રહીને ફરે;

૧ વર્ષાદત્તા હાથી. (વરસાદનાં વાદળ.) ૨ નાટકનું મુખ—એવડે ના-
ટકનો ભાવ સમજાય છે, જેમ પેટનો ભાવ મોઢે સહજ બોલવાથી સમ-
જાય છે તેમ; ને જે પ્રકરણમાં પગલું ભરવાનું હોય તેનો માર્ગ જડે છે.
કેટલાક વિદ્વાન એને પ્રસ્તાવનાનું નામ આપે છે.

શેરે સુંદર સુંદરી નિજપતિ-સેવાવિષે વર્તતી,
 કુઆમો કુલટા કલેશ કરિને કે કંથને કડંતી. ૨
 આ તારી અવનાશી! વિશ્વરચના જોતાં મતિ માહરી,
 વિસ્મે પામી ગઈ શું વર્ણવિ શકું? કર્તા કૃતિ તાહરી;
 કીધા તેં કર્તાર પૃથ્વી પડમાં જે રાજ્ય રંગો ધણા,
 રાજ રાક્ષસરૂપ, દેવસમ કો, જોતાં ન જેમાં મણા. ૩
 કોના રાજ્ય વિષે વિશેષ વરશ્યા, વર્ષાદ લોહી તણા,
 કોમાં કાંચન મેહ આવી વરશ્યા, વ્યાપાર વાધ્યે ધણા;
 બ્યોમે સૂર્ય શશિ-મશાલ પ્રગટી, ધારી દીવા તારકા,
 દર્શાવે ભવનાટ્ય ખેલ બનતા, ત્રિલોકના તારકા! ૪
 પ્રખ્યાતો પરતાપ ટેકધર જે રાણો ઉદેપૂરનો,
 શાણો તે કુળ શુદ્ધ, યુદ્ધ-વિજયી, સરદાર જે શૂરનો;
 આખો એ રજપૂત આપ અતમી હિંદુ વિષે તેં ધર્યો,
 જેને જેર અકખ્ખરે નિજ થવા, આયાસ આખો કર્યો. ૫
 ખોયું રાજ્ય ખરાંખ ખૂબ બનિયો, ખોમાં વશ્યો ખાંતથી,
 પતિ ને પરિવાર પીડ સહતાં પેખ્યાં પુરી પાંતથી;
 તોયે ના નમ્યું આખ્યું ટેક તજિને દિલ્હીતણા શાહને,
 રાખ્યું કૂળ વિશુદ્ધ જોધ જીવમાં આ ખલકના રાહને. ૬
 ત્રાતા! એ પણ રાજ્યરંગ મહિં છે, તારા કર્યા નાટકે,
 ખેલો ખલક વિષે કર્યા અવનવા, હમ્મેશ કો ના ટકે;
 આ વેળા હું અશક્ય ધાઈ ઉરમાં આશા જગન્નાયક!
 ટકી તે પરતાપનાટક ભજ-વાની મતિદાયક! ૭
 જે જે નાટકકાર સાર નિરમ્યા તેં હે વિભો! ભૂતજે,
 તે આગે મતિ તુચ્છ મૂઢ છઉં હું, ધાર્યું ન મારું વજે;
 પૂરું હંસનિ આગજે રચરિતણી આગેજ કિલ્લું યથા, ૮
 મોટો નાટકકાર આગળ તથા છે જ્ઞાન મારું વૃથા.
 કીડીને મુખ માંચ કેમ કરીને લાડૂ સવા શેરનો?

૧ આ જગતમાં સઘળી વસ્તુનો નાશ છે, પણ માણસની નામ-
 નાનો (કીર્તિનો) નાશ નથી એવી રીતિ જોધને, ૨ હાથી.

ભાડી શું શકે જુઓ અજાણીયું એ ભાર તે મેરનો!
તેવી રીતિ ધરી હરિ મતિ વિના, આ મેં મહા નાટક,
તું ધારે અવિનાશી સાલ કરવા, તો બુદ્ધિ મારી ટકે. ૬

(નાટક જોનારાઓના સામું જોઈ)

સૂત્ર જનો! આ સ્થળને વિષે જે વિષયનું નાટક ભજવી તમને
આનંદ આપવો છે, તેનો આશય ઈશ્વરપ્રાર્થનાના કાવ્યમાં હું ગોઠી
ગયો; પરંતુ તમારા આગળ તે વિષે જરા વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરું છું.

[એવામાં વિદૂષક મોર મુગટ ધારણ કર્યો છે, કે'ડે શેલું વીંટી
જમૈયો ખાશ્યો છે, એવે વેષે પ્રવેશ કરે છે.]

વિદૂષક—(ફાટી આંખે હાથ લાંબો કરી) ઓ ખેલાડી! કુટ્ટી-
કરણ પછી કરજે, પણ આ રાવણની સભામાં શી વિષ્ટિ લાવ્યોછે,
તે મને કહી નાંખ!

સૂત્ર—ઓ રાનના રાજા! જરા વિચારીને ખેલ; અહિંયાં
ખાળકોને યૂમો પડાવવાનો ખેલ નથી થતો; જો, ગંભીર સભાજનો
ખેલાછે તેમના સામે નજર કરી જો. ખેલમાંથી તારો તોલ થશે.

વિદૂ—(સભાજનો સામું વિચિત્રપણે જોઈ) હા હા હા ! ! !
(સૂત્રધાર સામું જોઈ) તું કોઈ જનનો પરાગ જણાય છે! માનથી તારા
કાન પૂરવાનેજ અગધ્યાન ધરાવવા બધાને ચૂપાચૂપ ખેસાડી દીધા
જણાય છે. ખેલથી તોલ થવાની બીક લાગતી હોય તો ઢોલ વગડાવ!

સૂત્ર—રે, તું તો કોઈ ટેકનો તોરો જણાય છે! નાકપર
માખ ખેસે તો નાક કાપી નાંખે એવો!

વિદૂ—હા હું એવોજ છું. (કે'ડમાંથી જમૈયો કાઢી સૂત્રધાર-
નું નાક ઝાલતાં) લાવ આ તારાજ નાકપર ખેડી છે!

સૂત્ર—(તેને તરછોડી વેગજો કરી) રે! તું આવો નવાઈનો
માણસ કોણ છું?

વિદૂ—ભલાનો ભાઈ, ને જૂરાનો જમાઈ છું!

સૂત્ર—ઠીક, ઠીક, તાતો ન થઈજ; તારા જેવા ભાઈનું
પણ કામ છે.

વિદ્વં—ભાઈ કહીને રાઈ ચઢાવી શું અહિં મારું રાધતું કરવું
ધાર્યું છે? તારું પસાધતું પળતું હોય તો કહી નાંખ!

સૂત્ર—હવે કૃપા કરી જરા શાંત થોઓ. મને જરા કહો,
તમે કાણુ છો, ને આપને ક્યાં રહેવું?

વિદ્વં—અમે સદા શાંત છીએ; પેટમાં મળવાળા ખળને અ-
મારે વિષે પ્રાંત પડે છે! અમે કોઈનું આધ્યું તે તો આહ્વાણતું શાપ્ત
સમજીએ છીએ; ખાંડાખળે મેળવેલું અમારે ખપે; પછી અમારે ર-
હેવું ક્યાં, તે તું આપેજ વિચારી જો. જ્યાં પગ મૂક્યો તે ધરતીન
અમે ધણી! રે સિંહનું સ્થળ ક્યું? વનમાં મનમાં ફાવે ત્યાં ફરે; તે
મ જનમાં જ્યાં જઈએ ત્યાં અમારું રાજ, ને અમારું તાજ.

સૂત્ર—અહો હો હો!! દાકોર! તમે તો ઉદેપુરના રાણુ
પ્રતાપસિંહ જેવા આંટાળા ને કાંટાળા જણાઓ છો! ખરે તમારે
જેવા રત્નપુરુષ અમને મંગળાચરણુ કરતામાંજ મળ્યા એથી અમારે
આરંભેલો ખેલ પૂર્ણ થશે. તમારા જેવાની અમને મોટી ખોટ હતી

વિદ્વં—ઉદેપુરના પ્રતાપનું, ને જોધપુરના ખાપનું અમારે રૂ-
કામ છે? તે મોટા તેમના ધરના! તેમના આંટા ઉકલી ગયા, ને
કાંટા કોલી ગયા! અમને રત્ન ગણી કોઈ ગાંડુના ધરેણામાં મઢવ
છે શું? ના, ના! તેમ નહિ થાય. આ રત્ન કોટિ પ્રયત્ન કરે મોટ
પૃથ્વીપતિના મુગટમાં માવાતું નથી!

સૂત્ર—એમ મા જોલ ભાઈ. ઉદેપુરનો પ્રતાપી પ્રતાપ જેવું
નાટક આ સભામાં વિરાજેલા વિદ્વાનો અને ધીરવીરો આગળ ભ-
જવી બતાવવાનું છે તે એવો તો ટેકો અને કુળાભિમાની છે કે
તેના તાજમાં તારા જેવાં ત્રણ સો રત્નસમાધ જાય તે શોધ્યાં પણ
ન જડે. સૂર્ય ઉગે દીવો હળદરના ગાંગડા જેવો જણાય છે તેવો તું
પ્રતાપરાણુ આગે નજરે આવે એમ છે. રે! શેરને માથે સવાશેર
પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, માટે તારું હુંપદ હૈયામાંજ રાખ.

વિદ્વં—ઓ પ્રતાપના જશ જોડુ! તારા પ્રતાપના પ્રતાપના
ખોદારને તારા કાળજની કોદારીમાં બારી વારી ભંડારી રાખ! હું
લાખ પ્રતાપને મારી શાખ આગળ લાખ જેવા લેખુંછું

સૂત્ર૦—ઓ અભિમાની ! માનના મેર પર્વતને જાંચે શિખરે
ન ચઢ; પ્રતાપને જોતાં તમર ખાઈ તું નીચે પડીશ તો તારું એકે
હાડકું શોધ્યું નહિ જડે, ને તારાં ખેશોલાં પીંછાં હવામાં ધ્યાંધ હડી જશે !

વિદ્વ૦—એમ છે? વાંચે આલ જોઈ, તારો રાણો કેવો છે તે !

સૂત્ર૦—ઓ માની ! તે કેવો છે તે હું તને બતાવું છું; પણ
સાંભળ, તે આવો છે:—

(સ્વગ્ધરાવૃત્ત.)

સિંહો કેરી સભામાં ગરજન કરતો કેસરી એક કાચે;

શત્રુનો દર્પ દેખી બનિ બહુ અધિરો ક્રોધથી રડત હોયે;

તેવો તીખો અતિશે, રવિકુળ-રવિ એ દેખતાં ટેકે રાણો.

દેખી વિદ્યુત-દીવો દીવ્રી-દીપ સમ તું યૈશ ત્યાં અંખવાણો.

દીવ્રી-દીપ

[તેઓ જાયછે.]

॥ इति आमुखम्. ॥

પ્રવેશ ૧ લો.

૨થળ-ઉદ્દેપુરમાં પ્રતાપરાણાનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તેના સામંતો વગેરે.

પ્રતાપસિંહ.—મારા માનવંતા શૂરા સામંતો ! ઉદારાણાએ ચિતોડ ગઢ ગુમાવ્યા પછી આ મેવાડના રાજની ખરેખરી અવદશાનો આ-રંભ થયો છે. જોધપુર, જેપુર, બિકાનેર ને ખુંદીના રાજાઓ અકબરના ખરીદેલા ગુલામો જેવા થઈ ગયા; અરે ! એટલુંજ નહિ, પણ સીસોદિયા રાણાનો વંશજ સગરો^૧ પણ નગરો અને બાદશાહનો બન્યો !

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, સત્ય કહો છો; આ રાજ માણસે ભાગ્યું એટલુંજ નહિ, ઘણું પૈસે ટકે સર્વ વાતે પાંગળું થયું છે.

ભામાશા.—સાચી વાત છે; આજ પાંચ વરસ થયાં રાજની ઉપજમાં રાતો પૈસો જમાં થયો નથી; મોગલોની અને રજપૂતોની મારા મારીમાં મેવાડ મેદાન થઈ ગયું છે.

પ્રતાપ.—^૨સાંગારાણાની અને મારી વચ્ચે ઉદારાણાની આડ આવી નહોત તો મેવાડની પરવાડમાં પણ કોઈ તુર્ક લાગ્યેજ નેવામાં આવત; પણ ભગવતને ભંજડવું હશે, માટેજ તેણે મેવાડનું માન મુસલમાનથી ખંડિત થવા આ રાજ્યના શેતરંજ ઉપર પોતાનું ધર સામગ્રી ન જાણે એવા રાજાને આડવ્યા. બાળ ન બગડે માટે શૂરા^૩ સહીદાસે પરાક્રમ કરવામાં પાછી પાની કાઢી નહિ, જેમલ અને કુતેસિંહે સિંહ જેવાં પરાક્રમ કર્યાં, પણ રાજાની નબળાઈને લીધે બાળ દૂરી ગઈ તે પાછી હામ આવી નહિ ! ચિતોડ જતે સીસોદિયા શિશ-વિહોણા થયા ! અરે ! મેવાડના રાજનું મસ્તક ચિતોડ ચારે દિશામાં સ્પર્ધા કરતું હતું તે સૌ કોઈ જાણે છે.

રામસિંહ.—ક્યમ ન જાણે મહારાજ ! બાપા રાવળના વંશ-જેએ ચિતોડનો મહિમા સ્વર્ગસૂધી ચળકાવ્યો હતો એ વાત ઇંદ્રને

૧ પ્રતાપનો ભાઈ સગરજી. એને અકબરે કંદહારનો સૂબો કર્યો હતો.
૨ રાણોસંગ બાબરનો પ્રતિસ્પર્ધી. ૩ સહુનગરનો રાવત.

પણ અજાણી નથી ! કથળેલી બાજુ કે દી દાવ વાળવાના ઘાટમાં જો-
ડવાશે એમ જાણી આપતો મેમાન ઉગ્યોછે, તે માત્ર સારા સમાની
વાટ જોવાનેજ.

પ્રતાપ.—સમો ફરી ગયો ! એવા સમામાં રાજને પાટે મેં પ-
ગલું ધર્યુંછે કે, જે સમો આગળ જોવામાં પણ આવ્યો નહિ હોય !
નહિ રાજધાનીનું ઠેકાણું, કે નહિ રાજને સાજું કરવાનું સાધન. સગા-
ભાઈ શત્રુ, નિમકહલાલ રજપૂતો નિરૂપાય, તે સખળા તે તો મોગલના
સાળા. એ લાળા મારા અંતઃકરણમાં બહુ ધીકેછે ! અને તેથી મન-
ને એમ થાય છે કે—આવું કેવળ કથળેલું રાજ મેં કપૂર્યું નહોત,
તો ભૂષ્ટ થયલા ક્ષત્રિયોથી વેગજો રહી પ્રભુનું ભજન કરી આ સં-
સાર તરી જાત. પણ આતો સાંપે છછુંદર સાહવાળી વાત નીપતી
છે; એટલે પહેરેલી વરમાળ કાઢી નાંખવામાં કાળીટીલી છે, ને રાખ-
વામાં પણ આડીખીલી છે.

કૃષ્ણ.—મહારાજ, એમ કંટાળોમાં ! રાજ્ય ચલાવવું એ મોજ-
શોખમાં મહાભવું, હાથીના હોદામાં હાલવું, ને વાંકી મરોડમાં ચાલવું
એમ નથી; તે તો ખરી તપશ્ચર્યા છે ! ગોખરની શય્યામાં સૂવું ને રા-
જ્ય ચલાવવું ખરાખર છે. જેનામાં રાજ્યગુણ હોય તેજ રાજ ચલાવી
સકે, જે રાજ્ય ચલાવવું એ શાહુકારની પેઠી ચલાવવા જેવો ધંધો હો-
ય, તો સૌકાઈ ચલાવે; ને લાખોને માથે એક ઘણી મુકરર થાયછે
એમ થાય નહિ. જેનામાં શૌર્ય, ધૈર્ય, ને વિજયીપણું હોય તેજ રાજ
થાયછે. જે વાંધ બકરીને એક આરે પાણી પાય, સખજથી નિર્બળનું
રક્ષણ કરી પોતાના હંડનો ત્રાસ ઉન્મત્ત અટંકા હરામખોરોના ઉરમાં ઉપ-
જાવી દેશના દુશ્મનની સામે જાય તેજ રાજ થાયછે. સિંહ પોતા-
ના બળવડે સધળાં વનપશુઓને વશ વર્તાવી વનપતિ કહેવાયછે; જે-
ની ગર્જના આગળ મદગળ માતંગના તંગ ઢીલા થઈ જાયછે. ગર-
ુડ પોતાની શક્તિથી સર્વ પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવેછે; તેમ મનુષ્ય-
માં પણ જે શૂરપૂર ને સમશેરના જોરવાળો હોય તે સર્વને જોર કરી
રાજનું છત્ર ધારણ કરી શકેછે આ મેવાડને પાટે જેનો જોડો જમી-

નમાં ન જડે એવો શૂરા નર નીપન્યા, તેમણેજ આ રાજ્યનો રંગદુન્-
શ્મનોની છાતીમાં ઝળકાવ્યો છે ! આપ પણ તેમનાજ વંશજ છો. સિં-
હનાં સંતાનને શિકાર કેમ કરવો તે શીખવવું પડતુંજ નથી. આપની
હુશિયારી નહાનપણથીજ અમારા ઉરમાં ઉમંગ ઉછેરતી આવીછે; ને
તેથીજ પોતે રાજપદ પામ્યા છો. આપથી મેવાડની કીર્તિનો આશ-
મેલો સૂરજ પાછો ઉગવાની આશા સર્વ કોઈ ધારી બેઠાછે.

માનસિંહ.—રાણાજી ! ચિતોડને ખોડ ન લાગે માટે શૂરા ક્ષ-
ત્રીઓએ રણમાં ઝૂઝી પોતાના કોડ પૂરા કર્યા, ને પ્રાણ ખોયા પણ
પાછા ન ફર્યા, તેમણે તો કીર્તિનાજ કોટ કર્યાછે. જેમણે પરાક્રમ ક-
રી પોતાનું નામ આ જગતમાં ઝળકાવ્યું તેજ ચિરંજીવી જાણવા !
રાજપાટ, સુખ ને સાહિબી વહેતા વહેણાની ગોડે હાલ્યાં જુશે, પણ
પરાક્રમથી પેદા કરેલી કીર્તિ નામને સદાકાળ પોતાની સંભાળમાં રા-
ખ્યા કરશે. ભાટ લોકો પણ ભાખતા આવ્યા છે કે,—

“નામ રહતાં ઠક્કરો, નાંણાં નહીં રહંત;
કીર્તિ કરાં કોટડાં, પાડ્યાં નહીં પડંત.”

[નેપથ્યમાંથી]

(સોરઠો.)

સિસૌદિયાની શાખ, જાતી પાછી વાળવા;

રાણો પ્રતાપ રાખ, આ જુગ આખો જગધણી ! ૧

પ્રતાપે.—(સોરઠો સાંભળી) એ કોનો સાદ સંભળાયો ?

ચોપદાર.—મહારાજ, આપના રાજ ખારોટ આવેછે.

પ્રતાપ.—ભલે, તેમને દરબારમાં આવવા દો. (ખારોટ આવેછે
એટલે) ખારોટ ! આવો પધારો.

ખારોટ.—મહારાજને ધણી ખમા ! કવિયોના કોડ પૂરતાર, કી-
ર્તિના કોટ, ભાટના ઉચાટ દૂર કરતાર, ગૌઆજ્ઞાણપ્રતિપાળની કળા
પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે,

કૃષ્ણ.—કવિરાજ ! રાજમાં તમારાં કાવ્યનાં વખાણ ધણાં
થાયછે. આજ તમે ઠીક વખતે પધાર્યા.

ખારોટ.—આપજી ! વાયુ તો તેનો તેજ છે, પણ પૂલમાં જે-

વી વાસના હોય તેવી તે ફેલાય છે; તેમ આ રાજના જેવા રાજા
તેવી અમારી કવિતા.

ખંડેરાવ.—કવિરાજ ! વાયુ તેનો તેજ છે એમ માં બોલો; એ-
ક વાયુ આડ પાન ચૂકવી નાંખે છે, શરીર લૂખાં કરી માણસની મુ-
ખકળા ઝાંખી કરે છે; લૂનો વરસાદ વરસાવી કાનપટાં બાળી નાંખે
છે, ને એક વાયુ આડ પાન પ્રકુલ કરી શરીરને શાતો ઉપનવે છે;
માટે પવન પતનમાં પણ ફેર છે.

ખારોટ.—બાપુ ! વાયુ તો તેનો તેજ, પણ જે દિશામાંથી તે
આવે છે, ત્યાંની પ્રસાદિ તેવી લેતો આવે છે.

રામ૦—ભાઈ ! કવિયોનું ડાચાળજ નખડે હોય છે, માટે એ-
મને નહિ પહેંચો.

ખારોટ.—પરતાપ નારાયણીનો ! પણ જે તે પ્રમાણે ન હો-
ય તો અટકા ક્ષત્રીઓની કીર્તિ નાશ ન પામે એવા અક્ષરે આ જ-
ગતરૂપી જગા લીસા પંતરામાં અમારાથી શી રીતે ટંકાય ?

માન૦—ખારોટ આ સમે શોભે એવી કંઈ નવીન તમારી કી-
ર્તિ કવિતા હોય તો બોલો.

ખારોટ.—જે વખત આ મોંદું ફાટ્યું, કે એમાંથી જે ની-
કળ્યું તે નવુંજ જાણ્યું. હું આગળથી કવિતા કરી મૂકવાનો ધંધો ક-
રતોજ નથી. વખતે બોલું છું, તે છોકરાં લખી લેછે; માટે ઇચ્છા હો-
ય તે વિષે બોલું.

ખંડેરાવ.—કવિરાજ ! ક્ષત્રી રણમાં ચઢે ત્યારે તેમના શત્રુ કેવી
સંજાઈ કરતા હશે? તથા ક્ષત્રીઓ સામે લડાઈમાં ગયા પછી દુસ્મ-
નોનાં બધરાં, છોકરાં શું કરતાં હશે ? એ વિષે એકાદ કવિતા સંભ-
ળાવો જોઈએ.

ખારોટ.—(જરા વિચાર કરી) સાંભળો બાપુ ! શૂરા ક્ષત્રીઓ !
તમે પણ સાંભળજો; ને મહારાજાધિરાજ ! આપ પણ આ કૌતક
જેવી કવિતા સવિતાનારાયણને પ્રતાપે કહું છું તે ઉપર ધ્યાન આપજો.

પ્રતાપ૦—ખારોટ, બોલો.

ખારોટ.—(મનહરછંદ. ચપલાતિશયોક્તિ અલંકાર.)

શૂરા રણ સંચરયા શુણીને શત્રુ સુંદરીઓ,

સૌભાગ્ય તજીને વેષ વિધવાનો ધારેછે;
 પુત્ર તેમના પિતા મરણ-મુખમાંહિ ગયા—
 ગણી પિતૃશ્રાદ્ધ શંકા તજી અને સારેછે;
 કૈંક એવા શર સામે સમરે^૧ સંઘર્ષા પેલાં,
 દાન પુણ્ય કરી નામ રામનું સંભારેછે;
 લેણું દેણું નક્કી કરી, વિત્ત દઈ વારસને,
 કામકળ સંસારનાં થકી પરવારેછે. ૧

કુળજી—ધન્યછે કવિ તમારી ચતુરાઈને ! ક્યાંથી ક્યાં નજરે
 લંબાવી !

ખંડેરાવ.—“જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ ॥” આ
 ધરડાઓથી ચાલતી આવતી કહેવતનો પાકો પુરાવો આજ મેં નજરે
 જોયો.

રામજી—ખારોટ, રાણાજીના પૂર્વજોની બિરદાવણી જોલો. તમારી
 સાથે કાવ્યનો વિનોદ કરવાને આજ જોઈતો વખત નથી.

ખારોટ.—સીસોદિયા રાણાજીની બિરદાવણી મહાભારત
 કરતાં મોટી છે; કહેતાં ને સાંભળતાં વર્ષનાં વર્ષ વીતે, પણ પાર
 આવે નહિ એવી છે; તોપણ તેનો સાર મારા હૈયામાં મેં સાંચી મૂક
 ક્યોછે; જે કે પાનાં પુસ્તકમાં જોયા વિના હૈયાની સૂઝે સૌ કોઈને
 આજ વાંચી સંભળાવુંછું.

માનસિંહ.—વાંચો, આપનું નવાઈ જેવું વાંચન સાંભળવા સૌ
 કોઈ એક કાને થઈ રહ્યા છે.

ખારોટ.— (છિપ્પા.)

શુભો શરા સામતો, પ્રતાપતણા પૂર્વજનું—
 વર્ણન હું સંક્ષેપ માંહી વર્ણુ યુદ્ધસજનું;
 લવકુળ સુરજવંશ, નીપન્યા નામધારી નર;
 અટક ટેકી વડા શત્રુના તોડનાર હર;
 બાપા રાવળ એ વંશમાં પરાક્રમી પૂર્વે થયા;
 મેવાડ-ગાદી ચીતોડને તાબે કરિને ત્યાં રહ્યા. ૧.

બાપો દુખમાં જન્મ ધરી જંગલમાં રઝળ્યા;
પણ પરાક્રમે તેહ, પદવી જાંચીમાંજ બળ્યા;
મોરિવંશ પરમાર પાસથી ચિતોડ લીધું;
હિંદુસુરજ ઉપનામ, જગતમાં જાહિર કીધું;
એ પછિ ત્રીજી પેઢી વિષે ખુમાણ ખાસો નીપન્યો;
જે આગળ જામુલિસ્તાનનો મહમદ કેદી તવ બન્યો. ૨

પંછી સંવત બારસે છે તણી સાલે સમરો—
થયો શર મહા જોદ્ધ, વખાણુ જેને અમરો;
દિલ્લીપતિ પૃથિરાજ તણા રક્ષણમાં જેણે—
જણવી આજું જોર, સ્વર્ગપદ લીધું તેણે;

રાણી એનીએ સુતવતી, કારભાર શિરપર ધર્યો;
કુતબુદ્દિનશું જુદ્ધ જોડિને, હરાવિને ધાયલ કર્યો. ૩

સાયક વયમાં કરણ, રાજ્યપદ પામ્યો પોતે;
મહપ તે પંછી થાત, જાત મોસાળ ન તો તે;
તક સાધીને તુર્ત, રાજ અલોરે^૪ લીધું;
રહપે^૫ સિંધધિ આપિ પાટ પોતાનું કીધું;

વિક્રમશક બારસતાવને, રહપે ચિતોડ રાખિયું;
ઘેલોર—શાખ સીસોદિયા કરિ રાણાપદ^૬ દાખિયું. ૪

પછિ છત્રિશ વર્ષમાં રાય છે પદ એ પામ્યા;

૧ સંવત ૭૮૪ માં બાપોરાવાળ ગોહાથી નવમી પેઢીએ થયો. ગોહા વલ્લભીપુરના શિલાદિત્યની સ્ત્રી પુષ્પાવતીનો પુત્ર હતો, તે માળિયાના હુંગરમાં જન્મ્યો હતો, તેને વડનગરની કમળાવતી નામે બ્રાહ્મણીને સોંપી પુષ્પાવતી સતી થઈ હતી, ઇત્યાદિ.

૨ સમરસિંહ એ પૃથિરાજનો બનેલી હતો, ને એની ચાલાક રાણીનું નામ કરમદેવી હતું. જેણે પોતાના કારભારમાં કુતબુદ્દીનને જુદ્ધ આપી હરાવ્યો હતો. ૩ દેવલોક. ૪ અલોરનો રાજ-કરણનો જમોઈ. ૫ મહપનો ભાઈ—કરણનો ભત્રીજો. એણે સિંધમાં ગાદી કરી હતી. ૬ પહેલાં રાવળ અટકથી ઓળખાતા, તે એણે રાણાની અટકથી ઓળખાતા કર્યા.

આર્યધર્મ રક્ષતાં, અમરપદ લઈ વિરામ્યા;
 પછી લખમસી થયો, જુદામાં જાહિર એવો;
 ખૂનિ અલાહીદીન શત્રુ સામો પણ તેવો;
 ચિતોડગઢ રક્ષવા લોહિના મે' વરસાવ્યા;
 એકાદશ નિજ પુત્ર મરણ-મુખમાંહિ ધસાવ્યા;
 આગ્રહ કરિ છેલ્લા અન્યત્રને ફેલવાડમાં મોકલ્યા;
 રાણો જુદામાં મૂકી પછી, થયો જગતથી મોકળો. પછી
 અન્યસિંહ કરિ વિજય, ફેલવાડે પદ પામ્યો;
 પણ મુંજત્રી^૮ ધાવ શિરપર લઈ ન વિરામ્યો;
 નિજ બે સુતને કહ્યું, મુંજતું શિર જો લાવો;
 તો કળ મુંજને વળે, પુત્રસુખનો લઈ લાવો;
 સુત તેતો લાવી નવ શક્યા, (પણ) હમિર હઠાળે હામથી—
 આણ્યું માયું કાકા કને, મુંજતાણું નિજ મામથી ! ૬
 આ કારણથી હમિર ફેલવાડે પદ પામ્યો;^૯

૭ સંવત્ ૧૩૩૧ માં. આ કવિતા રચતીવેળાએ માફ મન
 મેવાડના મહાપુરોનાં પરાક્રમ નોંધવાનાં પરમાં તેણાં હવું, તેથી છ-
 ઝપામાં છ ચરણ જોઈએ એ વાત ઉપર ધ્યાન ન રહેવાથી પાંચમા તે
 દસમા છઝપામાં બે બે ચરણ વધી ગયાં છે, પણ એમાં કાવ્યદોષ નથી
 એમ જાણી હેયાના ઉલરાયલા રસની લખાયલી લીંટિયોમાં પાછળથી
 વધારો જણાતાં તે બાદ કીધી નથી. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં દોઢાયલાં
 પુત્ર આવે છે. વળી બારોટ તરત માગી એવી કવિતા, મોદેઆવી એમ
 સંજ્ઞાવી એવું પ્રવેશમાં જણાવ્યું છે, માટે તેમાં એવી કાવ્ય વિરમૃતિ
 આવે એ તેના તરંગની ખુબી ગણાઈ હંદની છલક (છાલક—છાળ) ગ-
 નાશે તો બાધ નથી.

૮ ફેલવાડામાં અન્યસિંહનો શત્રુ કોઈ મુંજ કરીને હતો તે તેના
 સાથામાં ધા મારી નાશી ગયો હતો. ૯ રાણાની આજ્ઞા હમીરે ખાળી
 તેથી તેને પાટ આપ્યું, (સંવત્ ૧૩૬૬.) ને પેતાના પુત્રાણું અપમાન કર-
 ું. એમાંનો એક મરી ગયો, ને બીજો મુંજનસિંહ હતો તે દક્ષિણમાં
 જતો રહ્યો; તેનાથી અગિયારમી પેઢીએ શિવાજી થયો.

જશ જેનો સૌ જગે ઝગઝગીને ઝટ જામ્યો;
ચિતોડ તેણે લીધ, ક્રીધ મહમદશા^{૧૦} કેદી;
કરી નામના નવિન, પૂલ્ય ખિલઝીની ફેદી;
અદ્વાઉદ્દિનની હાકની ધાક અમીરે ઓલવી;
પરિચાતું પાણી રાખિયું, કહે એવું કોટિક કવિ. ૭
પછી ખેતસી થયો, બાપના જેવો બળિયો;
મુલક નવો જેહને પરાક્રમથી બહુ મળિયો;
પઠાણ લિલા પાસ થકી અજમિર ઝટ લીધું;
જિહાજપૂર મેળવી, હુમાયુનશુ^{૧૧} મુદ્દ કીધું;
ખેતસી વધ્યો ખાંડા બજે, વિજય વધારી આપનો;
પછિ લખાતણે^{૧૨} શિરે આવિયો કારભાર નિજ બાપનો. ૮
લખો તાત સમ શર, કવિ લેખણે લખાયો;
એથકિ લક્ષ્મી-સ્વાદ પૂર્ણ રીતેજ ચખાયો;
પહાડિ પ્રાંત કરિ હાથ, ખાણુ જવાહિરની ખોળી;
કલાઈ રૂપા તણી છત જડી જોતાં ખોળી;
કિલા બાંધ્યા બહુ કારમા, દેશમાંહિ દોલત કરી;
જવને દેરાં તોડેલ તે બાંધ્યાં બળવંતે ફરી. ૯
પૌત્ર નીવડ્યો પછી પાટ એને જશ પૂરો;
કુંભારાણો તેહ, જેહ શરામાં શરો;
વિક્રમસંવત સાલ, ચઉદશે પંચોતરમાં—
પામ્યો પોતે પાટ, ક્રીધ નિજ દેશ નિડરમાં;
અરિને કરિ પાધરા, કોટ કિલા બહુ બાંધ્યા;
દેવળ કરિ કારમાં, સ્નેહ સૌકોશું સાંધ્યા;
મીરાં નિજ પૌત્રતનુજ વધૂ, જેની કવિતા જગ લણે;
ત્યમ કુંભાને પાકો કવિ,^{૧૩} કવિયો નિજમતથી ગણે. ૧૦

૧૦ મુબારક. ૧૧ બાદશાહીનો સૂબો હશે. ૧૨ લખોરાણો.

૧૩ કુંભારાણાએ મેવાડી ભાષામાં અષ્ટપદીની ટીકા કરી છે. મીરાંબાઈ એ કુંભારાણાની રાણી હતી એમ ટોડસાહેબના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલું છે, ને તે આધારે “નર્મગદ્ય” તથા બીજા ઇતિહાસોમાં પણ

પૌત્ર પરાક્રમિ હવો, નામ સાંગો^{૧૪} કુંભાનો;
 સંગ્રામે મહાશૂર સિંહ જેવો સૌ માનો !
 બાબરને બાવરો કાપિ દળ એણે કીધો;
 જુદ્ધ વિષે જશ ધણો જખમ ઝીલીને લીધો;
 બહુ રાબ, રાવળ, રાવતો, વશ વર્તાવ્યા એહણે;
 એંશી ધા નિજ ઉમ્મર વિષે વપુએ ઝીલ્યા જેહણે ! ૧૧
 રત્નસિંહ પછિ થયો, રત્ન જેવો અધિરાજ;
 રખવ્યા આઠે પહોર, ખુલા પુરના દરવાજ;
 સમરાંગણને^{૧૫} ગણી, રાજધાની પોતાની;
 સાંગાનો સુત શૂર પાછિ કદિ નધરે પા'ની;
 રે ! વેંત જમિન મેવાડની જવન હાથ નજવા દિધી;
 શૂરા રજપૂતોએ તદા, બહાદુરી એવી કિધી !! ૧૨
 એ પછિની હાલની વાત સૌને છે તાજ;
 તો શાણા સામતો, વાત શી વદવી અઝી !
 પડતો દી આવિયો, આયમ્યા સૂરજ સમ્મળા !
 રાત પડી શી વાત, દિવસ આવ્યા જ્યાં નખળા !!
 પરભાત થયોછે આ સમે, પ્રતાપ પાટે^{૧૬} રાજતો;
 એ દિવસ રૂડો દિવાવશે, રજપૂતોને છાજતો. ૧૩

તેજ ક્રમ ચાલેલો છે. મેં પણ તેજ ક્રમ નોંધ્યો હતો, પણ હૃદયપુરના
 રાજકવિ શામલદાસજીએ હાલ પાકો શોધ રાણાજીની સહાતાથી ચલા-
 વી નવો એક મહાન ઇતિહાસ રચવા માંડ્યો છે તેમાં આ ભૂલ ભા-
 ગી છે. મેં પણ તેમણે મને પોતીકો સિદ્ધ શોધ દર્શાવ્યો તેથી મારી ભૂ-
 લ સુધારી છે. મીરાં સાંગારાણાના પુત્ર ભોજરાજજીની પવિત્ર પત્નિ
 હતી-જે કુંવરપદે હતા તેવામાંજ કૈલાસવાસી થયા હતા. તે મેડતાના
 ઠાકોર વીરમદેની પુત્રી, અને અકબર સામે ચિતોડનો રણરંગ શોભાવ-
 નાર જયમલની બેન હતી. ધન્ય છે વીરમદેના પિતૃપણાને કે જેની પુત્રી
 ને પુત્ર વિશ્વવિદિત થયાં ! ૧૪ સંગ્રામસિંહ રાણોસંગ (પ્રતાપને
 પિતામહ). ૧૫ યુદ્ધક્ષેત્ર. (સમર-યુદ્ધ. અંગણુ-આંગણું, મેદાન.)
 ૧૬ સંવત્ ૧૬૨૮.

મેવાડે મહારાજ પ્રભાકર જેવો પાટ;
પ્રતાપ બેઠો પ્રૌઢ, જશે સૌના ઉચાટ;
દી વળશે સવંતો, ગર્વ જવંતોના ગળશે;
ચિતોડગઢથી પાય, પાપિયોના ઝટ ટળશે;

આપા ને હમિર કુંભા જશી,^{૧૭} બહાદુરી પૂરી કરી,—

અંખો જશ ઝટ અળકાવશે, શત્રુશિર નિજ પગ ધરી. ૧૪

સામંતો.—(હર્ષ અને શૂરને આવેશે) સાબાશ છે કવિ, આ-

પત્ની મંગતરંગ જેવી વાણીને, અને ધન્ય છે રાણાજીના પૂર્વજોને !!

બારોટ.—આપજી ! રાણાજીના પૂર્વજોના પરાક્રમને ધન્ય છે એ વાતની ઇંદ્ર સરખાથી પણ ના કહેવાતી નથી, તેમ પટાવતોના પૂર્વજોને પણ આછો રંગ અપાતો નથી ! રે, તેઓ તો દેવના જેવું આ દુનિયામાંથી ગયા પછી પૂજન પામ્યા છે ! આગળની વાત અળગી મેલી હાલતું પાંચમા વરસ ઉપરનું તેમનું પરાક્રમ મારે હૈયે ઉભરાઈ આવ્યું છે.

રામસિંહ.—કવિરાય, આપનો નીકળતો ઉભરો અંતરમાં ઝીલવા સર્વ કોઈ ટાંપી રહ્યા છે.

બારોટ.—આપજી, કવિનાં કહેણ સાંભળવા કાયર કાન માંડતા નથી, પણ શૂરા તે સાંભળવા અતિ આતુર હોય છે, એ હું જાણું છું; મારે મારે હોઠે આવેલા બે બોલ હું બહાર કાઢું છું, તે સાંભળો આપજી !

પ્રતાપ.—(હસતે મુખે) બોલો બારોટ !

બારોટ.— (કુંડલિયા છંદ.)

સૂરજદરવાજે રહ્યા,^૧ સહુંજરા સહીદાસ;

ચિતોડરક્ષણ કારણે, વસવા સ્વર્ગે વાસ;

વસવા સ્વર્ગે વાસ, ધાસ પેરે અરિ કાપ્યા;

ઇંદ્રે અચરજ થઈ, સભાના સામઢ થાપ્યા !

નિરખી નયણે રંભ, વાટ જોતી વરવાજે !

ચઢ્યા વિમાને ચડપ, ઝડપ સૂરજ દરવાજે !! ૧

^{૧૭} જેવી. ૧ ચિતોડને અકબરે ઘેરો ઘાલ્યો, ને ઉદેસિંહ (પ્રતાપનો પિતા) નાસી ગયા ત્યારે.

ધન ! કૃતાની^૨ ઘેણુને,^૩ ધણી સમરમાં ત્યાર;
 કિશોર વયના કુંવરને દધ સરદારી સાર;
 દધ સરદારી સાર, સુત-વધુને અસિ^૪ આલી;
 પુત્ર પુત્ર-સ્ત્રી સાથ ખાંડુ કરમાં ધરિ આલી;
 રણી રણુ થકી તદા, પદવી, મધવા^૫ સત્તાની;
 ધન એ સુત, સુતદાર, માત પણ ધન કૃતાની ! ૨
 જેમલ ને કૃતા તણી, જડે ન જગમાં જોડ,
 રણમાં રંગ વધારિને, રણ્યા કીર્તિ લખ કોડ !
 રણ્યા કીર્તિ લખ કોડ, અકબરે ધાવ વખાણ્યા;
 એ આકાશી દેવ, દુશ્મનોએ દિલ જાણ્યા !
 ગોળીનો સહિ ધાવ, ગદ્દ ન બન્યો એ જેમલ^૬ !
 અકબર કરી ઉદાસ, સ્વર્ગ પદ પામ્યો જેમલ. ૩

ભાણુસિંહ.—સાબાશ ! ખારોટ, ગંગાનો પ્રવાહ મહાદેવની
 જટામાં બળ્યો ન રહેતાં અખંડિત ધારે વહ્યો જાય છે, તેમ આપ-
 ના મુખમાંથી ગંગાજળ જેવી કવિતાનો પ્રવાહ વહેતો જોઈ અ
 રાજસભા ચક્રિત થઈ ગઈ છે. ખરે, કવિ એ રાજાઓનું અમૂલ્ય રત્ન છે

ખારોટ.—બાપા, ગંગાજળ જેવા પવિત્ર કુળના પરાક્રમી પુ-
 રુષોના મહિમાનો વેગ કવિનું મુખ અટકાવી શકતું નથી; તેને વ-
 હેતો રાખવાને આ મુખના દરવાજા એની મેળે ઉઘડી જાય છે !

પ્રતાપ.—સહુંબરાજ ! ખારોટને રીઝ આપી રંજન કરો.

કૃષ્ણ.—હા મહારાજ, હવે તેજ કરીએ.

૨ કૃતેહસિંહ. ૩ સીમંત વખતે શણુગરાયલી સ્ત્રી, જેણે પ્રથમ ગર્ભ
 ધારણ કર્યો છે એવી સ્ત્રી-તે એ ગર્ભ જન્મેલા બાળકની ઘેણ કહેવાય
 છે.—આ વખતે કૃતાની માતા સમજવી. ૪ તરવાર. ૫ હંદ્ર. ૬ હા-
 થીમલ:—જેણે ગોળી વાગે છતે પ્રૌઢ પરાક્રમ કર્યું, એને હાથીમલ કહે-
 વા જોઈએ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ-રાણાના મહેલનું દિવાનખાનું.

પ્રતાપસિંહ.—(એકલો મન સાથે.)

અરે જીવ ! પૂર્વજોએ પોતાના લોહીનું પાણી રેડી ચળકાવેલું ચિતોડ ઉદારાણા તુર્કી ત્રાશી ભયમાં વાશી લાગી ગયાં, પણ શૂરા સામંતોએ તે જવનને હાથ ન જાય માટે ખરી જમામદી કરી તેને પોતીકાં લોહીથી ચળકાવી ચાલ્યા ગયા, માટે રંગ છે તેમને ! પ્રભુને બાજુ બગાડવી હશે માટેજ તેણે સંગ અને મારા વચ્ચે એક પુર-પનો આડો પડદો ધર્યો. ઉદેસિંધ ઉપન્યા ન હોત, ને સાંગારાણા અને મારા વચ્ચે હરિયે લાંબું છેટું પાડચું ન હોત, તો આ મેવાડી બાગમાં મ્હેંછતો પગ પ્રભુને પ્રતાપે પેસવા દેત નહિ એટલુંજ નહિ, પણ દિલીનું તખ્ત પણ ડોલાવી નાંખી હિંદુસ્થાનમાંથી મુસલમાનોને હાંકી મૂક્યા હોત. અરે ! હાલના રજપૂત રાજાઓ અકબરનાં રમકડાં થઈ ગયા છે, એ દહારો આવત નહિ. અરે ! ચિતોડ અને મેવાડ સીસોદિયાઓના લોહીના વરસાદથીજ લીલાં રહેલાં છે, માટે એની જમીન ઉપર મ્હેંછના પગ ફરવા ન જોઈએ ! આ પ્રતાપ ! તારે તારી આંખે પૂર્વજોનાં લોહી માંસની આ મેવાડની જમીનમાં જવન ફરતા જોવા ન જોઈએ ! દાદાઓના દેહનું બંધાયેલું ચિતોડ કોડ ઉપાય કરીને પણ લેવું જોઈએ; અને જ્યારે એ લેવાય ત્યારેજ જનનીના દૂધની જે બોલાય ! માતાના દૂધનું માન વધે તોજ આ જીવ્યું સાર્યક થાય ! મૂળ પુરુષ બાપાને શાં સાધન હતા? સૌ તેમના પરાક્રમે આવી મળ્યાં; ને જાજમાં જન્મી રાજ મેળવ્યું ! અલાઉદ્દીન ખૂનીએ લીધેલું ચિતોડ હમીરે મેળવી ખૂનીના પછી દિલ્લીને તખ્તે બેઠેલા તેના શાહજાદાને જીવમાં જીતી કેદ કર્યો; તેમજ કરમદેવી જેવી કુળવતી માતાએ કુતબુદ્દીન જેવા બાદશાહી સૂબાને શેહ આપી ચિતોડને આજ આવવા ન દેતાં રાજની સંભાળ રૂડી રીતે રાખી. મેવાડનું માન મોડવા ગૂંજરાત અને માળવાના સૂબા એક સંપ કરી ચઢી આવેલા છતાં કુંભારાણાએ તેમને લડાઈમાં દાંતે તરણાં લેવડાવ્યાં, ને માળવાના મહમુદને ચિતોડના કિલ્લામાં

કેદ કર્યો. સીસોદિયાઓએ અનેક વખત પોતાના દેશના દુશ્મનને પાંજરે પૂરી ખાંજરે નાંખ્યા છે. પડતીની પાંચ રાત વચ્ચે આડી આવી જાય છે, ત્યારે દુશ્મન ફાવી જાય છે, પણ પછી ઈશ્વર આ કુળમાં શત્રુનાં મૂળ ઉખાડી નાંખે એવા નર નીપજવે છે. આ વખત પણ તેણે તેમ કીધેલું જણાય છે. રાત પડ્યા વિના દિવસ વસ ઉઘ્યો કોઈએ જાણ્યો નથી. સાંગા* જેવો સૂરજ ઉગાવી મેવાડનો મહિમા પ્રભુએ પ્રકાશિત કર્યો, પછી આડો પડેલો ધર્યો, તો તેમાં તેનો કંઈ રૂડો સંકેત હશે. દીનાનાથને તારા વડેજ મેવાડનો દીવાળવો હશે, અને દિવસ ઉઘ્યાનું માન તનેજ આપવું હશે, એમ તેની ચાલતી ઘટમાળ ઉપરથી જણાય છે; માટે જે થયું તેમાં કોઈનો દોષ કાઢવો તને ઘટતો નથી. ઈશ્વરને જે ગમ્યું તે ખરું. તેણે જે કર્યું તે રૂડાને કાજેજ.

કરવું તો કર્તાને હાથ છે, પણ આ યોગિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સૂધી ગમે તેવા સંકટની સામે થઈ ભરતખંડમાં વેરાવલા જવનના કંટક કાઢી નાંખું ત્યારેજ આપારાવળના કુળનો ! ધણીએ ધાર્યું હોય તો તેની ઘટમાળ ? પ્રમાણે દિલ્લીનું અસ્થિર રાજ મારે હાથે ઉધું કાં ન વળે ? રાણાએ ખોયલું ચિતોડ પાછું કાં ન મળે ? સાધન નથી તો શી ચિંતા છે ? દુશ્મન દોઢશ ફરી વળ્યા છે તો પણ શો ડર છે ? સાધન કરતાં સાધ્ય વસ્તુ મોટી ગણાય છે. જે અગ્નિ હશે તો દીવેલ ને દીવેટરૂપી સાધન મળતાં દીવો થશે, પણ મૂળમાં અગ્નિજ નહિ હોય તો અજવાળુ શેનું થશે ? તેમ હુંજું ને ચત્ત કરીશ તો મારા નસીબને જોગે એ સૌ સાહિત્ય આવી મળશે, પણ પગવાળી ખેશી રહે શો દીવળશે ? સુતેલા સિંહના મોંમાં શિકાર એની મેળે આવી ખેશી જતો નથી, પણ ફાળ મારી તેનો કાળ થઈ લાગે ત્યારેજ તે હાથ આવે છે; તેમ મારે પણ મોગલો પાછળ તેમનું મોત થઈ મંડ્યા રહેવું; જોઈએ શું બને છે !

* એના વખતમાં મેવાડ ઉત્કર્ષેતાના શિખરે ચઢ્યું હતું. સંગની ક્વારીમાં ૮૦૦૦૦ ઘોડા, ૭ રાજ, ૯ રાવ, ૧૦૪ રાવળ તથા રાવતની અટકવાળા સરદાર, ને ૫૦૦ હાથી હતા. ૧ નિયમ-ઈશ્વરી નિયમ. (ચંદ્રની પડતીનો).

અરે ! આ જગતમાં જશ વગરનું હવેનું વૃથાછો લાજ રાખી
હવેનું, નહિતો તે જતા પહેલાં પરાક્રમ કરી જશ જોડી મરણને
ઘોડે અશ્વાર થવું એમાંજ શોભા છે. શૂરો તો એમજ કહેશે કે,—

(સોરઠા.)

જશ જંગમાંહિ ગવાય, જિવતર એવું આપજો;

નહિતર એ જંગરાય ! તરત દોરિ તું કાપજો. ૧

જશ તેને છે હવ, જશ વિણ પુરૂષો પૂતળાં;

જશ વિણ હવન શીવ, દેહ-દરજિ ! આ જોળિયે. ૨

જોધપુર, જપુર, જ્યાં મોટાં રાજ્યે પરિયાનું પાણી જોઈ
આગરૂં ધૂળધાણી કરી પોતાની પવિત્ર પુત્રીઓ તરફને આપી નર-
કમાં જવાનોં દરવાજો ઉઘાડ્યોછે; તેમજ બીજાં ખાયલાં રાજ્યો પણ
જવનના ગુણનું સ્તવન કરવા તેના ભંવનમાં જઈ ભરાયાછે; મેવાડે
મેદાન થઈ જતે એવી કાળીટીલી લીધી નથી, ને તેને લેવી પણ નથી!

વિદૂષક:—(જોરડામાંથી ડોકિયાં કરતો મનસાથે) આ રાજાને
કંઈ ઝોડઝોડ વળગ્યું જણાય છે ! જો એમ ન હોય તો હાથ આવી
જાય એવા ગાલીચા ને ગાદીઓ ઉપર જશ આડો થઈ આંખ ન મીચ-
તાં આવશે આવશે આમ તેમ ફરે નહિ. બેસે છે તોપણ બહાવરો ને
જાણે કાઈ સાથે બોલતો હોય તેમ ચાળા કરેછે; હાઠ પીસેછે, હાથ
ઠોકેછે, પગ પછાડેછે, ને ગાંડાની પેઠે બળડચા કરેછે. બંદાને એના
જેવું હોયતો પલંગે પડ્યો પડ્યો ખાવા માગું, ને હાથ પણ હલાવું
નહિ ! ચાકર મોંમાં કોળિયો મૂકે તોજ આજે, ને માફ ચાલેતો મોં
પણ હલાવું નહિ ! અરે, સુખ પણ ભોગવતાં આવડું જોઈએ છી-
એ ! રાજાને તો ભૂખતરસનું જ્ઞાન નથી, પણ મનેતો સુરજનો કર-
ણ પૂટે કે, ભૂખનું ઝરણ છૂટે છો બપોર લટચા પણ એના ઉછાળા
મટચા નહિ, માટે ચાલ હવ, વરદી આપું. (પ્રવેશ કરી) આપજી !
બારણે બપોર થઈ ગયા, હજી આ જોરડામાં આપને સવારનો પહો-
ર જણાતો હશે, પણ આખા નગરમાં લોક આઈપી પરવારી નરના-
રી બારી બારણાં બંધ કરી પથારી પાથરી બપોરી ગાજેછે, ને કંઈક
સુખિયા આંખો ઢાંકેછે. આપજી ! આપને તો અમલની કેદમાં

અ જણાતી નહિ હોય, પણ મનેતો તેની ચૂક આવેછો ગાટે પધારેતો ભોજન ભેળા થઈએ.

પ્રતાપ૦—અંધ્યા, શું, રસોઈ તૈયાર થઈ કે ?

વિદૂષક.—મહારાજ, તૈયાર તો થતાં થઈ, પણ ભૂખે મારી આ એક આંખ પણ ગઈ ! હવે પંધારો તો ઠીક નીકર આ ખીછ પણ જશે !

પ્રતાપ૦—ઓ ગાંડા ! શું ક્યું હોય તો તારો ભૂખનો ભડકા ઓલાય ?

વિદૂષક.—જાળખોધી રસોઈના બકિયા કરી પેટ ભરી મને આરોગાવ્યા હોય તો મારા તમામ રોગ જઈ આરામ થાય. એક લાડુ મટે મને મોહકનો ગુણ ગાઈ જતાવ્યો હતો કે,—

‘લાડુ એકં, ધી શેર બેકં. કોળિયે કોળિયે માર્ત, સર્વ દુઃખ હર્ત.’

જાપછ ! આપણને તો આપની શિકારની સામગ્રી ભાવતી નથી. ખાંડ, ખાંડું, તીખું, તૂંડું, મશાકાક્રશાલા, રોટલી, ગોટલી ખાઈ ખાઈને મારી ચોટલી ઉતરી ગઈ !

પ્રતાપ૦—(મેં કંઠાએ રાખી) પેટને દુઃખેજ પાણીમાં યજો. ઓગળે એવો થયો છે નહિ વાંડે? ભાવતાં ભોજન જંમી ભીમ જોવો થયો તોય છિદ્ર શોધવાં એ તાંડું કામ છે. ચાલ, ભોજન કરવા આગળ થા.

વિદૂષક.—પંધારો મહારાજ, આ હું આગળ ગયો; મારે શી વાર ! “રોખા વંચેરા શીતવશે, તો કે” શાણદું જગતમાંજ છે” તે વાણી વાલ મારે છે.

ઈ ગઈ છે, ખજનો ખાલી થયો છે, ને લાકડાની તરવારે લડવાનો વખત આવ્યો છે, તે તમારાથી અન્નપ્યું નથી. રાજ સત્તા મારે હાથ આવતાં તમને ભાવતાં વર્ષાસનો અને જાગીરો આપવા મારી સત્તા નથી. ધરના રોટલા ખાઈ આ રાજનું સંરક્ષણ કરવાનું તમો સર્વને શિર આવ્યું છે, માટે તમો સર્વ ભાઈઓ આ રાજ સાથે સંપ કરી સ્નેહની ગાંઠ વાળી જોડાશો, તોજ મુશ્કેલીના મહાસાગરની પેલી પાર આ ડામાડોળ થયેલું વહાણ જઈ શકશે. સ્વાર્થનો સ્નેહ કશા કામનો નથી; સ્વાર્થની પ્રીતિ પીતળ જેવી પાંચ દિવસ પ્રકાશે છે; માટે મેવાં ડના ઉદયનો, ક્ષત્રીનાં કુળમાં ધૂળ ન ભરાય એ વાતનો, ને આ રાજ જીવનને હાથ ન જાય એ વિષેનો સ્નેહ રજપૂતની જાત, તેનાં કુળ, ને તેનું રાજ એ સાથે જોડશો તોજ તે કુન્દન જેવો જણાશે. “સંપે સરિયાણુ ફરે” એ કહેવત ખોટી નથી. સંપથી કાગડો, કાચખો, ઊંદર, ને હરણુ જેવાં પ્રાણીઓએ આપતિયો હાવી છે, તો માણસ શું નહિ કરે ?

પટાવતો.—પૃથિનાથ ! આ પંડ આપની સાથે જોડાયેલા છે તે આ જન્મપર્યંત અજગા થવાના નથી ચરે ! પેટ ભરીને તો ફૂતરાં બિલાડાં પૂછડાં પટપટાવતાં થકાં રાજ થાય છે, પણ અમે તેવા નથી ! જે લૂણ પાણી ખાઈએ છીએ તે આ ગાદીનોજ પ્રતાપ છે. અમારો પંડ આપની ગાદીનોજ બંધાયેલો છે, ને તેથી સ્નેહ પણ તેની સાથેજ સંધાયેલો છે, તે આ ભવે છૂટો થવાનો નથી. પેટ પોખવાને પકવાન મળે કે સૂકા રોટલા, વા ફળાહાર કરીને રહેવાનો વખત આવે તો પણ અમે આપારાવળના તખતથી તરણાવા છેટે જનાર નથી. રાજની પડતીમાં લીધેલી જાગીર અમે ખીરમાં મીઠું મેળ્યા સરખી માંનીએ છીએ; માટે અમારા તરફથી આપ કાંઈ પણ સોસના કરશોમાં. રાજની ટૂંકી ઊપજને અનુસરતો ખરચ રાખવાની અમે સર્વની સલાહ છે, એટલુંજ નહિ—પરંતુ મેવાડને આપને હાથે મહિમાનું ક્ષેત્ર કરવાની મદદ આપ્યામાં મંડ્યા રહેલું એજ અમારા જીવ્યાનું સાર્થક જાણીએ છીએ. આ હરડતા શીટણ કાળમાં એ જિજ્ઞાસુ દી દીનોનાથ ઝટપટ દેખાડે એવું અમે ઝંખીએ છીએ.

પ્રતાપસિંહ.—મારા વિશ્વાસુ વહાલાઓ ! તમારાં વેણ સાંભ-

બી મારાં નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ આવેછે, ને તેથી આ વખત આપણે આગળ ઉપર શું કરવું તેની થોડી સૂચના કરુંછું. આપણો મેવાડરૂપી અનુપમ આગ, ને તેમાં ચિતોડ જેવો જેની જોડ જગતમાં ન જડે એવો મનહર મહેલ જોઈ, મોગલ બાદશાહ અકબરની આંખ ચળી ગઈછે; તેમાંનાં અમૃતદ્રવ્ય ખાવા તેની દાઢ ગળી ગઈછે; તેથી તે આપણા રાજઉપર ઉધામા કર્યા કરેછે; પણ હવે આપણે એવી જીવિત કરવી જોઈએ કે, જેથી તેની ધારેલી ધારણાઓમાં ધૂળ પડે! રે, તે ઉપાય ઉતાવળે યોજવો!

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, શી યોજના કરવી ધારીછે!

પ્રતાપ.—યોજના એજ કે—આપણો આગ આપણે હાથેજ ઉજડ કરવો! મેવાડને મશાણનું ક્ષેત્ર કરવું, ને તેમાં ચિતોડને સળગતી ચિતા! કે જેમાં બાદશાહના મૂકેલા સૂખાનું સુખે રહેવું થાય નહિ. સપાટ પ્રદેશમાં રહેનારી આપણી સર્વ પ્રજાને એવો આકરો હુકમ કરી દેવો કે—તેમણે અરવલી પર્વતની ઓથમાં જઈ વસવું, ને દેશમાં એક તસુ પણ ભોંય ખેડવી નહિ. આ હુકમનું અપમાન કરનારને અવળે પાંગોડે બાંધી, ઝાડની ડાળે બિંધો ટાંગી તળે બળાવું કરવું! અરે, શહેર અને ગામડાંમાં વસનાર વાણિયા, બ્રાહ્મણ, ધાંચી, ગોલા, તાઈ, તંબોળી તો શું, પણ વગડામાં બિટ, બકરાં ને ઘેટાં ચારનાર ભરવાડ પણ નજરે આવવા ન જોઈએ! ટૂંકમાં એટલુંજ કહેવાનું કે, મેવાડને વસ્તીવગરનું પ્રાણધાતક પશુઓનું રેહાણ કરી દેવું. તેમાં દીવો કરવાને દેવતા, કે પાણી પીવાનું ન્હાવું સરખું પણ ન વાળુ ન રહે તેમ કરવું. ચિતોડ જતું અનાજપાણી બંધ કરવું, કે તેથી તેમાં હાકમી કરવા આવેલાને મોત વગર મરવું પડે! આમ થતાં જોઈએ અકબર દોના ઉપર રાજ કરેછે? ઉપયોગમાં ન આવે ને દુધ બિઝરડે દોળી દેવું, પણ ઊંચી નાગને પાવું નહિ; તેમ પોતાને આપણો પૂજ્ય થવા જે જવન આપણો દેશ છતવા છતાંસા રાજ ખેંચે; આપણો સૂક્ષ્મ લેવાની ખોટી લાલચમાં લપટાઈ ગયોછે; તેના લાચમાં આપણે જોજન કાઢી લઈ બાગલી દાંડલી આપવી! રે! એટલુંજ નહિ. પણ સુરતજંદરનો દિલીસાય સંધાયલો વેપાર પણ આપણે બંધ પાડવો, કે તેથી નવાદનો પરદેશી માલ બાદશાહતમાં જવા ન

પામે. આપણો મેવાડ ગૂજરાતના દિલ્હીસાથ જોડાયલા વેપારનો મનજૂત દોર છે, તે હવે આપણે કાપી નાંખવો. મેવાડ ઉગડ થશે એટલે એની મેળે એમ થશેજ; તથાપિ તેમ કરતાં પણ ભાગ્યો તૂટ્યો સંબંધ નરી રહે, તો આ દેશમાંથી જતા આવતા માલ ખજાના લૂટી લેવા.

રામસિંહ.—વાહ! રાણાજી, જુકિત તો જેવી જોઈએ તેવી ઓળી કાઢી.

પ્રતાપ.—આપણી કરેલી જુકિત કામની નથી, કર્તા પુરુષનું ધાર્યું થશે; પણ પુરુષપ્રયત્ન તો કરી જોવો. વળી સાંભળો, આપણે રાજગાદી કામલમેરમાં રાખવી, કારણ કે હાલના વખતને અનુસરતી એ પહાડ પર્વતમાં આવેલી જગા ઠીક છે. ત્યાંનો અને ગરુંડીનો, તેમજ બીજા તૂટેલા કિલ્લા મનજૂત કરવા. મનજૂત કિલ્લા એ રાજનું મોટું સંરક્ષણ છે. કહ્યું છે કે,—

(સોરઠા.)

મોટા જંગલમાંહિ, જોર જણાયે સિંહનું;
ત્યમ હું જળ ત્યાંહિ, મગ્ગરનું માનો તમે. ૧
એમ રહી વહંગ, બળ નિજનું દાખી શકે;
ત્યમ રાજનો રંગ, રહે અટલ કિલ્લા થકે. ૨

કૃષ્ણસિંહ.—ધન્ય છે રાણાજી આપની બુદ્ધિને! આપની રાજનીતિની પ્રવીણતા જોઈ રાજસમાજ અકિત થઈ ગયો છે. રાજનો શેતરંજ રમતાં આપને પૂરેપૂરો આવડે છે, એથી માફ મન હર્ષાય છે. ગએલી બાજી આપને હાથ પાછી ઠામ આવશે એમાં ફેર નથી.

રામસિંહ.—યોજના એવી ધારી છે કે વગર પ્રયત્ન વિતોડ છોડી દુશ્મન નવ ગજના નમસ્કાર કરી આલ્યો જશે. રે, તેને ઉલટી અલ્લા થશે!

વિદૂષક.—(મનમાં) બલા વળગ્યા જેવી!

કૃષ્ણસિંહ.—બુદ્ધિ બળથી માણસ શું ન કરી શકે? વિકાળ વાઘને પાંજરે પૂરે છે, પર્વત જેવા હાથીને ગાયજેવો ગરીમ બનાવી તેના ઉપર અસ્વારી કરેછે, એ સૌ યુક્તિથીજ; તે યુક્તિ એ બુદ્ધિની ખેન છે. જે કામ બળે ન થાય તે કળે થાયછે. રાણાજી જોકે વયે

નહાના છે, પણ તેમની બુદ્ધિ નહાની નથી; ને તેથીજ તેમના મગજમાંથી જે યુક્તિ ઝળકી નીકળી તે અકબરશાહ આપુરો મેવાડનાં ઝાડ સામી પણ નજર ન માંડતાં હાલ્યો જાય એવી છે !

પ્રતાપસિંહ.—એ બધું તો ઠીક છે, પણ મારી મૂળ વાત ઉપર ધ્યાન આપો. એક હાથે તાળી પડતી નથી; તમે સર્વે ભાઈઓ જળ દૂધના જેવી પ્રીતિ રાખી જોડાયા રહેશો તોજ પ્રભુની ઇચ્છાથી ધારેલી ધારણા પાર પડશે. માટે બોલો, તમે સર્વ સગા અને મિત્રોનો શો અભિપ્રાય છે ?

સર્વે.—અભિપ્રાય એજ કે, આપની છાયા ત્યાં અમારો દેહ; આપને સુખે સુખિયા, ને આપને દુઃખે દુઃખિયા; આપનો પંડ ત્યાં અમારો પ્રાણ જાણજો ! ગામ, ગરાસ, પુત્ર, પરિવાર એ સૌ આપની પાછળ છે. મહારાજ ! ઝાઝુ શું કહીએ ? આપ સારમાં સમજો એવા છો એટલે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

ખારોટ.—બાપલા ! ખરું કહો છો. કહું છે કે,—

(દોહરો.)

સાર માંહિ વિસ્તારતો, સમજો રાજકુમાર;
વિસ્તારથી ન સાર લે, કણ્ણી* કે કુંભાર ! ૧.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ઉદ્દપુરના નગરવાસીઓનાં ઘર.

જુદી જુદી જ્ઞાતના નાગરિકો.

જગડુશા.—ઓ ભીમજી ભાઈ ! કહોને હવે આપડે કયા કોટરમાં પડીશું ?

ભીમજી.—શા' આપડે ઉગડવાનો એકે આડો નહી ! રૂન-

* આ બોલવું આખી કણ્ણીની કે કુંભારની જ્ઞાતિને માટે નથી. તેમનામાં સારા બુદ્ધિશાળી પણ હોય છે; પણ ઘણા ભાગ અજ્ઞાન લેખી એવું કહેવાય છે, તે તેવાને માટેજ સમજવું.

પૂટા ને મોકલોની માડમાડીમાં આપડા આટા ઊડયા છે !

જગડુશા.—હા ભાઈ, હા. શૌ શમજીએ છીએ! આજ શાકા આડ વડશ ક્યાં વેપારમાં રૂટો પૈશો રડયા નહી, પણ અહિં ટહિં, અહીં કૂટઈ, લૂટઈ લગડઈ લૂલા બની ગયા છીએ !

ભીમજી.—એ બહું ટો બહું, પન હવે શૌ વચાર કડયા! આ નવી હવેલી બંઢાવી છે, ટે હવે અહિં રહેશો, કે કામલમેડ જશો ?

જગડુશા.—નવી હવેલીમાં શું હવે ડેવટા મૂકીએ ! “પેટમાં કૂવો ને વડધોડો જીએ” !

ઝવેરચંદ.—શેઠજી થીક કહે છે, વેપારોજગાડ વગડ મોટા મોલમાં વશી શું કડે ? “બાચ્છા ટાં બનડ;” રાજ ટાં પડન; ટેમ રાંનાજી જાં વશે ટાં રહેલી જેવો વકડો થાય, ને શેઠનો ગલ્લો ભડાય ટેવું આંહિ રહે કાંઈ ઠાય ? બની વગડના ગામમાં રહે માલમટા ઢોડે ડાડે લૂટઈ ભય, ટે વખટ જાંચી મેડી, ને મોટી પેડી કંઈ કામ આવે નહિ.

જગડુશા.—ઝવેડશા, ટમે જોલ્યા ટે શવાવીશ. એમાં પોતની પીશ શમજે ટે પાકો વેપારીના શમજવો.

ભીમજી.—ટમને કાંઈ શીખવવું પડે એમ નહી. બદી પાડશી ટમે જાનો છે.

દેવદત્ત.—ઝમ ભાઈ સોમદત્ત, વ્યાસે વર્ણવેલો કળિકાળ હવે સંપૂર્ણ વ્યાપ્યો, કે ક્યાંઈ ન્યૂનતા છે?!

સોમદત્ત.—ભાઈજી, આથી વળી કેવો કૃતાંત કળિ વ્યાપવાનો હતો ! સર્વ પૃથ્વી મ્લેચ્છમય થઈ ગઈ, ક્ષત્રીઓને હાથ સ્વલ્પ પણ ન રહી; તેમનું ચક્રવર્તીપદ પાતાળમાં પેશી ગયું, ને આખી અવનીમાં યવનનું રાજ થયું; હવે કાંઈ કથવાનું રહ્યું નથી ! ધરણીમાંથી રસ ગયો, સગાંમાંથી કસ ગયો, ને સૂર્યવંશમાંથી યશ ગયો, એથીતો કળિકાળની પરિસીમા આવી ! વિશેષ શું કહેવું ? કહેનાંરા કહી ગયા, ને હવેતો માત્ર દુઃખ જોનારા સ્વલ્પ જીવ રહ્યાછે.

દેવદત્ત.—પુરાણી ! તમારી ખેદની ખાણી જેવી વાણી સાંભળતાં કેવળ વિતરાગ ઊપજેછે ! પરંતુ હવે તમે શૌ નિર્ણય કર્યો છે ? આ સ્થાનને વિષે રહેવું, કે રાજ્યધાનીમાં સ્વસ્થાન કરવું ધાર્યું છે ?

સોમદત્ત.—ઈધરેચ્છા બલિયસિ; આપણું ધાર્યું કશા કામનું નથી. કહ્યું છે કે,—

“મનસાચિંતિતંકાર્યં, દૈવમન્યત્રાચિંતયેત્.”

રાજરહિત પુરમાં વિક્રાને વસવું નહિ, એમ આગલ્યા નીતિ-કારો કહી ગયા છે, તો હવે આ મનની વૃત્તિની વાત શું પૂછોછો? કળિયુગ વ્યાધ્યામાં ન્યૂનતા રહી નથી એ ખરું છે; બ્રાહ્મણ ઉપરની આસ્થા આકાશમાં ઊડી ગઈ છે, ને પુણ્ય પાતાળમાં પેશી ગયું છે એ સત્ય છે; તથાપિ પુણ્યનો પા વસો સૂર્યવંશી સીસોદિયાઓમાં અધા-પિ પર્યંત રહેલો છે, ને તેથી ધર્મનું રક્ષણ કાંઈક રહ્યું છે. બ્રાહ્મણોનું પૂજન તેમને પાટેથી પરવારી ગયું નથી, માટે એ ત્યાં આપણે એવી ચિત્તવૃત્તિ તો ખરી. ગમેતો તેઓ યુદ્ધમાં ધવાય છે, તેમની તરુણ સ્ત્રીઓ રંડાય છે, ને કાળોકર તેમને ઘેર મંડાય છે, તો પણ તેઓની છાયા આપણા ઉપર મેઘાડંબર જેવી જણાય છે. આપણે મસ્તકે તેઓ કશું કષ્ટ આવવા દેતા નથી; આપણાં મિષ્ટાન્નપાન, ને સન્માન તેમના છત્રની છાયામાં કળિકાળની જ્વાળ આવતે પણ સૂકાતાં નથી; માટે આપણે તો રાજ્યધાનીમાંજ વસવું વધારે સાફ છે.

દેવોરાયકો.—અલ્યા મેઘા! રાણોજી તો ઉચાળો ભરી હાલ-વાની ત્યારિયું કરે સે, ને શેઠશાંવકારાં, ને ભેંમણાં પણ હલમલી ઊઠ્યાંસે, તાંણે હમે આપણે ચીમવું કરીશું?

મેઘો.—મેર તને માતા ભરખે! આપણે શું કરવુંસ? થાવાનું તે થાહે. આપણે શું રાંણાને પઠણ્યાસીએ! રાણો તો મોગલાંના ભેથી ચાંથો ત્યાં ફૂટારો, પણ આપણે ખડપાણીવાળી જગા છોડી ઇંની ચેડે ત્યાં અથડાએ? આપણો શો દી ફરી જ્યોસ!

દેવો.—હાતું ચીધું અલ્યા, વળી વચારને, રાણાની હારે રહ્યામાં આપણો શો દી વળ્યો? એથી તો વેગળાજ ભલા. હાંડચોને હવે હખે રહેવાનું થાહે. ખખડે લાવવા લઈ જવામાં આપણું ને હાંડચોનું અપૂરિયું નેકળી જાતું તું, તે તું ત્યાં જાણુતો નથી.

મેઘો.—મુઆ જાણેસ તાંણે જવા ન જવાની વાત શું જો-છને પૂસેસ? મારા દિયાર લોકનો તો દી ઊઠ્યોસે, તે રાજમાં રાતું

દેહી રીહાછ; પણ આપણો શો દી ફરી જ્યોસ તે જાવાની વાત હં ભારિયે. જે થાવાનું તે આંઈ થયું જાહે; આપણેતો આંઈ અડપાણી બળે ત્યાં હુધી ચાંચ ખહવું નથી.

દેવો.—અધ્યા આપણે થાવાનું શું સે? આપણે આંઈતો ન રહેનાં નગારાં વાગેસે. ધાડ આવવાની હશે, તો રાણાને ધરે આવશે, મોગલાંનાં ટોરાં બેઠાંનાં કાળસે તે તું ચ્યાં જાણતો નથી?

મેઘો.—જાણેછે તાણે મેલ હાર જાવાની વાતનો!

[થોડો કાળ વીતી જાયછે.]

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

प्रताप नाटक

अंक २ जो.

५।३.

અનુભવશાહ.....દિલ્હીનો બાદશાહ-હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી.

જાનજાનજાન.....તેનો મોટો સરદાર.

હજીરી.....તેનો તેહેનાતી ખિદમતગાર.

ભાટ.....રાજવળામાં ફરતો એક કવિ.

પૃથિરાજ.....અકબરનો ઉમરાવ-વિકાતેરના રાજાનોભાઈ.

इरीः पान.....)

શાહુખાજખાન... } બાદશાહના લશ્કરી સરદારો.

પ્રતાપસિંહ.....કોમલમેરમાં રાજગાદી કરી રહેલો. મેવાડનો.

મહારાણી.

બાણેશ.....તેનો રાજકવિ.

જાંડેરાવ.....રાજા રામસિંહનો પાટળી કુંવર.

કૃષ્ણસિંહ.....રાણાનો મુખ્ય મંત્રી-સામંત. સહુજરનો રાવત

વિદ્યુત્.....રાણાજીનો રંગલો.

અ.નંસિંહ.....અકબરનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજ.

અમરસિંહ.....પ્રતાપરાણનો પાટવીકુંવર.

रामसिंह.....राष्ट्रानो सामंत-ग्यादियरनो राज्ञ.

મધ્ય.....મેઢાં ચારતો રાયકો.

દાણી.....પ્રતાપસિંહની પટરાણી-અમરસિંહની માતા.

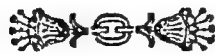
ખીજ સગા, સામંતો, અશ્વારો વગેરે.

स्थल-समय समयनां लिखत लिखत स्थान.

प्रताप नाटक.

अंक २ जो.

प्रवेश १ लो.

स्थान—अजमेरमां आदशाहीना दरबार.

अकबर तथा तेना सरदारो.

अकबर.—(सरदारो सामुं जेठ) मेरे अहादुर सरदारो ! तु-
भारे कीये हुवे कामों से मैं अडा पुरा हूं परवरदिगारकी पनाह से
दीव्हीकी शाहनशाहीके सामने सिर उठाने वाले निमङ्गराम भूमे
सीधे द्वार हो गये. आदमभानने आदम जत हो अँग लगानेका
कसम किया, उससे वो हवानकी तरह मारा गया; आनजमानने
हाथ से आना धूत्र करके धूलमें मिलनेकी राह लिथी, उससे वो
धूलमें मिल गया; भुदा कीसीको ली बलाघ और थुराधका रल देने
को दूर करता नहीं है.

आनजानान.—जहाँपनाह ! सरदारों ने कीहुँ जवांमर्दी
के तलक परकत होती नहीं है. तम्तनसीनमें ली कुछ तेज होवे
तब कीहुँ अहादुरी का तेज बढ़ता है, यितूरके कायर उदा राखाने
आपकी चढ़ाई होनेकी आत सुनतेही बल पाई, फिर उन के सरदारों-
ने अहुत सी जवांमर्दी की, मगर वो किस कामकी ?

अकबर.—मेरे काबिल उमराव ! भुदाकी भोरसे दीव्हीकी
आदशाही से जेवशर्त करने वाले कतल हो गये, और इस शाहन-
शाहतसे अडी दुश्मनाई रहने वाले राजपूतबोग अहुत करके आपका
लहू मुगलसंग मिलाके अपने अच्छे दोस्त व अडे मददगार हुवे हैं
मगर मेवाडका प्रताप अजतक अपनी जीद छोडता नहीं है.

आनज.—आदशाह सलामत, आप सय कहते हो. मेवाडकी
जमीमें जैसे जवांमर्द परवरदिगारने पैदा किये वैसे सारी जहान.

બૂલ કી હે; હિંદુ ઔર મુસલમાન સમ ખુદાકી આગે સરખે હૈ. વહ સમજ આપ કે દિલ મેં ધરકે રાજપૂતોં ને આપકા લહ મુગલ-સંગ મિલા કે એક દિલી કી હૈ, તખ મેવાડ કા પ્રતાપ આપકા ખાનદાનકા ખાલી હોગ કાયકો રખતા હોગા?

પૃથ્વીરાજ.—જહાંપનાહ ! મેવાડનાં રાણાં માન આપવાં જોગછે; તેઓ સૂર્યવંશી કુળના છે; કોઈને નમ્યું આપવામાં તેઓ મોટી નાંમોશી સમજેછે; સર્વ રાજાઓના પૂજ્ય પોતે છે એવું અભિમાન તેમની પેઢીએ ઉતરતું આવ્યુંછે; ને એ તેમનો ટક હરિયે રાખ્યો છે, ને તે ધણી રાખશે.

ભાટ.—અરે આપજી, રાણાજીનાં ટેકની વાત ન કહી ભલી છે ! પ્રતાપરાણે જે ટેક લીધોછે એવો કંથો રાજવી લેશે ? દાદાઓનું ચિતોડ લેવું તોજ મોલમાં વસવું; નહિતોં પરણકુટીમાં રહેવું, પાંદડાંમાં જમવું, ને ઘાસને સાથરે સૂવું; તથા જોગીની પેઢે પંચકેશ રાખી રાજા છતે જોગીરાજની અવસ્થામાં દી ગાળવા. વસ્તી તજી વનમાં વસવું કખૂલ છે, પણ મોગતને માથું ન નમાવવું; એવું આકરૂં પોણું લેઈ નિભે થકા બેઠાછે.

અકબર.—ગાંડા રાજપૂત અપની ગુંજસ કી તપાસ કિયે ખિના બેહંસ કરતા હૈ ઉસ સે ક્યા હોગા? સારા હિંદુસ્તાન, ખડે ક્ષત્રિયોં કે રાજ, દિલ્હી કી શાહનશાહી આગે સીધે દોર હો ગયે હૈ, તખ સુદીબર મેવાડકી ક્યા મગદૂર હૈ ! ઉદેસિંગને ચિતૂર ખોયા ફિર ખહુ તસા મુલક બાદશાહી મેં આ ચૂકા હૈ, તખ થોડાસામુલકકી માલિકી હાથ આનેસે ખડી બાદશાહી સે અકડ રહનેસે વો આપસેહી પાય માલ હોગા ઉસમેં કુછ અંદેશા નહીં. ચૂવે કી એપે બિલ્લી કી આગે ફિતની દેર રહેગી યા

પૃથ્વીરાજ.—શાહ સલામત, એ ખરૂં છે; પણ એ પ્રતાપ અનંકો રાજપૂત છે, શત્રુસન્મુખ તે પોતાની સમશેર આંન કરવામાં મોટું મહેણું સમજેછે. પોતાના ટેકના તોર આગળ તે પોતાનાં સાહિત્ય શાં છે તે સામું જુએ એવો નથી. તેને ભરૂંસો માત્ર પોતાના પંડનો અને પોતાનાં હથિયારનો છે.

ભાટ.—અરે આપજી ! તે તો ખોખારીને કહેછે કે—વાધને વધ

બાવું કશું ? પોતાની જાતને એ ધણી કેશરી જેવી જાણે છે, છે દુશ્મનના દળને ઘેરાં રોખું ગણે છે !

ફરિદખાન.—(ખોખારી) ખુદાવંદ ! પ્રતાપકી મગદૂર આપકી શાહનશાહી આગે ક્યા હૈ ? બડેબડે શેર કે શિકાર કરને વાલે સરદાર આપકી સલ્તનત મેં મોજુદ હૈ, વે શેરકા ફાંકા રખુને વાલેકો જેર કરકે પિંજરે મેં ખાવિંદ કે તખ્તઆગે ખડા કરેંગે !

પૃથિરાજ.—ફરીદખાં, એમ માં ખોલો ! શેરને જેર કરવાનું કામ જેતે નથી ! તમારા જેવાનો શિકાર થાય એ ખરા શેર સમજ-શોમાં, તે તો દીપડાં* સમજવાં ! દીપડાં આગળ તો જંગલમાંનાં ઘાંતુકાં ખોયણું ધરે કે વાકું પૂછકું રાખી વહાં જાય, પણ ખરા શેરતો કાળ ખૂટવો હોય ત્યારેજ મળે.

ભાટ.—આપજી ! ખરું કહો છો. કહ્યું છે કે,—

દોહરો.

“જે મારગ કેશરિ ગયો, રજ લાગી તરણાંય;

એ ખડ ભભાં સૂકશે, નહિ ચાખે હરણાંય.”

આપજી, આ કહેવત રાણાજીએ સાચી કરી આપી છે. એની જ રથઆગળ આખો મેવાડ ઉબડ પડ્યો છે; ખેતરોમાં ખેરસહું વાંસની ઝાડી જેવું વધી ગયું છે; ખાવળ, ખોઇડીઓ, ખજુરાં અને કેરા તથા જવાસાથી જમીન એટલી જખ્ખળવાળી થઈ ગઈ છે કે, શોધ્યો મારગ જડે એવું રહ્યું નથી. માનવીનું જણ્યું જતું કે આવતું કોઈ મેવાડમાં જણાતું નથી; પછી એવા મલકમાં પાદશાહ લશ્કર લઈ જવ, તો ઘોડા ખોડા થવાને, અને જોડા નવા કરવાને !

એકબર.—પૃથિરાજજી ! તખ ક્યા પ્રતાપ ખાદશાહી સે આંકડા ઊંચા રખેગા ? જહાન મેં યહી રજપૂત હૈ ક્યા ? જિસ ખાદશાહી આગે સારે હિંદુસ્તાનને માન છોડ દિયા હૈ, મુગલસરદારોને બડે ટેકી રાખઓંકી તલવાર છોડવાઈ હૈ, ફિતુરિયોંકો ફના કિયે હૈ તખ મેવાડ કા રાના કિસ મગદૂરસે મસ્તી કરતા હૈ ?

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! સુરજવંશી રાખઓની મસ્તી આ

* હલકીજાતના વાઘ—ચિત્તા † પહાડી લોક—ચોધરા વગેરે.

જકાલની નથી; તેમની મસ્તી વસ્તીના મંડાણસાથ દુશ્મનોની આંખમાં દેખાતી આવી છે. તેમના જેવા વિનેશીળ પણ આ પૃથ્વીમાં થોડા પાક્યા છે, અને તેમને છેડનાર અંતે તેમનાથી થાક્યા છે.

ભાટ.—એ પ્રતાપ પણ કોઈ અલૌકિક પૂતળું છે! મૂછાળો મરદ માની કૂંખે એજ પાકેલો જોયો છે. સત્તળુગમાં હરિચંદ્ર રાજ થયો, જેને સત્ મોલવાનો ટેક હતો; તેણે પોતાનો એ ટેક પાળવા માટે રાજપાટ તજ્યું, બળતા દવ જેવા રણમાં દેશવટે નીકળી મહા મહા દુઃખ ભોગવ્યું, પોતાની પ્રાણધારી પદમણીને અને વહાલા કેળના ગરભ જેવા કુંવરને વિપ્રને ઘેર વેચ્યાં, ને પોતે આંડાળનો ચાકર થઈ રહ્યો, તથાપિ પોતાના સતતું તેજ તેણે છોડ્યું નહિ. વિશ્વામિત્ર રૂપીએ વધનનાં વાદળાં વેરવામાં કાચી રાખી નહિ, તો પણ રાજનો સતતો સૂરજ છાયો ન રહ્યો. આપણ! અંતે તેજ રૂપીદેવે માન મૂકી ખેમાં માગી કહ્યું કે—હે રાજ! તારો ટેક હાચો છે. આપણ કડકડતા કળતુલમાં પરતાપ પણ તેજ અંગીઠીનો અંગારો છે! રે' તે કેવો છે?—

(દૂહો.)

ટેકીને તરવારિયો, બહાદુર ને બળવંત;

નમ્યું ન આપે આપને, આવે એનો અંત! ૧

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ, હરિચંદ્ર રાજને જેમ સત્યનો ટેક હતો તેમ પ્રતાપસિંહને પ્રભુવના ખીજે કોઈ મોટો પૃથ્વીપતિ હોય તો પણ શિર ન નમાવવું, ને પોતાની જિંદગીને અવતરેલી કન્યા જવનકુળમાં જવા ન દેવી એવો ટેક છે, હરિચંદ્રે સત્યને માટે પોતાનું નામ હળુસૂધી ઝળકતું રાખ્યું છે, તેમ એ વીરો પોતાના લીધેલા ટેકને માટે જગતના અંતઃકુળી પોતાનું નામ ઝાંખુ ન થાય એવું ઝળકાવશે! માટે મારા ધ્યાનમાં તો એમ આવે છે કે, આપ આ કાંસુ રાહ કાંસી નાંખો. સિંહને તેના વનમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવા દો, એથી આપને જશ બિજળો રહેશે.

અકબર.—સોનેકી થાલી મેં લોહ કી મેખ કૈસી લગતી હૈ। મેરી શાહનશાહી મેં સર્ખ રાજપૂતસ્તાન આયા મગર જળતક મેવાડ કે રાણાને સિર નહીં નમાયા વહાંતક લોહ કી મેખ જૈસા માલૂમ હોતા હૈ। જૈસા ઉસકા ટેક અકકડ રહનેકા, તૈસા મેરા ઉસકી સમશેર છો-

કપાય કે બાદશાહકી બેદગી બજવાતા કરનેકા હૈ. મૈ બી મેરે ટેક સે મશહૂર હૂંગા.

પૃથિરાજ.—જીવે જહાંપનાહ! તંતેતંત મેજવ્યે કામ સુધરતું નથી; આપ વેળા વરતી જાણો એવા છો, માટે આઝું શું કહેવું? પ્રતાપ વિષે માફ કહેવું તો એટલુંજ છે કે,—

(માલિનીવૃત્ત.)

અનમિ અડગ શરો, કુળના ગર્વવાળો,
નહિ નમ્યું કદિ આપે, મદ એ છે મુછાળો;
હઠ તજ અકબરજી, સિંહને ના પતાવો,^૧
પણ નિજપણુ^૨ રે'વા, આટલેથી પતાવો. ૧
અરણુવ^૩ તરી આપો જીવનો ઊતરીને,
જશતૂઠ જઈ પો'આ-છો, તથાપિ ફરીને—
શિદ પણ પ્રિય માંડો, ખીજતી ખાડિઆરે,
જલધિ^૪ તરિ જનાઈ જોખમાયે કિનારે. ૨

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—એક દિવાનખાનું.

ફરીદખાન અને શાહબાજખાન.

ફરીદ—કયોં હજરત! કલ દરબાર મેં જોયાત હુઈ સો સુની?

શાહબાજ—સુની અળ દેખતે હો ક્યા, જંગકા વક્ત ન જદિક આતાહૈ.

ફરીદ—કયોં કહા જાય કિ જંગકા વક્ત જલદી આયગા? અકલમંદ બાદશાહ જંગકા બંબા જોડે બિના હુવેલી આગ કા ભડકા આપસેહી બુઝા જાવે એસા કરેગા તબ?

શાહબાજ—તબ ઉસ સે અચ્છી ખાત એક લી નહીં. મેં

વાડ મેં જાકે જંગ કરના ગોયા ખાડ મેં રહે કે કુસ્તી ખેલને જૈસા હૈ.
વહાંકે રાજપૂત ભૂતકે ભાઈ જૈસે હૈ ! મોતકે મો જૈસા વો મુલક મુઝે
નજર આતા હૈ. બિના જંગ કિયે ખુદા ખેર ગુજરે તો બહુત અચ્છા.

ફરીદ૦—યાર, સખર કરો; ખુદા જો કરેગા સો ઠીક હી કરેગા.
મેવાડકા રાના જિનકે જોરપર ઝૂઝતા હૈ ઉન સખ કો બાદશાહ મિ-
લા લેગા, ફિર કિનકે જોરસે વો ફૂદેગા ? જોધપુર, જોધપુર, વે દો,
બાદશાહકો રાજપૂતકે જખરદસ્ત હાથ મિલે હુવે હૈ, ઔર દૂસરે હિંદુ-
રજવાડેલી આ મિલતે હૈ, રાના કા ભાઈ સગરજી ઔર સક્ષા-
જી બી બાદશાહ કો આ મિલે હૈ, તખ અખં ક્યા ફિકર હૈ ?

શાહબાજ૦—જુર, અકબર જૈસે કાબિલ બાદશાહ થોડે
હોંગે. ક્યા ઉસકી રાજ્યલાનેકી ઔર દુસ્મન જોર કરનેકી તરેહ હૈ !

ફરીદ૦—અયે હજરત ! દેખોતો સહી, બાદશાહ રજપૂતકે
હાથસેહી ઉસકે પાઉં કાટેગા. જિન કે જોર સે મેવાડ કો રાણા મસ્ત
હુવા હૈ, ઉન કે દસ્તસે હી ઔ જોર હો જાયગા. રાજા માનસિંગ અખ
દૂસરી લડાઇઓ મેં જા મિલે હૈ, મહોબતખાં-સગરજીકા લડકા, જિસ
ને પુતપરસ્તરાહ છોડ કે પાકદીન પસંદ કિયા હૈ, વોલી હાજર
નહીં હૈ, ઉસલિયે જંગકી ખાત હોય વ નહીં હોય ઔસા મુઝે મા-
લૂમ હોતા હૈ. જાનીતે ધર કે ઔદીઓસેહી બાદશાહ મેવાડકા
ધર મારેગા, ફિર ઉસ કે દિલકી ઔ ઔરે પૂરવરદિગાર ખૂઝે.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—કોમલમેરમાં પ્રતાપનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના પદાવત સામંતો ઇત્યાદિ.

રાજબારોટ.—

(કાવિત-મનહર.)

અવિચળ જશ જગમાંહિ જેનો વ્યાપિ રહ્યો,

હિમાચળ પેઠ જિયો ગયેલો આકાશછે;

મૂળ જેનાં પાતાળની પાર ગયાં મહીમાંથી,
સૂર્ય જેવો સીસોદિયા-કુળનો પ્રકાશછે;
બાપા ને હમીર જેવા, વીર આગે પ્રગટિયા,
શત્રુકુળને તેઓના નામતણા ત્રાસછે;
વૈતાળ સરીખો વીર, સંગ ઉપન્યો જે કુળે,
એતો અવનીની હદ સૂધી અવિનાશછે. ૧
તારા* જેવી અવિચળ તારણી જે કુળે પાછી,
એમાં કર્મદેવી જેવી અંબા અવતારછે;
મીરાં મીઠાં કાવ્ય પ્રભુ પ્રેમનાં કર્યાથી બાણી,
રાણી એતો નો'ય, ભારતીનો ભવસારછે;
જનની બાણીતી જગમાંહિ કૃત્તા તણી જેહ,
નો'ય દેહ માનુષી એ, દાગની પ્રહારછે;
કૃત્તો અભિમન્યુ, નારી એની ઓતરા પ્રમાણું,
જેમલ જરૂર જરાસંધ દૂજી વારછે. ૨

(દુમિલા છંદ.)

નદિમાં શુભ ગંગ, તથા નૃપકુળ પવિત્ર રઘુકુળ-શાખ અશી,
તરમાં સુરવૃક્ષ, વનેચરમાં મૃગરાજની જાત ગણીછ જશી;
ખગમાં પતિ લક્ષ્મીતણા-તાણું વાહન, ચાહન હું કહું વાત કશી?
કળિમાં નૃપ અન્ય વિષે ત્યમછે શુભ રાવળશાખ પવિત્ર તશી. ૩
નભમાં ગ્રહછે અગણિત તથાપિ, જણાય નહીં રવિને પ્રગટે,
પ્રગટે રવિકુળતણા નૃપ મેદની આન મહીપત માન મટે;
નમટે ધરિ ટેક કદા નૃપની વિધિ જોગ ધરે જુલમી અધટે,
અધા ટેક જતે નૃપ એ સમજે, પરતાપ થયો કુળ એજ કટે. ૪

* તારામતી-હરિશ્ચંદ્રની રાણી, વાલ્મીની સ્ત્રી તારા નદિ; કારણ કે તેને એક ભવમાં જે પતિ થયાનો દોષ અડેલોછે. અહલ્યા, તારા, દ્રૌપદી, સીતા, મંદોદરી એ પાંચ સતીઓ ગણાય છે, પણ તેમાંની એકે કલંક લાગ્યા વની નથી, પણ હરિશ્ચંદ્રની તારા તો દુવના તારા જેવીજ જણાઈ છે, માટે આ રમણે તેની ઉપમા આપીછે. † પાપ.

સામંતો૦—(મર્મ વિચારી હર્ષિત થઈ) સાબાશ ! સાબાશ !! સાબાશ !!! કવિરાજ ! ધન્ય છે તમારી અમૃત જેવી વાણીને.

પ્રતાપ૦—(પ્રસન્ન મુખે) સહુંબરાજ* ! કવિયે આજ રાજસભાને જેવી રીતે રંજન કરી નાંખી છે તે પ્રમાણે તે રંજન થાય એવું કાંઈ કરો.

કૃષ્ણસિંહ૦—મહારાજ, આજ પ્રમાણે હવે તે કરાવીએ છીએ. [કવિને શિરપાવ આપ્યા પછી વિદૂષક હોઠ ફફડાવતો પ્રવેશ કરે છે.]

વિદૂષક૦—(મનસાથે) આ પળિયેલ કવિયે રાજને કયો દેશ સર કરી આપ્યો કે માથું માંહિ પેશી ગયું છે એવો મોટો પાધ, ને વાધચેમરા જેવી પટાપટીવાળી શાલ, ને બંધીવાનને બેડીઓથી જડી લીધો હોય તેવાં કડાં સાંકળાં પહેરાવી દીધાં ! વળી વરરાજને વરઘોડે સઢાવવા આલમાં ખર ખૂંપાવે એવી માણુકી-ઘોડી પણ શણુગારી સાજસાથે લાવી બાંધી દીધેલી જણાય છે ! બક્ષીસની ખૂંજ, ને શણુગારની શોભા ઘોડી ઉપર બેઠાવના જણાવાની નથી; બેશીને દરબારની દેવડીસૂઘી નહિ જાય એટલામાં ભાઈની રેવડી દાણા દાણુ થશે, ને તેથી વખતે જીવ પણ જશે ! હશે, જે થશે તે ખરું : (પ્રકાશપણે) મહારાજ ! આ કવિયે કયાં ગયલાં વહાણ પાછાં વાળ્યાં કે આપે આજને આજ એમને મોટા મહારાજ જેવા બનાવી દીધા !

ખંડેરાવ૦—જરા વિવેક રાખીને બોલ ! કવિને જે આપે તે ઝોણું છે, તેમની વાણીમાં અમૃત રહેલું હોય છે; અમૃતનું મૂલ આપી શકાતું નથી.

વિદૂષક૦—(તેના લણી જોઈ) માઈ વાલું અમૃત તે કેવું હશે ?? મેં પડદાપાછળ રહી કાન માંડી તેમની લાંબે રાગે બોલાતી વાણી પડ્યાં પડ્યાં સાંભળી—બાપજી ! રાતે મારેલા મેમદાનું અજીરણ થયું હતું એથી કરાર નહોતો માટે જરા આડો પડ્યો હતો—વાણીના અમૃતનો ખમને તો કરો દાયદો જણાયો નહિ. માઈ અમૃતતો આદું અને ડુંગળીનું છમકારેલું પાણી થઈ પડ્યું, કે જેના ગુણથી મારા-

* કૃષ્ણસિંહનું ઉપનામ. સહુંબરના રાવત (રાજ) માટે સહુંબરા કહેવાતા. † ચર્મ-ચામડું.

માં અત્યારે હરવા ફરવાની ગતિ આવી છે.

ખંડેરાવ.—તારા જેવા લાડવાના લાલચુ, ને મિષ્ટાન્નથી મગ્ન રહેનારને કવિતાના અમૃતનો સ્વાદ ન સમજાય.

વિદૂષક.—બાપજી, મને એમ છે એવકુદ ન ગણો; મારેપણુ બે આંખો, બે કાન, એક નાક, ને એક જીભ છે. કવિની વાણીમાં અમૃત ક્યાં રહેલું છે તે હું થોડું ધણું તો સમજું છું, પણ મારી સમજણુ કવિતાનું અમૃત વખાણનાર સાથે સરખાવી જોવી છે તેથી પૂછું છું.

પ્રતાપ૦—ખોલ, શું પૂછે છે?

વિદૂ૦—(રાણા લણી જોઈ) બાપજી, આ એટલું પૂછું કે, કવિની વાણી જેને લોક કવિતા કહે છે તેનું અમરત તે કડીએ કડીના થડમાં, વચમાં, કે છેડે હશે? હું તો ધારું છું કે પાંચડીનો વળ છેડે—તેમ કડીઓને છેડે અમરત ફરેલું મેં જોયું. કડીએ કડીના શબ્દો જુગતે જોડાં જેમ ચઢ્યો તો પડ્યો, પડ્યો તો રડ્યો, નડ્યો તો ખડ્યો, ને ખડ્યો તો લડ્યો, એવા આવતા હતા; મારે આપને પૂછું કે, કડીઓને છેડે મળતે મળતા જેવા શબ્દો આવે તેજ અમૃતનાં ફરેલાં ટીપાં હશે, અને એવાં ફરેલાં ટીપાંનો એક જથ્થો લોટો ભરાય એટલો રસ જામે ત્યારેજ તે અમૃત થયું કહેવાય?!

પ્રતાપ૦—ઓ બહુ ખોલા! તારી સાથ માથાફેડ કરતાં માથું દૂખે મારે કવિને પૂછી પાવરવો થા.

વિદૂ૦—(કવિ પાસે આવી) ખારોટ, રામરામ!

ખારોટ૦—ભાઈ, રામ રામ; કાં? ૬

વિદૂ૦—કવિરાજ! મારે આપ આગળ હયાની અકળામણના બે ખોલ ખોલવાના છે; તે એકે-કવિની વાણીમાં અમૃત રહેલું છે એમ સારા માણસો કહે છે, તો હું પૂછું કે, કવિતાની કડીઓમાં છે. લી તૂકેતૂક મળતી આવે છે તેજ અમૃતની ગળતીનું મ્હો હશે?!

ખારોટ૦—ના બાપુ, તેમ નથી. મળતા આવતા શબ્દોને કવિઓ અનુપ્રાસ કહે છે; અને અનુપ્રાસ એ શબ્દરચનાની શોભા ગણાય છે. અમૃતનો મારગ જેવા તેવાને જડે એવો નથી; નારાયણીની કિરપા હોય તેજ કવિની કવિતામાં અમૃત રહે છે. ગુજરેલી વાતનું

નો, લડવાનો વગેરે નવ રસ છે એમ કવિયે કહ્યું; પણ જેમ ખાવા-
માં મને ગળ્યો રસ લાવેછે, તેમ કવિતામાંનો હાસ્યરસ મારે હૈયે
વસ્યો; જેની મારી વખારમાં ખોટ નથી, માટે સ્ત્રીજ ઉપર મેં
ધ્યાન આપ્યું નહિ; ને અતુપ્રાસના ગાડવાનો મારા ગજાના તળામાં
ગળાડ્યાજ કરેછે ! આપજી, નજર તજે હરદમ આવતી સ્ત્રીજ ગમે
તેવી ગુણકારી હોય પણ માનવીની નજર તે ઉપર ઠરતી નથી, પણ
દૂરની દેખી લોચન લોભાયછે.

પ્રતાપ.—ઓ ગાંડા ! એ શા ઉપર ?

વિદૂ.—આપજી, મને શું પૂછાછે ? ઘટમાં ધૂંટી જુઓને ?
હયાનો અંતરપટ ખોલી જોશો તો પટ જણાશે કે, હું ગાંડો નહિ,
પણ ભામાશા દિવાન જેવો ડાહ્યોછું; તેમજ પટણાની પોશાળમાં પ-
હેલે પાઠલે પૂજયલો કવિછું !

કૃષ્ણસિંહ.—ત્યારે તારી કવિતા આ રાજસભામાં તેં કોઈ
દહાડો કાં ન કહી ?

વિદૂ.—આમજી, મિગળના પાંજરામાં મનને કેદ કરી કવિતા
કરવાનો કસબ મને કૂડો લાગ્યો, માટે હું તે ધંધો કરતો નથી; તે-
મજ રડવાનો^૧, લડવાનો^૨, હળવાનો^૩, પળવાનો^૪ એવા માલ વ-
ના રસ પણ સંધરતો નથી.

કૃષ્ણસિંહ.—ત્યારે તે શો માલ સંધરી રાખ્યો છે ?

વિદૂ.—મહારાજ, મોકળા મનની વખારમાં અતુપ્રાસના ગાડ-
વાઓમાં ગળ્યો મધ જેવો હાસ્યરસ ભરી આપ જેવા સરદારોનાં
મુખ હસાવવાનો ધંધોધરી રાજદરબારમાં ધરબાર છોડી આવી વશ્યોછું.

પ્રતાપ.—પટણાની પાડશાળાના મહામંડિતજી ! આ દરબારના
ગંભીર સભાસદોનાં મોં તારો હાસ્યરસ રેડી મલકાવ્ય.

વિદૂ.—આપજી, આપે ઉદેપુરથી કોમલમેર આવવાની તૈયારી

૧ કવણા—એથી દયા ઉપજી રડવું આવેછે માટે. ૨ વીરરસ એથી
શૂર ચઢેછે માટે. ૩ શૃંગારરસ—એમાં પ્રીતિમાં હળી જવાનો ગુણ રહેલો
છે માટે. ૪ લયાનક-લય દેખી પ્રાણી માત્ર ત્રાસી નાસી જાયછે માટે.

રી એવામાં મેં ભરતખંડનાં જંગલની મહાબત્રા કરી; તેનું અથા
તિ વર્ણન કરતાં સાંભળનારની શુદ્ધ ઠેકાણે રહે નહિ, લખનારની
જાપ લેખણે ઘસાઈ જાય, ને શાહીનો સોહાય હંડો ફૂવો ખૂટી
જાય, તોપણ પાર આવે નહિ; માટે આજા હોય તો એકાદ દેખા-
વનું અલપવર્ણન કરું.

પ્રતાપ૦—ખેલ ત્યારે, તારી વિચિત્ર વાણી સાંભળવા સર્વ
સભાસદો અતિ આતુર છે.

વિદ્વ૦—સાંભળો બાપજી ! સરવે સામંતો ને સીસોદિયાઓ
પણ જીવ ઠેકાણે રાખી સાંભળજો ! મારી વાત વિસ્તારીને કહેવાય
એવી નથી ! તોપણ ટૂંકામાં મહાભારત જેવી કથા બે ખેલમાં કહી
નાંખું છું:—

રાનમાં કાનમાં મોટા ડૂલગોટા ખોશીને ગાનમાં શુલતાન એવા
બે મિયાં સુલતાનનાં મોકલ્યા મુલતાનથી આવતા હતા. તે બે મિત્ર
ચિત્રવિચિત્ર ચરિત્ર કરતા, વાંદશથી ડરતા તોપણ હિંમતને ધરતા,
વિવિધ પ્રકારના આકારની વાતો કરતા, વાંસની ઝાડીમાં ફરતા,
ખરતા તારાની પેઠે વાંકા વિચારના વહેણમાં તરતા, હાથમાં હ-
થિયાર ધરતા, મેવાનાં ખેતરોમાં તેતરો ઉડાડતા, કોઠાંને આમલાં
ખાડતા જતા હતા. મહા કથાવટે* ત્રીજો પહોર વટે, દહાડો લટે,
અન્નવાળું મટે, સાંજ પડતે, પડતે આખડતે, સૂરજ આથમતે, ગ્રી-
ષ્મની રતે, અંધાઈ થતે, પગવતે ચાલીને, માથે છોગાં ધાલીને,
મકરબે મહાલીને, શંખનો નાદ, મુલ્લાનો સાદ, ચક્રલાનો વાદ થતો
હતો તે વેળે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા.

રાતે સૂકા રોટલા ફેરીના ગોટલા સાથે ખાઈ ચોટલા ઝોળીને
મરીદના ચોટલા ઉપર તે બે મિયાં ભાંગનાં બીચાંની ઢાકી ઢાકી
થાકીપાકી આવેલા તેથી હજરતને યાદ કરી મરી ગયા જેવા થઈ
આંખો મીંચી ગયા. આમદાદમાં બંદગીનો સાદ મુલ્લાં પોકારે, હનુમાન
હોકારે, ફૂકડાં કોકારે, ધોખી ધોકારે નદીને આરે જતા હતા તે વ-
ખત ઊંધના તખતથી તે બે દોસ્ત ઊઠ્યા. જંગલ જઈ આવ્યા,

છૂટા થઈ આવ્યા; દાંતણુ લઈ આવ્યા, નદીએ નહાઈ આવ્યા; ખ્યાલ ગઈ આવ્યા, એટલે પહોર દહાડો ચઢ્યે ભૂખનો જમસૂસ આવી ખસસ તેમના પેટના પડદા ઉપર ગડદા મારવા લાગ્યો. વળતી-ભૂખે આંખો ગળતી, તેથી કળ નથી વળતી, એવા ચળતી પ્રકૃતિના તે એ ભાઈબંધોએ ભૂખનું દુઃખ મટી સુખ થવાનો માર્ગ શોધ્યો. એક મિયાં હરખચંદને હાટે, પેટને ઉચ્ચાટે, પૂરે ગભરાટે, ધી લાવવા માટે ગયો. ખીજે તેની આવવાની વાટ જોઈને, ગાનતાનમાં ચિસ પ્રોધને, ખીચડી ઘોષને, હાંધીમાં ઝોરી હોરી ગાવા બેઠો. ખ્યાલામાં હાલ્યામાં આવ્યે ઝાલ્યામાં ન આવે એવું ધી લેઈ સોખ-તીપાસ આવવા, લીધેલા ધાણીચણુ આવવા, રવાલચાલ ચાલતા, ઊંચુંનીચું ભાળતા, ખીડી બાળતા; બહાદુરખાન ગાનતાનમાં બેભાન જેવા આવતા હતા. તેમની નજરે હલકાર્થથી હલકાર્થ જતું વિ-ખણુતેજ આવ્યું; તેથી ક્રોધથી આંખ કરી રાતી, છાતીને જોરે, લટકતે તોરે, જીવાનીને તોરે, તેમણે તૂપને કહ્યું કે, “અમે ચૂપ”!!! મિયાંનું ચૂપ સાંભળી હુંતો ચંમકેલા દૂપની પેઠે ગૂપ થઈ ગયો, તે પડતી ધૂપમાં સંકટના કૂપમાંથી નીકળી મેવાડનો મારગ ઝાલ્યો. વા સાથે વઢે એવાના સંગમાં ગુન્હાના તંગમાં તણાઈ વખતે શ્-ળીની મૂળી સુંઘવાનો સમય આવે, એમ જાણી ધાંચીની ધાંણી-એથી બળદિયું છૂટે તેમ તાણીને દોઢ મૂકી, તે દાંતા મુકામે આવી દાંતણુ ચાવી પાણી પીધું.

બાપજી ! પ્રવાસનું મહાપુરાણ મોટું છે, માટે આ પ્રથમ સ્કં-ધનો પહેલો અધ્યાય આપઆગળ સંક્ષેપે કહ્યો; બાકી ઘણો ભાગ રહ્યો, પણ હવે ભોજનનો સમય થયો, માટે મારી વાતનો વહેતો વહેજો બંધ કરું છું.

સામંતો.—(હસતે મુખે) ધન્ય છે ! વિદૂષક તમારી હાસ્યજન-નક વાણીને ! ખરે, રાણાજીની સભાનું તું પણ એક ઉમદું રત્ન જણાય છે !

વિદૂષક.—(હાથ પસારી) બાપલા ! આ રતનનું જતન ક્યાં થાય છે ! રોડાની પેઠે અહિં તહિં અથડાય છે !

પ્રતાપસિંહ.—વિદૂષક, આજ તો રાજસભાને ખરેખરી ખુશ

કરી નાંખીછે, મારે તું ખુશી થાય એવું તારે મોંએ માગી લે.

વિદૂ. — મહેલે શું માગું બાપજી, ભીખનાં હાંધાં શીકે ચઢતાં નથી; “માગે તેને ત્યાગે”, એક ભાટ ભીખની સોગાદ લઈ ઘણીઆ-
ણીને ધમકાવતો આવતો હતો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું હતું કે,—

(દુહો.)

“કંથજિતું કુંજર* ચઢ્યો, હેમકટારો† હથ્થ;

માગ્યાં (તો) મુંકતાકળ મજે, (પણ) ભીખને માથે ભૂક.”

માટે બાપજી, મારે ફાટી જાય, ધાંશીજાય, નાશીજાય એવી રીઝ નેઈતી નથી. આં શરીર નેઈમધ્ધ જેવું થાય એવી રાતબં બાંધી આપશો તો મારે કશાનું કામ નથી.

પ્રતાપ — ઠીક છે ત્યારે, આજથી તારે મારેજ એક જુદો ર-
સોષઓ, ને તને ફાવતું ને ભાવતું ભોજન રોજ થાય એવો બંદોબસ્ત
કરાવીશું.

વિદૂ. — મહારાજનું કાટિકલ્યાણ થાઓ ! આજથી ધીસાકરને
પાથે મારી પનોતી બેઠી ! હવે મારે જોશીને કે ડોશીને પૂછવાનું ના
રહ્યું ! હવેથી બાપજી મોટા કવિને મોટા મારકણી હોયીનું, કે પાં-
જરામાં પૂરેલા પંચહથ્થા વાંધનું સાંકળથી છોડી દાન દો. તો તેનો
મંતે અસંતોષ નથી ? મારા લાયક મને મળ્યું, પછી બીજાને ગમેતે
મજા, તેની મારે શી બળબળ છે ? —

[વિદૂષક આજ્ઞા માગી જાય છે.]

કૃષ્ણસિંહ. — ખારોટ, રાણાજીના રંગલાએ પણ આજ ખૂબ
તાલ આણ્યો !

ખારોટ. — કાં ન આણે બાપજી, એપણ રાજનું રમકડું છે.
હો આ રાજગાદીનો મહિમા છે.

કૃષ્ણ. — વિદૂષકે અનુભવેલી વાતનું વર્ણન તેના વિચિત્ર
સ્વભાવ પ્રમાણે કર્યું, પણ કવિયો તો નહિ અનુભવેલી વાતનું વ-
ર્ણન જાણે તે ખરી નીપતી હોય તે પ્રમાણે કરી તેમાં રસપણ
તેવોજ આણેછે, તો વિદૂષકે કહી તે વાતનું વર્ણન આપ પોતાની

વાણીમાં થોડા વધારા સાથે હાસ્યરસમાં કરી શકો ખરા ?

ખારોટ.—કેમ ના કરીએ બાપજી; કવિ હયાની સૂઝે વણુદીઠી વણુસાંભળી વાત સાક્ષાત નનર આગળ બનેછે તેવી વણુવે, તો જેનો પાયો નાણ્યોછે તે ઉપર ઇમારત ઉઠાવતાં તેને શું યુક્તેલ છે ?

પ્રતાપજી.—ખારોટ, ત્યારે આજના દરબારમાં નનમેલો રંગ આપ પૂરો જમાવો. ઘડી પછી શું નીપજશે તેની કોઈને ખબર નથી, માટે જે ઘડી આનંદની ગઈ એજ ભલી, ને જીવંતરનો લહાવ પણ એજ લીધો નાણુવો.

ખારોટ.—બાપજી ખરું કહોછો. રંગલાની રંગીલી વાતનું વર્ણન આપની ઇચ્છા છે તો હું થોડા વધારા સાથે મારી વાણીમાં હાસ્યરસનું પાણી ભેળી કહું છું, તે સકળ સમાજ સાંભળજો:—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ખાલો પૂણું ભરેલ આનંદ* ઉકળ્યું લેઈ મિયાં આવતો,
ચાલી ચાલ રવાલ, ગાત્ર ભરિને ધાણીચણા ચાવતો;
એથી ધી સઘળુંજ પાત્ર મહિથી દોળે ચઢ્યું તે હતું,
ઊઠાળા ભરિ ચાલ ચંચળ થકી હાલી ઢળી તે જતું.
એ જોઈ મહા રીસ આણિ મનમાં, મીઆં વધા તૂપને,
‘સાલે! ના હલે સાર પાત કહતા, રે’ તે પડા ચૂપને ?
તોયે ધી ઢળતું ન લેશ રહેતાં, ચાલ્યું બધું તે છલી,
મીઆં રીસધિ પાત્ર ઊઘું કરિને કે’ ‘ન હલી ! ન હલી’!! ૨
એવા બા’દુરખાન માન ભરિયા, આળ્યા મસીદે પંછી,
સાચી સાખરખાન ભાન હિણુ જ્યાં, ગાતા બહેતો ચચ્છી;
‘ક્યું ભાઈ લઇ ધી ચચ્છા ધૂધર તે આયા કહાં હે ધરા’? ૩
‘ઢાલા મેં રસતેકિ ખીચે ઉસને આડાપના ને કરા.
દોઆનેકિ ખિસાદે સાલિ હમસે બાંકી ચલે પાત ક્યા !
બંદા બા’દુરખાન ઉસ સિરપે, દેવે મહિ લાત ક્યા !
ભ તે ધી લઇ આવ ખીચડિ ચચ્છી, મેં હૂં પકાતા ચખી,

ગાતા હું અમ્મ ખ્યાલ ખૂબ ખુસિ સે, આતા મુઝે નો કુખી".૪
 લેવા ધી ચહુટે ગયો ખખડતો, પેલો ત્યહાં શેરમાં,
 ખા'દુરે ધરિ હાંડિ માંહિ ખિચડી, ગાતાં જતાં લેરમાં;
 - ઊકાળે ચઢિ ખીચડી નિરખિને, લે ચાટવો હાથમાં;—
 જોવા તેહ અડયો, પડયો હડકટે, છે ચિત્ત ના નાથમાં*;
 ગાતો જાય ધુમૈડતોજ ખિચડી, તેવે ટપાતાનમાં;
 ઠોમયો હાંડલિ ચાટવો ચડપ લે, છે ચિત્ત તો ગાનમાં;
 ફાટી તે તળિયેયિ હાંડિ ખિચડી ચૂલા મહીં સૌ પડી,
 ગાણુની શમી લેર જાણુ પછિ તે મીઠ્યાં લઈને પડી.
 આવી સોખતિ પાસ, ત્રાસ ધરિકે',—'એમ્યા ક્રિયા ખાંદરા !
 ખાના ધૂલ ક્રિયા ગરરિ ધરકે, ધી ધૂલમે લે ધરા' !!
 કે' ત્યાં ખા'દુર વાત, 'લાત દહંગા, પંચાત તે જો કરી,
 ટપેકી લગિ તાન હાંડિ ઉસને ભાગી, ન મેંને જરી !
 લે હાંડી તુજ હે, તુ બેંગન હમા-રા દે અપ્પી હાં ધરી,
 લે ધોકા અમ્મ લાય ખાંડિ મિરચી ચેડે
 બોલતાં વધિ તાન

માન૦—(પાટલે બેસી અમરસિંહ સામું જોઈ) કાં અમરસિં-
ગજી ! પશુણ્યાર કરવાને રાણાજીએ પધારવું જોઈએ, ત્યાં તેમણે
કુંવરજીથી કામ ઢેલવા માંડ્યું છે ! બાપુ, બાળક બાળક સાથે, જીવા-
ન જીવાનશું, અને ધરડા ધરડા સાથે શોભે. અમારી ઝોજે તો રા-
ણાજી જોઈએ, તે કાં નથી પધાર્યા ?

અમરસિંહ.—મહારાજા! તેમના શરીરને સુવાણુ નથી, માટે
આપની સેવામાં મને હાજર રાખ્યો છે. રાજધાનીમાંથી આપસામા
આવવા એકાએક નીકળવું થયું, ને મારગમાં જરાપણુ વિસામો
ક્ષીયો નહિ, એથી તેમનું મગજ ભારે થઈ આવ્યું છે.

માન૦—(નિચારમાં પડી) અમરજી ! રાણાજી મેમાનને નો-
તરૂં કરી ભોજન કરાવવા વેળે કરાર નથી કહાવી અલગ રહ્યા એ-
નું કારણ સૌ અમો સમજીએ છીએ, પણ તેમને અમારી અરજ
પહોંચાડો, કે થવા કાળે સૌ થયું છે, જે ભૂલ થઈ છે તે હવે સુધરે
નથી, માટે નોતરેલા મેમાનોને પોતાને હાથે માન દેઈ ભોજન
રાવશે, ને તેમની હારે બેસશે તોજ તેઓ મુખમાં આસ મેલશે.

અમર૦—તેમણે ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, મારી પ્રકરતી સારી નથી.
માટે પશુણ્યોની આકરી સારી રીતે તું કરજે. મારામાં ને તેમના-
માં આપ અંતર ગણો છો શું ?

માન૦—બાપુ તમારામાં ને તેમનામાં અંતર કેમ ગણાય ?
તું એજ વીરાનો હીરો છે ! પણ ભાઈ, જ્યાં સૂધી તે છે ત્યાં સૂધી
અમે તમારી સાથ ન શોભીએ. તે ના હોય ત્યારે અમે તમને અ-
મારા માથાના મુગટ માનીએ, પણ જ્યાં સૂધી તે બાર વરસના
બિરાજે છે ત્યાં સૂધી અમે તમને છોકરાંમાં ગણીએ; માટે તે આ-
વી પોતાને હાથે ઉપર રહી પીરસાવશે અને અમારી સાથ બાણું
માંડશે તોજ મુખમાં આસ મૂકીશું.

અમર૦—મહારાજા, આપ હઠ શાને કરો છો ? બાપજી બગ-
ડેલી તબિયતે શી રીતે આવી શકશે ?

માન૦—ભાઈ, ક્ષત્રીઓના પેચ જીદા હોય છે ! માટે નહિ આ-
વવાનું નોખું કારણ અમને જણાય છે, તે કહી નાંખો, કે તમારો

પરણાચાર પહોંચ્યો ગણી—“દીઠા દેવ, ને પહોંચી જાના,” માની હાલ્યા જઈએ.

અમર૦—જી ! મને શું પૂછોછો ? આપ ડાહ્યોછો તે દિલમાં વિચારી જુઓ, એટલે આવ્યા નાવ્યાનું કારણ જણાશે.

માન૦—ભાઈ, કોઈના પેટમાં પેશી નીકળાતું નથી, માટે રાણાજીના પેટમાં શો રોગ હશે તે અમે શું જાણીએ ? !

અમર૦—રોગતો ખરો, અને તે વળી જેવો તેવો નથી ! જે રજપૂતે પોતાની કુંવરીઓ મલેચને દઈ કુંળને દાગ લગાડ્યો, તે તેની સાથે જન્મ્યા પણ હોય; ખેટી વહેવાર રાખે તે ભાણા વહેવાર કાં ન રાખે ? એવું રાણાજીનું કહેવુંછે; ને એ અખતરાથીજ તેઓ આવ્યા નથી, એ વના તેમને કશો રોગ નથી, તેમજ કશો આપ ઉપર દેવેખ નથી.

માન૦—(લાંબો હાથ કરી) થોભો હવે, રાણાજીનો રોગ અમે વરતી ગયા ! (કોઠાને અટકાવી) જ્યારે આ'વોજ પરણાચાર કરવો હતો ત્યારે સામા આવવાનું ને અમને નોતરવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. ડુંગરા દૂરથીજ રળિયામણા રાખવા હતા. રાણાજીએ અમને આ'વી રીતે અપમાન આપ્યું, પણ અમે તેમનું સાન રાખવા અન્નદેવને માથે ચઢાવીએ છીએ. (ચોખાના દાણા પાઘડીમાં મૂકી ઊભો થતાં) અમે હમીરકુંળની આખરને આજ ન આવે માટે અમારી બેન દીકરીઓ તુર્કને આપી અમારી આખરમાંજ આગ લાગવા દઈ તેને આગળ ફેલાવા દીધી નહિ, તો રાણાજી આજ ગુણ માનવાને બદલે ઘેર બોલાવી નાક કાપવા જેવું કરે છે, ને છેકળ આંકડો ઊંચો રાખેછે, (કોઠા કરી) તો હવે જોઈએ મેવાડમાં તમે કેવું રાજ કરોછો તે અમે જોઈશું ! રાખોછો તેવો ટેક આખરની ધડી સૂધી રાખજો ! જનમાલની જાળવણીમાં જેવા જણાવછો તેવા સંકટમાં સપડાયા પછી રહેજો !

[એમ કહી ઘોડે સવાર થાયછે એટલે પ્રતાપસિંહ આવેછે.]

પ્રતાપસિંહ.—કાં માનસિંહજી ! અમારા આવતા પહેલાં આપે ક્યાં હાલવા માંડ્યું ? છે શું ? !

માન૦—શું છે તે તમે જાણો છોજ ! પોતાની પવિત્રતાના

તાનમાં મસ્તાન રહી ખીજ રજપૂતોનું અપમાન કરવાનો કસબ લઈ બેઠાછો તે આજ જણાયું! પણ જો તમારો આંકડો નીચો ન નમાવું તો મારું નામ માનસિંહ મા જણશો!

પ્રતાપ—ભલે ત્યારે એજ છે કની? તમે સારો સમે સાધી આવશો ત્યારે અમે તમને ભાવથી ભેટ શું!

[માનસિંહ તથા તેના સાથીઓ ઘોડે ચઢી ચાલ્યા ગયા પછી]

પ્રતાપ—સહુજરાજ! મ્હેન્ટ રજપૂત આવી જતે આ ઉદેસાગર ઉપરની પવિત્ર પૃથ્વી અપવિત્ર થઈ, માટે એને ગંગાજળ છાંટી પવિત્ર કરવી જોઈએ! જે જે વાસણો તેમને માટે મૂકવામાં આવ્યાં તે પણ તેવાંજ થયાં, ને તે ક્ષત્રીના વાપરવામાં આવવાનાં નથી માટે તેને વાપરવાથી વેગળાં રખાવો; કાઢને આપી દેવાશે, નહિ તો ફેંકી દેવડાવવાનાં તો છેજ!

રામસિંહ.—રાણાજીએ ખરું કહ્યું; આપણે તેમ કરવું જોઈએ; એટલુંજ નહિ, પણ આપણને તેમનો સ્પર્શસ્પર્શ થયો, માટે આપણે પણ વસ્ત્ર ધોળી સ્નાન કરી નાંખી પવિત્ર થવું.

વિદૂષક.—સૌથી પહેલો મને ન્હવરાવી નાંખો, મારાથી એમને અડક્યા પછીનું થૂંક પણ ગળે ઉતારાતું નથી! તમારું નહાવું રાજસી છે, ને તેથી વાર લાગશે, માટે હું તો લૂગડાં સોતો આ સરોવરમાં ઝૂંપલાવુંછું! તરતાં આવડે છે એટલે અડચણ નથી.

[પ્રતાપ તથા તેની સાથના સામેંતો સચેલ સ્નાન કરેછે, તથા માનસિંહ આવી ગયેલે સ્થળે ગંગાદેક છટાવે છે.]

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—મેવાડનો સપાટ પ્રદેશ.

પ્રતાપસિંહ તથા ઘોડા રજપૂત અધ્યારો.

પ્રતાપ—(સવારોને) આપણે આજ ઘોડા ખેડવામાં બાકી રાખી નથી; પહોર રાતના નીકળેલા પાછલો પહોર દહાડો રહ્યો એટલે સૂધીમાં માનવીની જગોએ

ઘાડી ઝાડી, નદીનાળાંનાં કોતરો નિહાળી થાક્યા, પણ માનવીનો શબ્દ સરખો સાંભળવામાં આવ્યો નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ માણસ જાતનું પગલું સરખું પણ ખોળ્યું જડ્યું નહિ. ખરે ! મારા માનવા પ્રમાણે મેવાડ-જેવો માણસના જમાવનો ઉછળતો સાગર હતો, તેવોજ જળ વગરના ખારી રેતીના મોટા રણ જેવો આંખે આવેછે. અરે ! માનસરોવર નીર સૂકાયે જેવું ખાલીખમ જણાય તેવો મારો મેવાડ મેં હાથે કરી કરી નાંખ્યો છે. માનસરોવર હંસને માટે છે, કાગડાને માટે નથી ! (લાંબી નજરે જોઈ) રે, જુઓ ! પણ વેગળે નદી કિનારે ઊગેલા ઘાસમાં હાલતું શું જણાય છે? મને કંઈ માણસના શબ્દ જેવું સંભળાયું ! વાનું જોર ઝાઝું છે તેથી તમારા સાંભળવામાં માનવીનો સાદ નહિ આવ્યો હોય, પણ મને તેવો ભણકારો સંભળાયો, માટે ઘોડા આંખી હાંકો !

[નદીમાં ઘેટાંના ટોળાને પાણી પાતો મેઘો રાયકો હપલાણેથી ઘોડાના ધગના પડઘા સાંભળી તથા ઊડતી ગીરદ જોઈ ચમકે છે.]

મેઘો—(મન સાથે) અરે રામજી ! આંધ ધાડ આંધ કે શું ! (અશ્વારો નજરે પડતાં) ઓય ! ઓય ! નખોદ જ્યું ! ! !

પ્રતાપ—(તેને જોઈ અશ્વારોને) જુઓ ભાઈઓ, આ શ્વળીનું ઘરાક-આટલું આથડયે જડયો ખરો. (તેનીપાસે જઈ) ઓ હેવાન ! દેશમાં ફેરવેલી દુહાઈ તેં નહોતી સાંભળી શું ?! (સવારો સામું જોઈ) ભાઈઓ, શું જુઓ છો ! એને બાંધી રાજધાનીમાં લેઈ આવો. ઝાડને ડાળે ઊંધો ટાંગી બળતું કરી આખા દેશમાં ત્રાસ વરતે એવું કરો, કે જેથી કોઈ આવા નદીના એકાંત કાંઠામાં પણ નજરે આવે નહિ.

મેઘો.—બાપજી ! હું ભૂલ્યો, મને ખેમા કરો. મને ખોડિયારના

હમ, હવે હું ચિદી રાણાની આંખ નેહ લોપું.

પ્રતાપ—અહ્યા મોતના સામે પગ માંડેલા પ્રાણી ! જે વેળે વસ્તીમાં વસ્તાં પ્રાણીઓએ, પશુપંખીઓએ રાણાની આંખ માની પોતીકાં થાનક તજ્યાં છે, તે વેળે તું નિર્ભયકો મને કરેલા દેશમાં મેઠાં ચારવા નીકળ્યો છું, તે ખરે, માથું વેગળે મૂક્યા જેવું કામ કર્યું છે ! સાફ તને કહેવામાં આવેછે કે, તારો યુદ્ધો માફ થવાનો નથી !

મેથો.—ઓ મારા માઆપ! જેટાં ને બોકડાં ચારપાણી વનાં મરી ચાલ્યાં તાંણે હું આંણીકાર નેકળી આંચો. ડુંગરાની કોરમાં ફૂં વરને દીપડાંએ જંપવા ન દીધો તાંણે આંણીકાર ભૂલો પડ્યો બાપણ.

પ્રતાપ.—ભૂલો પડ્યો કે મોતે ભૂલાવ્યો! ડોશી મુઆનો ભેગ નથી, જમ પળક્યાનોછે. “મારે ટકું, કાંપે તેણ.” અમે રૈયતના મા-બાપ છીએ, પણ તે જો અમારા હુકમનું અપમાન કરે તો તેને શિક્ષા કરતાં દયા કરતા નથી. અમે પોતીકા કુંવરના અપરાધ માટે તેનું ડોકું ધડયી જૂદું કરવા આચકો ખાતા નથી. (સવારો સામું જોઈ) એને ઉતાવળે રાજધાનીમાં લઈ ચાલો, ને એનાં જોવાળાને મગતું^૧ ધાસ ચરવા મેદાનમાં પડ્યું મેલો. આ વખતે એનો એકપણ બોલ મારે સાંભળ્યો નથી. (ઘોડો આગળ ચાલાવતાં મન સાથે) દયા એ ધર્મનું મૂળછે, તે હું સારી પેઠે સમજું છું; પણ રાજ ચલાવવામાં અયોગ્ય દયા એ અધર્મનું ખીજછે. જે દયા એકનો જીવ ઉગારે છે, તે હજારો ગુન્હાનાં ખીજ વેરેછે; માટે શરૂઆતમાં કીધેલી સંપ્તાર્થ બહુ કામની છે. તે પાછળથી થવાના અપરાધના અંકુરને ઊગવા દેતી નથી.

[આ પ્રમાણે બબડતો રાજધાની લાણી અર્ધને મારી મૂકેછે.]

મેથો.—(મન સાથે) મારા શા ભોગ લાજ્યા કે મેં રાંડનું કહ્યું ના કર્યું. તેણે તો પરથમ કહ્યું તું કે, ડુંગરો સોડી આધા માં જાહો; પણ મેં જાણ્યું કે, આંધ આટલે વેગળે માંણહતો ધહરકો નથી એવી જગામાં કાણ જોવા બેસી છુંસ? રાણો મોગલાંની પીડ્યામાં પેમાલ થઈ જ્યોસે, તે તે ઈનું ઘર હંભાળશે, કે આવાં કોતેડાંમાં વાધ હાવજ ઝાલવા ફરે તિનીગોડે ફરતો હશે તે હું શું જાણું? અરે મારા દીયરા ચેહા, ને સોડી રૂપલી! તમારી શી વલે થાહે! [આમ કહી આંખમાં આંસુ લાવી રડેછે.]

અધાર.—ઓ જટ! ઝટ લઈને ચાલ, પછી રડ્યા કરજો. ધીમે ચાલીશ તો ઘોડાને પૂછડે આંધી ધસડતો તાણવો પડશે!

મેથો.—ઓ બાપા! હાલુંસુંને; મારા પગ ભાજ જ્યાસેં તે મારાથી ઉતાવળું હલાતું નથી!

અશ્વાર.—પગ ભાગવાને માટેજ મને કરેલી જગામાં પગ માંડ્યા નહિ વારે ?!

મેઘો.—રાંડને રંજળતી મેલવાની, અને સોઈને છે' આપવો દરમમાં લછયો હશે, તાંણેજ અવળી મત ફૂઝી આપા !

પ્રવેશ ૬ દ્વો.

સ્થળ—સૂવાનો ઓરડો.

પ્રતાપસિંહ તથા તેની પટરાણી.

[મધ્યરાત્રિયે રાણી નિદ્રામાંથી જગી બઠી ભ્રમિત

ચિત્તે આમતેમ જુએછે.]

રાણી.—(મનસાથે) અરે ! મને કેવું ગભરાવી નાંખે એવું સુપનું આવ્યું ! એ સુપનાથી માંડે આખું અંગ જાણે ભંગ થઈ ગયું ! મૂઠી વાળવા જેટલું જોર મારાં આંગળાંમાં રહ્યું નથી; પગ પણ જાણે પાણી પાણી થઈ ગયાં ? (પ્રતાપસામું જોઈ) નાથજીતો નિરભે થકા ઊંઘેછે. આ પુરૂષ તે પ્રભુએ શેનાં ઘડ્યા હશે ! જેનાં ઘણીને ભૂખ તરસ ને થાકતું તો ભાનજ નથી, ઊંઘનાં ભાયગં ઉંઘડ્યાં હોય તોજ તે એમનો ભેટો કરી શકે, નહિ તો તેને પણ તં રછોડી હાંકી મેલે છે. આજ કોણ જાણે શા સરખું હશે કે આખું મેળવી છે. અરે, કપાળે પરશેવો શો વળ્યો છે ! માથાના કેશ પણ વિખરાયા છે. દાઢમના ખીજ જેવા દાંત કેવા ચળકી રહ્યા છે ! મનોહર મૂછોના આંકડા એમના એમ હડખંધ ચિત્રમાં ચીતર્યા હોય એવા જણાય છે. ઊંઘતા નર છતે તેમની છપ્પીનો ભલકો એવો જણાયછે કે, શત્રુથી તેમની આંકે ઉતરાય નહિ ! લાવ, જરા વીંઝણથી ઝીણો વા ઢોળું, ને હળવેથી કેશ સમારું.

[રાણીની સુખદાયક સરભરાથી પ્રતાપસિંહને જાગૃતિ આવેછે.]

પ્રતાપ.—(આંખો ચાળતો રાણી સામું જોઈ) કાં શું કરોછો ? ભાગી રાતે બેઠાં થકાં વીંઝણો વીંઝોછો, ઊંઘ નથી આવતી કે શું ? જંપી જાઓ, રાત ઘણી ગઈ છે; શરીર બગડી આવશે.

રાણી.—સ્વામીનાથા રોગ ઊંધાજ કરીએ છીએ; આજ

આંખ ઉઘડી ગઈ તે વેળે જોને જંપ નથી એવી છપ્પી જંપેલી જોઈ તેની સેવા કરવાનો દુલ્લભ સમો હાથ આવ્યો જાણી હું બેઠી બેઠી લાખેણી ધડીતો લાવો લઉં છું.

પ્રતાપ—પ્રાણુધ્યાન ! તમારી સેવા સદા મને શાતા ઉપજાવે છે. પ્રભુએ તેનો બદલો વાળવાનો જોગ આપણા ભાગ્યે નથી આવ્યો.

રાણી.—પ્રાણુવલ્લભ ! આપ જેવા નેકી ને ટેકી શૂરા ક્ષત્રી સાથે મારો હાથેવાળો મળ્યેથી હું ઇદ્રાણી કરતાં પણ અધિક સુખ માનું છું. કાયરને પાલે પડી હીરે જડેલી હીંચોળા ખાટમાં જોડ્યું આઢણું ઓઢી પોઢવું તે કરતાં ધીરવીર સાથ ધાસને સાથરે ફાટલે સાડલે સોડવું હું હજારગણું સુખાળું લેખું છું.

પ્રતાપ—શાણી રાણી ! તારી ધીરજ, તારું ડહાપણ, મારા જેવા દુઃખની દોડે ચઢેલા પુરુષને વિસામો છે ! પણ તું હવે જંપી જા. રાત્રિ ધણી ગઈ છે; ઉજાગરે તારું સુકામળ શરીર બગડશે.

રાણી.—સ્વામિનાથ, પોતે સુખે જીવો. અમો તો રણવાસમાં નવરાંથકાં વખતે જીંધીએ છીએ; પણ પોતે દહાડે આંખ મેળવતા નથી, તેમજ રાતે પગવાળી મોહોલમાં રહેતા નથી; આજ શા સરખું હશે કે આંખ મેળવતી. મને અત્યારે અજંપો થયો છે. તે જીંધ આવવાની નથી; માટે આપની સેવા કર્યા કરીશ. હ્યો, વાયરો દોળું છું જરા જંપી જાઓ.

પ્રતાપ—પ્રિયા, તને અજંપો શેણે થયો છે ? શું શરીરને કાંઈ અવચેન થયું છે શું ? (બેઠો થઈ) પ્રાણુવલ્લભા ! તને જે થયું હોય તે કહી નાંખ, કે તેનો ઉપાય આ ધડીએ કરીએ.

રાણી.—પ્યારા પિયુજ, શરીરને કશો વ્યાધિ થયો નથી.

પ્રતાપ—ત્યારે થાય છે શું ? કાંઈ પણ અવચેન વિના આંખ ઉઘડે નહિ, ને જીંધ જીડી જાય નહિ.

રાણી.—પ્યારા મને જીંધમાં એક સુપનું લાધ્યું; એથી હું જીંધકીને જાગી ! ને તેથી મારો જીવ ચગડોળ ચડ્યો; અજંપો માત્ર એનોજ છે.

પ્રતાપ—એવું કેવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, જેથી તારા જીવમાં એનો પેટો ?

રાણી.—નાથજી, તે સુપનું હૈયાઓના થાય એવુંજ છે, જાણે દક્ષી શહેરમાં મેં એક અસ્ત્રીઓનું ચાંદું ભાળ્યું; તેમાં મોગલાણીઓ દેહકાનો માંડીને બેઠી હતી ત્યાં બાહ્યાના દરબારમાં સલામ બરવા રહેલા રજપૂતોની રાણીઓ સોદોસલુક લેતી હતીઓ, તેમાં એક બાઈ—રૂપે જોગમાયા જેવી કાંઈ લેવા આવી પહોંચી. તેની પાછળ એક મોગલાણી થઈ લાગી. જેણીએ તેને કહ્યું—હું આ બનરની દલાલણી છું, તમને જોઈએ તે સોદો હાલો હું અપાવું. ભોળીબાઈ તેની વાંસે વહી ગઈ; પછી તે એક છાટ ઉપર ગયાં. માંહિ આવ્યો પેલો માલ જુતાવી પેલી ધૂતારી આલી બાઈને એક આંડા આગળ લઈ ગઈ, ને પછી તેણીની લાજ લૂંટવાનો લાગ સાધ્યો. ખરૂં જોતાં દલાલણી કોઈ અસ્ત્રીજાત નહોતી, પણ દક્ષીના બાહ્યા હતો. બાઈની આખર ઉપર હાથ નાંખવા જાય છે તેવે જોગમાયા મહિઆસુરને મારવા કટાર તોળે એ પેરે તે બાઈ જોગણીને રૂપે જણાઈ, તે પાપીનો પ્રાણ લેવા કોણ જાણે ક્યાંયે કાઢી પોતાનો કટાર ઝળકાવ્યો! આ બ્રહ્માનંદ દેખાવ જોઈ મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. એ તે શું કૈતક હશે? અરે! અરે! દક્ષીમાં રહેનારી ખત્રાણીઓનાં આવા હાલ થતા હશે શું?! મારી આંખે કશો ભૂંડો દેખાવ નાવ્યો એટલું સારૂં થયું અરે! રાજસુખ ભોગવવાને દક્ષીમાં રાણીઓની લાજ લૂંટાવવા રહેવું, તે કરતાં તેમને આખરબેર ભૂપાતી કરી બાહ્યાને ત્યાં રહેવું, ને તેમ નહિ તો રાજને રાખ કરી જોગી થઈ બેસવું બનરગણું સારૂં.

પ્રતાપ—પ્રિય પટરાણી, તારૂં કહેવું ખરૂં છે. રજપૂતનાં મોહાં રાજ્યોએ પરિયાનાં પળિયામાં ધૂળ ધાલવાનો કસબ કર્યો છે, ને તેથી તને જે સ્વપ્ન આવ્યું તે અસંભવિત નથી; તોપણ તમારે તે વિષે નિશ્ચિંત રહેવું, સીસોદિયાની પેઢીમાં એવું કલંક આવવાનો સ્વપ્ન પણ હર રાખશે માં. આ સંસાર પણ સ્વપ્ન જેવો છે. ધડીમાં જે આંખે દુઃખનું કાળું વાદળ દેખીએ છીએ, તો તેથી ધડીમાં સુખનો સ્વપ્ન પણ જોવામાં આવે છે; પણ સુખ દુઃખનો નિર્ધાર નથી; માટે આ જગતમાં લાજને માટે રાજનું છાજ થાયતો તેની ચિંતા ન રાખવી.

રાણી.—પ્રિય, હું પ્રભુ પાસે જોળા પાથરી માગું છું કે, ગમે

છાજમાં વસવાનો દી લાવજો, પણ રાજમાં રહી છાજ જાવનો દી ના લાવશો.

પ્રતાપ—પ્રિયા, પ્રભુનું ધાર્યું થશે; તે ટેકીનો ટેક રાખતોજ આવ્યોછે, ને રાખશે. હવે જાપી જાઓ; વડી પંજની ખંખર કાઢીને નથી. સવારે શું થશે તેની ખંખર રામચંદ્રજી સરખાને પણ પંડી નથી, એમ મણેલા ખાલણો ભાખી ગયા છે.

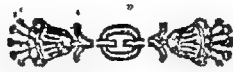
[જાનને નિદ્રાવશ થાયછે.]

बीजो अंक समाप्तः

પ્રતાપ નાટક

અંક ૩ જો.

પાત્ર.

- અંકુબરશાહ.....દિલ્હીનો બાદશાહ.
માનસિંહ.....તેનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજ.
મહોબતખાં.....તેના શાહબદાનો સરદાર-પ્રતાપનો ભંત્રીજો.
સકતોજી.....અંકુબરનો પક્ષી-પ્રતાપનો ભાઈ.
સરપચંદ.....સૂરત બંદરનો વેપારી.
અંગરદાધન.....ગોવાનો પોર્તુગીઝ વેપારી.
પ્રતાપસિંહ.....મેવાડનો મહારાજો.
ભાયાતો.....પ્રતાપના સગાવહાલા પટ્ટાવતો.
બારોટ.....તેનો રાજકવિ.
રામસિંહ.....પ્રતાપનો પક્ષી ગ્વાલિયરનો પદ્મભૂષ્ટ રાજા.
રાણી.....પ્રતાપસિંહની પટરાણી.
કુંભસિંહ.....તેનો મુખ્ય પ્રધાન-ચંદાવતનો મુખી સહ-
બરનો રાવત.
અમરસિંહ.....પ્રતાપરાણાનો ટીલાટ કુંવર.
સ્થળ-દિલ્હી અને કોમનમેરુ.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—દિલ્હીમાં અકબરશાહનો દરબાર.

અકબર તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—માનસિંગજી ! દખ્ખન દેશ કા ફિતુર ફના હો ગયા, ઔર ગુજરાત કી ગરબડ બહુત કરકે બેઠ ગઈ ઉસ સે થોડાસા ચૈન મુઝે હુવા. સોલાપુરમેં આપને સોલા આને કી જીત કી ઉસસે મૈં બડા ખુશ હૂં; મગર મૈં આપકો પૂછતા હૂં, કિ આપકા ચેહરા આજ તેજ નંજર નહીં આતા હૈ ઉસ કા સબબ કયા હૈ ?

માનસિંહ.—જહાંપનાહ હમણાનો વખત ગમે તેટલી તરવાર મારે તેજ આપે એવો નથી !

અકબર.—મેરે જંગબહાદુર રાજાજી ! આપકી તલવાર સે મુગલાઈ તખ્ત કા તેજ સારા હિંદુસ્તાન મેં આફતાબ જેસા લભકા દે રહા હૈ, ઔર દૂસરે મુલકોં મેં ઉસકે તેજકે ઉબલે સે રોશની હો રહી હૈ; આપ કી યાદદસ્ત દુસ્મન કે દીલ મેં હરદમ બડા ડર દેખાતી હૈ, તબ આપ ઐસા કીસ સબબ સે બોલતે હો ? !

માનસિંહ.—શાહ સલામત, આપ સાચું કહેછો. માણસે પોતાને પરાક્રમે નવેખંડમાં નામના કરી પરાયાં રાજ્યોમાં મોટું માન મેળવ્યું, અતે મોટા કહેવાયો; પણ તેના જાતિલામાંના એક પણ આદમીએ તેને ખીજી રીતે નહિ, પણ માત્ર એક વેણનો ટકોરો મારતાં તે લેવાયો, તો તેનું સધળું મેળવેલું માન, પાનમાં કાથાની જગાએ હીરાકશી આવ્યા જેવું તેજ આપે છે !

અકબર.—રાજાજી, આપકા અંદેશામંદ બોલના મુઝે સુવાદ્ધિક

નહીં આતા હૈ. ધસ મુગલાઈ રાજને આપકા મર્ત્યા બદાયા હૈ, ઔર રાજપૂતોં ને ભી આપ કો અપને બડે સરદાર માને હૈં, તખ પાન મેં કથ્યેકી બય હીરાકસી ડલનેવાલા કૌન હૈ ? !

માનસિંહ.—જહાંપનાંહ ! વિચાર કરો એટલે જે હશે તે અંતઃકરણની આંખે આવી જોશે. જેની આબર જાળવવા અમે ધણીવાર આપની નજરમાં અકારા થયા છીએ; જેનો ટેક જાળવવા અમે અમારો નેક છેક વહેતો મૂક્યો છે; અને જેને મોગલના મારથી ઉગરી જવા આપને જાંધું છતું સમજાવી અમે જીવતું રાખ્યું છે; તેજ રાજ્યે પાળેલા સાપની પેઠે પોતાનો ડુંદાડો અમારા તરફ જણાવી અમને ધિક્કારની આંખે જોયા છે ! ને મોગલાઈ રાજસામે પણ તેની મસ્તી જારી છે ! !

અકબર.—(ક્ષણવાર વિચાર કરી) રાજા ! દિલ્હીકી શાહનશાહી આગે સિર ઉઠાવે એસા રાજપૂતોં મેં કોઈ રહા નહીં હૈ, ઔર આપકે સામ્ને ડુંદાડા મારે એસા તો મેરે ખ્વાબ મેં ભી નહીં આતા હૈ; મગર બાદશાહી સામ્ને બેદિલી રખાનેવાલા એક હી હૈ, સો મૈને જાનલિયા હૈ; લેકિન્ વો મેરી મિહરસે પહાડ મેં જંગલી રાજા જેસા દમ લેતા હૈ.

માનસિંહ.—અરે તે જંગલી નથી ! તેતો આપણુ સધળાને જંગલી અને અધમ લેખે છે; ને પોતાને મહા પવિત્ર સ્વર્ગના ઇંદ્ર જેવો ગણે છે !

અકબર.—એસા ! ક્યા હજુ-ર આ આપકી ગરરીસે છૂટા નહીં હુવા હૈ ? !

માનસિંહ.—તેની ગરરી છોડાવે એવો ત્રિભુવનમાં કોઈ નથી એમ તે લેખે છે ! પોતેજ એક પવિત્ર કુળનો છે, તે બીજા બગડેલ છે એમ તે માને છે. મુસલમાનની જાતને અને મોગલને અપવિત્ર ઓળા પડ્યે અલગાય એવી ગણે છે ! અમે અમારો પરાપૂર્વનો વહુમ છોડી આપના તખ્તસાથ સંબંધ જોડ્યો માટે તે અમને પણ અધમ ગણે છે.

અકબર.—મૈ જાનતાયા કિ ઉસકા ગાંડા વેહમ તુમારે જસે

ક્ષત્રિયોં કે ક્રિયેહુવે કામો સે દિન જતે ખિસા હોગા.

માનસિંહ.—જહાંપનાહ, એનો વહેમ ખસે એવો નથી ! એ તો વખત જતાં ઉલટો વધ્યો છે ! ને પાળેલો સાપ મોટો ભોરંગ થઈ ડક્કે વિખ ના વળે એવો થયો છે ! !

અકબર.—ઐસા હૈ ?! ક્યા ઉસને ઐસા કુછ તુકતા ક્રિયા હૈ ક્યા ?

મહોબતખાં.—ખંદેનવાજ ! ઐસાહી તુકતા હુવા હૈ.

અકબર.—વહ ક્યા હૈ ?

મહોબતખાં.—જહાંપનાહ, માનસિંગજી સોલાપુરકી જીત કા આવટા ઉડાતે દિલ્હી તરફ આતેથે ઉસ વકત રાણાજીને ઉન કા કોમલમેરે ખોલાયે, વ આપ ઇસતિકખાલકે લિયે ઉદેપુર ગયે; વહાં બઝી જિઆરત દી; મગર રાણાજી ઉસ જિઆરતમેં શામીલ નહીં હુવે. આપકે લડકે અમરસિંગ કા મહેમાનદારી કા લેજ.

અકબર.—રાણાને વો અચ્છા નહીં ક્રિયા. માનસિંગજી અમરકે સંગ જૈઠે ઐસા કયોં હોવે? રાણાને ખૂદ આકે માન દેના આહિયેં.

માનસિંગ.—(રોશમાં)જેણે અપમાન આપવા ખોલાવેલા તે માન આપવા કેમ આવી ખેસે !

અકબર.—ફિર ક્યા હુવા ?

સકતોજી.—ક્યા તે એજ કે, માનસિંગજીને ગળતી ગોદ-ડીએ રાણાનો પડણાચાર પહોંચ્યો ગણી ભૂખ્યા ને તરસ્યા ભરેભાણે ઊઠી હાલ્યા આવવાનું થયું !

અકબર.—ઐસા હોનેકા સખખ ક્યા ?

સકતોજી.—સખખ શા તે એજ કે, રાણાજીને માનસિંગજીએ ખોલાવ્યા પણ આવ્યા નહિ, અને અમરે રાણાજીનો માંછલો ભેદ ખોલી કહ્યો કે, જે રજપૂતે બાદશાહ સાથે ખેટી વહેવાર રાખ્યો, તે તેની સાથે ખેશી ભાણાવહેવારમાં પણ ભળ્યા હોય; માટે રાણાજી વટવેલા ક્ષત્રીઓનો ભાણા વહેવાર તજ્યાછે.

અકબર.—(ક્રોધ કરી) મૈં જાનતા થાકિ, રાણાકા ફાંકા નરમ પ-

નહીં આતા હૈ. ઇસ મુગલાઈ રાજને આપકા મર્તબા બદાયા હૈ, ઔર રાજપૂતોં ને ભી આપ કો અપને બડે સરદાર માને હૈં, તખ પાન મેં કથ્યેકી જાય હીરાકસી ડાલનેવાલા કૌન હૈ ? !

માનસિંહ.—જહાંપનાંહ ! વિચાર કરો એટલે જે હશે તે અંતઃકરણની આંખે આવી જિભો રહેશે. જેની આંખર જાળવવા અંમો ધણીવાર આપની નજરમાં અંકારા થયા છીએ; જેનો ટેક જાળવવા અમોએ અમારો નેક છેક વહેતો મૂક્યો છે; અને જેને મોગલના મારથી ઉગરી જવા આપને જાંધું છતું સમજાવી અમે જીવતું રાખ્યું છે; તેજ રાજ્યે પાળેલા સાપની પેઠે પોતાનો ડુંદાડો અમારા તરફ જણાવી અમને ધિક્કારની આંખે જોયા છે ! ને મોગલાઈ રાજસામે પણ તેની મસ્તી જરી છે ! !

અકબર.—(ક્ષણવાર વિચાર કરી) રાજાજી ! દિલ્હીકી શાહનશાહી આગે સિર ઉઠાવે એસા રાજપૂતોં મેં કોઈ રહા નહીં હૈ, ઔર આપકે સામ્ને ડુંદાડા મારે એસા તો મેરે ખ્વાલ મેં ભી નહીં આતા હૈ; મગર બાદશાહી સામ્ને બેદિલી રખતેવાલા એક હી હૈ, સો મૈને જાનલિયા હૈ; લેકિન્ વો મેરી મિહરસે પહાડ મેં જંગલી રાજ જૈસા હમ લેતા હૈ.

માનસિંહ.—અરે તે જંગલી નથી ! તેતો આપણુ સધળાને જંગલી અને અધમ લેખે છે; ને પોતાને મહા પવિત્ર સ્વર્ગના ઇંદ્ર જેવો ગણે છે !

અકબર.—એસા ! ક્યા હજુ-ર ઓ આપકી ગરરીસે છટા નહીં હુવા હૈ ? !

માનસિંહ.—તેની ગરરી છોડાવે એવો ત્રિભુવનમાં કોઈ નથી એમ તે લેખે છે ! પોતેજ એક પવિત્ર કુળનો છે, તે બીજા બગડેલ છે એમ તે માને છે. મુસલમાનની જાતને અને મોગલને અપવિત્ર ઓળો પડ્યે અલડાય એવી ગણે છે ! અમે અમારો પરાપૂર્વનો વહુમ છોડી આપના તખ્તસાથ સંબંધ જોડ્યો માટે તે અમને પણ અધમ ગણે છે.

અકબર.—મૈ જાનતાથા કિ ઉસકા ગાંડા વેહમ તુમારે જંસે

રૂં કરકે નજર નહીં કી, મગર મેં ઉસકા ઇલાજ અબ ખસૂસન ક-
રૂંગા. સારી જહાન જંગ કરકે જરૂર કી, મગર છોટે સે મુલકકે ગોદ-
મેં રહને વાલે રાજકી જખતક તલવાર છોડવાઈ નહીં, વહાંતલક જ-
તકી અજબ ઉમ્દા મલમલકી સફેદ ચાદરપર જરાસા દાગ નજર
આતા હૈ; ઉસસે દેખને વાલેકો ખુરા માલૂમ હોતા હૈ. સોનેકી રિકા-
ખી મેં લોહકી રેખ, હીરકી ઉમ્દા રસી કી અંદર નત્રી સી ગાંઠ,
ઔર ઇસ બડી આંખ મેં મખખી કે પાઉંસે ખારીક ફાંસ રહને સે
દિલકો ચેન પડતા નહીં હૈ, ઉસી તરહ અકબરકી શાહનશાહી મેં
મેવાડકી મરોડસે ખુરા માલૂમ હોતા હૈ.

[નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.]

એકજણ.—મારૂં સતિયાનાસ વલી ગયું ! બાદશાહ મારી ખૂ-
મ સાંભલે ટો બહુ સારૂં. જાંગીમાંઠી નીકલી ગિયો ! અરે પરમેહ-
ર ! તેં ધાધરૂં છોડે ટે દહે.

બીજો.—બાડશાહી મેં બરી લૂંટ હોટી હૈ, ઐસા હમકું માલૂ-
મ નહીં દા. હમારા માલ હરામખોરને છીન લિયા; હમારા નસીબ
ફૂટ ગયા ! હમારા ક્યા હોયગા ? !

અકબર.—(નેપથ્યમાંનો શોર સાંભળી) અયે હુજૂરી ! કૌન
શોર કર રહે હૈ ?

હુજૂરી.—(ડાકિયું કરી આવી) આલમપનાહ ! કોઉ પરદેસી
અંદર અંદર દુઃખ રોતે હૈ.

અકબર.—જો હોવે ઉનકો દરબારમેં આનેદો.

[હુજૂરી તેમને દરબારમાં પ્રવેશ કરાવેછે, તેઓ બંદગી બજાવી
બાદશાહ સામા બિલા રહેછે.]

અકબર.—(તેમાંના એક સામું જોઈ) તુમ કૌન હો, ઔર
કહાં સે આયે ? તુમારી હકીકત ક્યા હૈ ?

એકજણ.—બંદેનિવાજ ! હું સૂરતબંદરનો ઝવેરી છઉં; મારૂં
નામ સરપચંદ છે. હીરા, માનેક, મોટી, પરવાલાંનો વેપાર કરૂં છઉં.
બાદશાહીમાં વેપારસાર પાંચલાખનું જવાહિર લઈ આવતો હતો;
તેવામાં આખુલો બતરી બે મંજલ આ તરફ આવતાં હરામખોરોએ
મારૂં નસીબ ફેાડી લાખ્યું !

અકબર.—હરામખોર કેસે થે ? તુમહારે પાસ કોઈ આદમી થે કિ નહીં ?

સરૂપચંદ.—બાદશાહ સલામત, મારીસાઠ માનસ હુતા; આઠ બરકમદાજ, ચાર તીરકાંમથાં વાલા, અને બીજા છો આંડ હઠિયારી હુતા; તથા બીજા ગરગુમાસ્તા બી હુતા; તોપન તે બદાને ધૂલ ફ-કાવી હરામખોરો મારો માલ તરડાવી ગયા. જાતે ઘોડાના સવાર હુતા; કપડાં બી અચ્છાં પેઢરાં હુતાં; દેખાવમાં કોઈ રાણીજીયા રજખૂત જેવા હુતા; જેમાંનો એક બરો ભપકાદાર હુતો. તેને દેખતાંજ નબકા પાતલાની તો હિંમત છૂતી જાય, અને મોતા મારતે મિયાંને બી મોંમાં મારી ચાઇલો જાય એવો હુતો. દિલ્લી તરફ આવવાના રાજમારગમાં તેણે વાત પાડીછે, તે ખરેખર મેં નજરે જોયું ! હમારી કમખખી લાગેલી કે અમે એ રસ્તે આઇવા. ગરીબનિવાજ ! તેમની કીધેલી લૂતની રેલમાં માંડે ધરખાર તનાઈ ગયું ! આપ મુલુકના બાદશાહ છો, તેથી આપ અમારું વલતર વાલી આપસોજી.

અકબર.—(બીજા અરજદાર સામું જોઈ) તુમ કૌન હો ? તુમહારી કયા હકીકત હૈ ?

બીજો.—ખોડાવિંડ ! મૈં પોર્ટુગીજ હું; જિસ લોકકું ઇસ મુલુકમેં ફિરંગી બોલતે હૈં, એ મૈં હું. મેરા નામ ઑગસ્ટાઇન હૈ. ગોએસે હમારા સરંડારને મુજકો ઇડર બાડશાહું નજરાના ડેનેકો લેજાઠા. ઓ-ઓ ઇસ મુલુકમેં આટે ચોરોને છીન લિયા. આપકું ઓ-ઓ ઝવેરીને જો ફિરિયાડ કી, એસા હાલ હમારા બી હુવા. મૈં અચ્છા દૂસરા બિલાટી માલ બી લાયાઠા, લેકિન્ હમારા સબ લૂંટ હોટે કુચ્ચ નહીં રહા. હમકું ડો લાકકા તુકસાન હુવા. હમારા નસીબ પૂટ ગયા હમારા કયા હોયગા ! પરદેસકી અંડર હમારા જાન માલકા માલક કોઈ નહીં હૈ ! હમારા પર ખુડાને ગજબ ગુજરા !!

અકબર.—(ક્રોધિત થઈ દરબારીઓ સામું જોઈ) દેખો યારો ! રાત્રી રાણા ને કેસા ફિતુર માંડા હૈ ! બાદશાહ વ અસ્તી સબકે સંગ ઉસને મસ્તી માંડી હૈ. એસી કીતની ફિરિયાદ તખ્ત આગે આ ચૂકી હૈ ! ચિતૂરમેં રકખે હુવે સૂએકી હલાકી હર વક્ત કેસી કાગુનમેં આતી હૈ ! અબ સખર કરનેકા વક્ત હૈ !! (અરજદારો સામું

જોઈ) તુમ નિડર હો, તુમારા જિસને નુકસાન ક્રિયા હૈ ઉસકે પાપકા ઘડા અબ બર ચૂકા હૈ ! (માનસિંહ સામું જોઈ) માનસિંગજી ! જિસને આપકા અપમાન ક્રિયા હૈ ઉસકા ગુમાન ઉતારનેકા હક મૈ આપ કો દેતા હૂં. એક અચ્છે લશ્કરકી તૈયારી કરો, ચાહિયે ઇતના આ-રતગોલા ભરો, ઔર ફિતુરીકા ફૈલ સબ ફના કરો.

આજમાયશ દાખલ લશ્કરકી સરદારી શાહજાદા સલીમ કો દેનેકા મેરા ઇરાદા હૈ, વ આપ ઔર મહોબતખાન ઉસકે સંગ જંગકા રંગ દિખાને કો રહો, ઔર ઉસકી ઇજ્જત બદાઓ ઔસી મેરી ખાહિશ હૈ. (દરબારિયો સામું જોઈ) બેપારીકા લડકા જહા-જકી સફર કરને સે ઔર પરમુલકમૈ પાઉં ધરને સે જૈસા હુશિયાર વ ચાલાક હોતા હૈ, ફિર બડે બેપારી કે લાયિક હોતા હૈ, ઉસી તરહ આદશાહકે લડકો કો બી જંગજાજલ દેખના ચાહિયે. ઉસ સે ઉન મૈ હિમ્મત વ જવાંમદી કા બડા ગુન આતા હૈ, તિસસે વે આદશાહી કે લાયિક હોતે હૈ. આદશાહકા લડકા જંગબહાદુર નહીં હુવા વો શાહ-જાદા નહીં, લેકિન તખ્તપર ધરનેકા કાઠકા પૂતલા સમજના. મગર મેરે જવાંમદ સરદારો ! સલીમશાહકી સમશેર કે નૂર આપ હો. શાહજાદેકી ફતેહકા આવટા તુમહારે હાથમૈ હૈ, ઔર ઉસકી ઇજ્જત-કા ઉમ્દા માલકા બડા પિટારા તુમહારે હવાલેમૈ હૈ ઔસા મૈ માનતા હૂં. ખુદા તુમહારે હાથ સે શાહજાદેકી ફતેહકા નિશાન પ્રતાપ કો પાયમાલ કરકે ઉડાવે ઔસી મૈ પરવરદિગાર આગે દુઆ કરતા હૂં.

સરદારો.—(મોટે અવાજે) આમીન ! આમીન !! આમીન !!!

[દરબાર બંધ થાય છે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરમાં પ્રતાપસિંહનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના ભાયાતો.

પ્રતાપ૦—શ્રી 'સીસોદિયાઓ ! ઉદેપુર જઈ અભિમાની માનતે મળી મેવાડના ભવિષ્યની ભૂમિમાં આપણુ વિષનું બીજ વાવી આ-બ્યા છીએ, માટે તેનું ઝાડ હવે જોતજોતામાં વગર પાણી પાચે વધી

ગયા વનું રહેનાર નથી. અરે, તેને તેના તેજ પાણી પાઈ ઊગાવી ઉતાવળાં ફળ આવે એવું કરશે ! જેનાં ફળ આપણેજ લણવાનાં છે.

ભાયાતો.—મહારાજ ! શી ચિંતાં છે? મેવાડના ક્ષત્રીઓ એવાં ફળની લણણી કરવામાં કેદી પાછા હઠે એવા છે ! તેમના હાથ ને હથિયાર સાખૂત જોઈએ. તેઓ દુશ્મન આપીને યાદ કર્યા કરે એવાં ફળ ચૂંટી ચૂંટીને આપવાને આજસ કરે એવા નથી.

પ્રતાપ.—રે, આવળ વાવી આંખાની આશા શાને રાખવી ?

ભાયાતો.—મહારાજ ! આપણે આંખા વાવવાને ઉછર્યા નથી ! દુશ્મનના પગ ફરવાની જગામાં આવળજ જોઈએ ! ઊંટને આંખા કશા ! તેમને માટે તો લાંબી શ્લોવાળા મતવાલા આવળજ જોઈએ.

પ્રતાપ.—તે અરે, તોપણ હવે આપણે હાશ કરી ઊંધવું ન જોઈએ. ભૂખ્યા ગયલા મેમાન પશુ મળતા પાઈ લેતા આવશે, માટે ઘોલિયાનું ટોળું જમ્યા વનું જાય એમ ન થાય. સર્વને સારી રીતે પહોંચી વળે એટલું સીધુંસામાન તૈયાર કરો, તથા હાથ છૂટા પીરસનારા પણ તૈયાર કરી રાખો.

ભાયાતો.—રાણાજી, એનો શેય આપ ન કરો. જમણવાર થવાનું નોતર ફરતાંજ પીરસનારા પૃથ્વીનું પડ ફાડી વાંસના ગરજની પેઠે ઝટોઝટ નીકળશે; આજમાં હશે તો ત્યાંથી પટોપટ પડતાં નાંખી આવી ઊભા રહેશે; માટે તેની ચિંતા આપ ન કરો.

પ્રતાપ.—ચિંતા રાખ્યા વિના ચિંતવેલું કામ પાર પડતું નથી. નિશ્ચિંતતા એ માણસને ફસાવનારી નિદ્રાની સગી એન છે; ને “જગતાની પાડી ને ઊંધતાનો પાડો” એ કહેવત ખોટી નથી. ચિંતાને જગૃત કરવાનેજ માનને ખેલાવ્યો હતો એમ નફી માનજો; ને એ ચિંતાજ આપણી ધારેલી ધારણાનું અજવાળું આંખે લાવશે. વેપારી કહેવત કહેછે કે—“ગાદીતકિયો, કે દોરીલોટો.” તે ક્યારે, કે ન કાળજો થઈ વેપાર કરે ત્યારેજ; તેમ ક્ષત્રીને પણ રણમાં તરવારની પટાખાજ ખેલવામાં રાજપાટ કે તૂટીખાટ લલાટમાં લખેલી છે.

[નેપથ્યમાં]

કોઈ રાણાજીને અખર પૂગાડો કે દહીંથી કાગર લઈ રૂપો રાઈકા આપોસે.

પ્રતાપ—(તે સાંભળી છડીદાર સામું જોઈ) તે કાણ છે, ને શું કહે છે ?

છડીદાર.—(પડદા પાછળ જોઈ આવી) પૃથિનાથ ! કાગળ લઈ કોઈ રાયકો આવ્યો છે, મહારાજ !

પ્રતાપ—તેને અહિં આવવા દો.

[છડીદાર તેને પ્રવેશ કરાવે છે.]

રાયકો.—બાપજીને પત્ર લાગું ?

પ્રતાપ—રાયકા, ક્યાંથી આવ્યો, ને શું લાવ્યો છે ?

રાયકો.—દક્ષી માથેથી આવ્યો, ને પૃથિરાજજીનો કાગર લાવ્યો હું બાપજી !

પ્રતાપ—લાવ્ય, તે કાગળ જોઈએ. (પત્ર લેઈ) બેશ, તું હવે નચિંત થા. (પત્ર ઉપર ઉપરથી આતુરતાથી જોઈ) શૂરા સીસોદિયાઓ ! આ પત્ર આપણા વહાલા પૃથિરાજજીનો છે; ને તે ત. મો સર્વેને જાણવા જોવો છે.

સર્વે.—(આતુરતાથી) મહારાજ, એ શુભ પત્ર અમને વાંચી સંભળાવો.

પ્રતાપ—(પત્ર સામું જોઈ માથું ધુણાવી) વહાલા તે વહાલાજી ! અરેરે ! પૃથિરાજ જોવાં ઉમદાં રત્ન બાદશાહને દરબાર કરાં ! રે, ગળીના કુંડમાં કમળ ના જોઈએ ! રે રે ! ક્યાંયે કાંકરા ! હશે, ઈશ્વરની ઇચ્છા એમની હશે. (લાચાતો સામું જોઈ) મારા વહાલા વીરાઓ ! આ પત્ર લગ્નની કંકોતરી નથી, બાદશાહનાં બેટાબેટીની શાદીનો સંદેશો નથી, પણ આપણી મહિમાવાન મેઘાડની ભોમિમાં પોતાના સાજન લઈ મોટા દમામ સાથે એક વરસાજને કબરરૂપી કન્યા સાથે વરાવવા માની માન આવે છે ! માટે તેનેસાથે સીધું સામાન તૈયાર કરી રાખજો ! એ આ પત્રની મતલબ છે. (કવિ સામું જોઈ) બારોટ ! રોકોડનો પત્ર તમારી વાણીમાં લખેલ છે, માટે આ હ્યો, સર્વેને વાંચી સંભળાવો.

બારોટ.—લાવો બાપજી. (પછી તે પત્ર લઈ વાંચે છે.)

(દોહરા.)

સૂર્યવંશના શોભતા, સિસોદિયામાં શેર;

- રાવળકુળના રાજવી, ન થાય કોથી જેર. ૧
- કામલમેરે રાજતો, ધારી કર સમશેર;
- પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રતાપથી, વાંશી શા'શું વેર, ૨
- રે પ્રતાપ પ્રણમી તને, પત્ર લખું ધરી પ્રીત;
- હમણું શા' દરબારમાં, વાત બની વિપરીત. ૩
- માનતણું અપમાન તે, કીધું જે તજિ ભીત;
- તેણે આગ ઉઠાડિછે, અકબર કેરે ચિત. ૪
- વાત વધારી કહિ ઘણી, તુજ ધરના^૧ એ નેટ;
- એથી અગતી એકદમ, ઊઠી અકબર પેટ. ૫
- આથી સજ સેના કરી, લેવા તારી ભેટ;
- શાહે ઉર એવું ગણી, પકડું એ આખેટ.^૨ ૬
- લાખ સેન લઈ આવવા, શા'બદો કરિ ત્યાર,—
- અરે અત્રથી મોકલ્યો, સાથ બિન્ન સરદાર. ૭
- મુખ્ય કરીને મોકલ્યા, તુજપર ધરતા ખાર;
- માન મહોબતને વળી, એ સધળાનો સાર. ૮
- દારગોળા દશગણા, રાખી સેના સાથ,—
- મતવાલા મોગલ ઘણા, ધરિ હથિયારો હાથ.— ૯
- આવેછે તારી તરફ, જ્યમ ઉલટેલાં તીડ;
- એથી કંઈ ક્ષત્રીતણા, પેટવિષે થઈ ખીડ. ૧૦
- હું પણ અતિ ઉદાસ છું, આ કારણથી વીર !
- શા'ને બહુ વખતે મળી, મેં છાંટ્યુંતું નીર. ૧૧
- પણતુજ ધર ફૂટેલ ત્યાં, શી કરવાની વાત !
- રેરે ધર ફૂટે થકી, ઘણી ઊપજ ધાત ! ! ૧૨
- વાઘતણા બકરી બન્યા ! સહિંના થયા શિયાળ !
- નિજઅંગો બૂદાં થતે, અરિના અતિ આશિયાળ. ૧૩
- શું આજું તુજને કહું, શરપૂર દહ ધીર !
- આળસમાં ઊંઘીશ મા, બહાદુર આવનવીર ! ૧૪

૧ પ્રતાપના લાઈ લત્રિન વગેરેએ. ૨ શિકાર,—પ્રતાપને ઝાલ-
વો એ શિકાર ઝાલવા જેવું સહેલું કામ ગણીને.

સામંતોને સજ કરી, રહેજો અતિ હુશિયાર;
 છે સીસોદામાં હજી અંગીઠી અંગાર. ૧૫
 સિંહ અબ-ટોળા થકી, ડયો ન દોઢો દટ;
 શૂર અરિ સામા મળે, કાળજ ન ધરે કટ. ૧૬
 તું તારી તરવારને, અપાવજો જશ આપ,
 શા'ના દિલમાં છાપજો, તુજ સાહસની છાપ. ૧૭
 ધર્મ રાખશે ધરણીમાં, તુજ કુળનો જગદીશ;
 પૃથિવી એ પરતાપને, છે હરની આશીય. ૧૮

(બારોટ પત્ર વાંચી તે સાચું જોઈ)

લલે પૃથિરાજ ! લલે ! કવિયોને કાન ઝલાવે એવાં કામ
 જણાય છે. !

પ્રતાપ—(પત્ર વંચાયા પછી આવેશમાં આવી) રે! આ
 રાજના સગાઓ ! પૃથિરાજજીનો પત્ર સાંભળ્યો ! સગોભાઈ સગરો
 નગરો થયો, ને શાહે આપેલી મૂળાગીરીથી લોભાઈ ભાઈની સગાઈ
 ભૂલી ગયો ! તેનો નામખોળુ છોકરો તમે જોયો ? ! હિંદુ શીડી મુસલ-
 માન થઈ પોતાના ખાનદાનને ખેડ લગાડી મહોબતખાં નામથી શાન-
 હનેદરબાર ઓળખાયો ! રે, આવા કુળખોળુ કપૂત રજપૂતાણીને પેટ
 પાકવા ન જોઈએ ! તે ગર્ભમાં ગળી જવા જોઈએ ! કે કાંતો ના-
 મખોળુ ચતામાં વીજળી પડી બળી જવા જોઈએ ! સક્તો પાણુ શાન-
 હતી સોડમાં ભરાયો; તે પણુ વખતે આ વેપમાં શામેલ હશે ! રે,
 એક આપની પ્રજા તે સગા, ને “સગપણુ સોનું ખીતળ ખીત” એમ
 કહેવાની રીત પડીછે; તે શું સાચીછે ? ! સવળા દિવસમાં શત્રુ પાણુ
 સગા થતા આવેછે, ને વાંકે દીએ સગા દગા દઈ શત્રુની ગરજ
 સારે છે; તો શું સગપણુને સોનું કહેવું એ ખોટું નથી ? ! એનાની
 સગાઈ મૂવે મિથ્યા રાગ તાણી ચેવામાં, અને સરીરનો તથા જીવન-
 ઝાનો મેલ થેવામાં રહી છે; તે પણુ સગરથી વિપરીત અપૂતે મુંડ
 મુંડવી દાદી રાખી કાદી નાંખી ! રે કહુંછે કે,—

(ગીતિ.)

“દીવો બ્રમે અંધારે, માટે તેનું સુત કાળજી કાળું;
પાપી-ધન ખાનારો, તેનું હૈયું ન હોય જશવાળું.”

રે ! દીવો અંધારાનો આહાર કરનાર છે, તો તેનું સંતાન કા-
ળજી તે કાળુંજ હોય છે; તો તે શુદ્ધ ક્ષત્રીકુળનો દીપક જવનની આ-
પેલી જીવિકા ઉપર જીવનારનું છોકરું કુળ અજવાળે એવું ક્યાંયું હો-
ય ! રે, “દી વાળે તે દીકરો, ને છોવાળે તે છોકરો” એ કહેવત ખો-
ટી નથી. જેટલા જવનની આપેલી જીવિકા ઉપર જીવશે, તેનાં સં-
તાન આપદાદાઓનાં નામ ઉપર છોવાળે એવાંજ થશે ! પ્રતાપ પ્રા-
ણ જતે તેમ થવા દેવાનો નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે તુચ્છ તુર્કનો
ઓળો પોતાના ઉપર પડવા દેનાર નથી. ઇંદ્રવારણાના અમિલા-
ખિયો દોડ્યા દોડ્યા દિલ્લી જઈ ભરાયા છે, પણ તેઓ સ્વાદ આ-
ખ્યે પોતાના મનમાં સમજશેજ, કે આપણે જે પગલું ભર્યું તે
દૂધમાં એળિઓ ભેળવાનેજ. હજી પણ હાકી પોકારીને કહું છું કે, જે-
મને બાદશાહ ના થવું હોય, સૂબાગીરીઓ જોયતી હોય, તે બેધડક
ઉચાળા ભરી ત્યાં જલે ! આ રાજમાં રહેવાને ઝૂંપડાં, સૂવાને ઘાસ,
ને ખાવાને રોટલા ને છાશ છે. ખાંઈણીઆમાં માથું મૂકી સૂવાની નજર
પહોંચતી હોય તોજ આ બળતા દવ જેવા રાજમાં રહેજો. જેઓ પ્રા-
ણ કરતાં કુળની પવિત્રતાને વધારે વહાલી ગણતા હોય, તેજ પ્રતા-
પની બાળુએ મેવાડની મહિમાવાન ધરતીમાં પોતીકું લોહી રેડવા લા-
ગ્યા રહેજો; નહિતો અકબર તમને લાંબો હાથ કરી મોજશોખના
ગોખ બતાવે છે તેની તરફ વગર પૂછ્યે વહા જલે.

ભાયાતો.—(એકે અવાળે) રાણાજી, એ શું બોલો છો ! આ-
કાશમાંથી તારામંડળમાંથી જે તારા ખરે છે, તે તેનું પુન્ય પતી રહે
છે ત્યારેજ; તેમ જેનું પુન્ય પરવાર્યું હશે તે તરકને ત્યાં ગયા, તે
માત્ર મૂવે નરકમાં જવાનેજ. હજી અમારી પેઠીનું પુન્ય પરવાર્યું
નથી ! અમે મૃત્યુલોકના સ્વર્ગમાં છીએ ! ને મૂવે પણ અમારો હક
સ્વર્ગે જવાનો છે, તે અમે તુચ્છ લાલચને વશ થઈ નહિ જોઈએ.
અમે આપની છાયામાં જોડાયા રહીશું, ને લાખેણો જશ લઈશું,
ને પછે સ્વર્ગમાં જઈશું, નામના રહેવામાં રહેવાં દુઃખોને અમે

ધણું મીઠું ગણીએ છીએ. રે, ટૂંકડો ખાઈને તો ફૂતરૂં પણ ધણીનું ધર સાચવેછે, તો જેના કણુનો આ દેહ બંધાયો છે, જે રજપૂતાણીનું દૂધ ધાવ્યાછે, તે ધણીને ઘેર ધાડ કેમ આવવા દેશે !

રામસિંહ.—રાણાજી, હવે વાર કરવાનો વખત નથી. જે રૂઝ સમાની રાહ જોવાને આ આંખો શાટી રહી હતી, તે સમો ચાલી ચલાવીને આવ્યોછે, તો એને હાલી જવા દેશે માં ! એનો લહાવ લેવાને સૌ કોઈ રાણીજયા-આ રાજમાં રહેલા રાજા છે. ખરવાના હતા તે ખરી ચૂક્યા, ખરતાં જે રહેલાછે તેતો ધ્રુવના તારા જેવા જાણુજો ! જેમના પરિચાએ આ રાજનું રક્ષણ કરવામાં કાયાની ખાખ કરી રાજને રાખ થવા દીધું નથી, જેમણે પ્રાણ જતે પાછો પગ મેલ્યો નથી, જેમનાં હથિયારે દુશ્મનને હા વળાવી તેમની રાંડોને રંડાપા અપાવ્યા છે, તેમનો નિર્વશ ગયો નથી! રે, એ આડને ફળ એવાંને એવાંજ આવેલાં છે ! જે પોતાનો સ્વાદ આ રાજના શત્રુઓને અખાડશે.

પ્રતાપ.—રામસિંહજી, આપનું કહેવું સત્ય છે. આપણે કેડ બાંધીનેજ શત્રુને સળેખડું કર્યુંછે, એટલે હવે આપણે આડું સજવાનું નથી; તોપણ વિવાહ માંડ્યો તો સરેતોરે પાર ઉતારવાની સામગ્રી જે જોઈએ તે તૈયાર કરી જનને માન દેવા સામા જવું. માટે આપણા સગાવહાલા, સામંતો વગેરેને આ લગ્નની કંકોતરીઓ લખાવો, તથા આપણા તાબાના તમામ કિલ્લાઓ જેકે આગળથી મજબૂત કરી રાખેલાછે તેમાં અન્નજળ, ને હથિયારનો સારો જથ્થો ભેગો કરાવવાનો વેતં કરો. રે, પ્રથમ કંકોતરી સહુઆજીને લખો, જેઓ જલદી આવી સઘળી વાતનો ડખો કાઢી નાંખે. અલોરના રાવને અત્રે દેલવાડાના આલાજીને પણ લગ્નનો દિવસ ટૂંકડો જાણી ઉતાવળે કંકોતરી લખાવો, કે જેઓ પોતાના સાજનો સાથે ઉતાવળા આવી રણમંડપને શોભા આપે. રે ટૂંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે, આપણા સામંતો સામંતોને સજ કરો.

રામસિંહ.—હા, હવે તેજ કરીએ; કચેરી ખરખાસ થાય પછે હવે એજ ગોઠવણ કરીએ.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—મૂવાનો ઓરડો.

પ્રતાપસિંહ અને તેની પટરાણી.

[પ્રતાપ સૂતો સૂતો વિચારમાં લીન થયો છે એવામાં
રાણી આવે છે.]

રાણી.—(રાબની ચર્ચા જોતી જોતી આવતાં પાસે થોડીવાર
થોભી) સ્વામિનાથ ! હું આપ આગળ આવી ઊભી છું, તોપણ આપ
હું સામું કાં જોતા નથી? શી ચિંતામાં ચિત્ત પરોવાયું છે; કે ધ્યાનીની
ચેટે આપ છાની નજર માંડી એકતારો જોડી સૂતાછો ? !

પ્રતાપ.—(મૃદુ શબ્દો સાંભળી ચોંકી ઊઠી) આવો પ્રિયા !

રાણી.—(પાસે પડેલી રિકાખીમાંથી મુખવાસ આપતાં) સ્વા-
મિનાથ ! ચિંતામાં ને ચિંતામાં દેહ ખપાવી નાંખી ! જીવાન છતે
ગાલની લાલી ઝાંખી કરી ! અરે ! જે મુખ શરદધૂનમના આંદ
સરખું શોભતું હતું, તે કરમાયલા કમળ જેવું દેખુંછું હવે ચિરતા રા-
ખો. ચિતોડ લેવાની અને અળિયા દુશ્મન સાથે પાથ ભીડવાની મડ-
મથલમાં પણ જંપતા નથી, એથી ચાર વરસમાં જીવો, કાયા કેવી
કથળી ગઈ માથે સળળા દુશ્મન ગાળેછે; ઉછળતા દરિયાની છોળે
વચ્ચે વેળુના તરતા બેટ ઉપર વસતું તેવી આપણી હાલત છે; મા-
ટે કશી વાત ઉછળી ગૂડા ભાગવાની કરશે માં. આજ શા વિચાર-
માં મન વળુંધું છે?

પ્રતાપ.—શાણી રાણી ! ચિંતા કેને ન હોય તે તમે સમજ-
તાં નથી; ડાહ્યા કવિયો કહે છે કે,—

(દોહરો.)

“ચાતક, ચક્રવા, ચતુરનર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

ખર, ધૂવડ, ને સુરખનર, સુખે સુખે નિજ વાસ.”

અરે, ઉદાસી હરાયોમાલ ખાનાર પાડાને હોતી નથી ! જોને પ-
રાયાં ખેતરોનો સૂનો માલ ખાઈ ખાડામાં પડી વાગોલ્યા કરવાતું તે-

ને ચિંતા ન હોય; પણ જેને પોતાનું વતન રાખવું છે-જેને પોતાના ખાનદાનની આપરણું જતન કરવું છે-તેને તો ચિંતા હોયજ. શરીર સૂકાયની ચિંતા શામાટે રાખો છો ! રે પુષ્ટપણું તો રૂની ખરડીનું ઘણુંએ હોય છે, પણ તે શું કરી શકે છે ! ઓલવાતા દેવતાની ઝીણી ચણુગારી તેને અડતાં બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે; તેમ દુશ્મન ગમે એટલા જખરા જણાય છે તેની ચિંતા તમે રાખો માં. પ્રતાપના આથી પણ સૂકાઈ ગયેલા દેહમાં જ્યાં સૂધી અગ્નિ રૂપ જીવની સંજ્ઞા હશે ત્યાં સૂધી તે ગમે તેવા દુશ્મનનો ગાંજ્યો જવાનો નથી ! ઉછળતા દરિયાના મોજામાં રેતીનો પોપડો નથી, પણ ચક્રમકનો ખરાબો છે ! શા વિચારમાં છું તે સઘળું વિસ્તારી કહેવાની જરૂર નથી; પેલી મારી બંડીના ઘુંજામાં એક પત્ર છે તે વાંચી જુઓ.

[રાણી તે પત્ર લાવી દીવાને અજવાળે ધરી મનમાં વાંચે છે.]

રાણી.—(પત્ર વાંચી રેમાંચયઈ) પ્રાણનાથ ! જે દી સ્વપ્નામાં રોજ દેખ્યા કરતી હતી તે આ આંખે જોવાના આવ્યા ! હશે, હરિતું ધાર્યું થશે. જ્યાં સૂધી ભે આવ્યું નથી, ત્યાં સૂધી ચિંતા ને થીક રાખવી કહી છે; પણ તે આવ્યું તો તેનો ઉપાય આકળા થયા વના કરવો. તો હવે ચિંતા કરવી જવા ઘો, ને આજ મારી સાથે શેતરંજ ખેલો. કાલ કેવો દી દેખશું તે દીનોનાથ જાણે.

પ્રતાપ.—પ્રાણપ્રિયા, હવે શેતરંજજ ખેલવાનો છે ! લૂગડાના પટ ઉપર નિર્જીવ હાથી દાંતનાં પેદાંનો માલવનો શેતરંજ ખેલવો અસતો કરી હવે મેવાડના મહિમાવાન મેદાનમાં હાથીના દાંત ઉખાડે એવા શૂરાઓરૂપી પેદાંથી શેતરંજ રમવાનો છે ! જેની ગોઠવણ કેમ કરવી તેમાં મારું ચિત્ત લાગેલું છે.

રાણી.—ભલે, તે ગોઠવણ કરવાને હું ના કહેતી નથી. ક્ષત્રીઓ એવા પટ ખેલવાનેજ જન્મેલા છે; પણ પ્રાણનાથ ! શૂરા સઘળી વાતનો લહાવો લે છે અને લેવરાવે છે. તેઓ દુશ્મનને પોતાના ત્રાસનો, અને વહાલાંને વિલાસનો લહાવ આપવાને ઉદાસ રહેતા નથી. સ્વામિનાથ, આ સ્થળ વધરાના વિચાર કરવાનું નથી; આતો શાંતિનું સ્થાન છે; માટે જે જે ચિંતાઓ આગળ ઉપરની હોય તેને આ વેળે અળગી કરો. દિવસમાં જે ઝાડવાં સૂરજના

તાપથી કરમાયાં હોય છે, તે રાતની શીતળ છાંયા પડે તાજાં થાય છે; તેમ કાં પુરુષ કે કાં સ્ત્રી દિવસના અનેક કામકાજથી વાળ આવી ગયલાં—રાતનો ઓળો આવ્યો ઠરી કાગ બેસેછે, ને વિશરામ લઈ તાજાં થઈ સવારનું કામ કરવાને સંપાદાં થાય છે; તો હે પ્રાણુજીવન ! તમે આ રાતે—દિવસનો થયલો ઉકળાટ શમાવા ચિંતાને અળગી કરો; ને હસતું મુખ કરી આ વખતનો લહાવ લ્યો, ને આપો. રાતની રમત ને ગમત દિવસના મનમાં ઉપનેલા ઉત્પાતને શમાવેછે; માટે આજા હોય તો પટારીમાંથી શેતરંજ લાવું.

પ્રતાપ—જાઓ, લાવો; પડશે તેવા દેવાશે. હરિનું ધાર્યું કરવાનું નથી; પણ પ્રિયા ! રહો લવાયછે. હું તમને વાત પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપતાં જાઓ.

રાણી.—(પાછી ફરી સમિપ આવી) પ્રાણુનાથ, શું પૂછો છો ?

પ્રતાપ—પૂછવામાં ઝાઝું પાણી નથી; એટલુંજ પૂછું કે, અમો શત્રુ સામા લડવા જઈએ તો તમે પોતાના કુંવર અમરને શણગારી અમારી સાથે મોકલશો કે નહિ ? યુદ્ધ જોવાની તેની હઠ આજ દરબારમાં મત્ર વંચાયો ત્યારની જાણ થઈછે.

રાણી.—રાણાજી, એ કુંવર આપનોછે; આપનો દાવો પહેલો ને પછી મારો છે. અમરે રણવાસમાં પડ્યા રહેવાને જનમ લીધો નથી, પણ રણસંગ્રામમાં જવાને માટેજ ! પણ હજી એને નવમું વરસ પૂરું થયું નથી, ને એને લઈજઈ શું કરશો ? (મનમાં) ઉલટી વેઠ.

પ્રતાપ—સિંહજીનું દૂધ ધાવેલાને વરસ માસ કે દિવસની વય ગણવાની જરૂર નથી; તે માદજેથી મુક્ત થતાંજ શિકારસામું તાકી જોતાં શીખેછે ! રે ! મેં એને પાંચ સાત વાર શિકારમાં સાથે લીધો ત્યાં એનું પાણી જોયું છે. ઘોડાપર મેખ ચોઢી હોય એ પ્રમાણે તે ચોટી રહેછે; ને નાસતે ઘોડે દોડતા શિકારને બાણ મારવામાં એની ચોટ ભાયેજેજ ખાલી ગઈ હશે. રે, તે ધાર્યું નિશાન ઉડાડેછે ! ગોળી મારવામાં પણ તે નિશાન ચૂકે એવો નથી. ચામડાનાં ફળ ચોટેલાં અડનાં તીર એના ઉપર ફેંકાવી એને મેં પટા ખેલાવી જોયોછે, તેમાં તેણે પોતાના એ ખેલમાં એકેએક તીર કાપી નાંખેલાં મેં જોયાંછે. ઉદ્દેપુરથી આવતાં એક હરણ પાછળ તેણે પોતાનો ઘોડો મારી મૂ-

ક્યો, તે એવોતો મોંભગો માથે પૂંછડું મૂકી તોપના ગોળાનીગોડે વહો કે, અમારા હોશકોશ ભડી ગયા ! વચ્ચે એક આડું કોતર હતું, તે તળપી ઘોડો વહો તે વેળે સઘળા સાથીઓએ જાણ્યું કે, હવે નવુંજૂનું થયા વના રહેનાર નથી ! અમે અમારા ઘોડા એની પાછળ મારી મૂક્યા, પણ અમરનો ઘોડો તેણે મોટા હરણને ધૂળ ભેગો કરેલો તે ઠામેજ ઝલાયો !

રાણી.—મહારાજ, એ સંધું ખરું, પણ બાળક તે બાળક; તેની સમજ કાચી; વાહરડો ખીલાને જોરેજ દૂદે; પણ જ્યાં ખીલાનું ઠેકાણું ન હોય ને દૂદવાં જાય, તો વખતે ઉછળી હંડા દૂવામાં પડે; તેમ શિકારની વાત જુદીછે. ને રણસંઘામની વાત જુદી છે.

પ્રતાપ.—શિકારનો ખેલ સહેલો નથી ! પલોટાયા વિના તે ખેલાતો નથી, તેમ રણનો ખેલ જોયા વિના ગજપુત્રને આવડતો નથી; માટે એ વિના પણ ભણવી જોઈએ. નિશાળ જોયા વિના કેમ ભણાયછે તે આવડે નહિ; માટે કુંવરજીને મોકલવા પડશે. જો હા હોયતો પર ઉઠેલજો.

રાણી.—જ્યાં પિતાની પુત્રને નિશાળે મૂકવાની ઇચ્છા છે, તો ત્યાં એવી કોણ અભાગણી સ્ત્રી હશે કે ખાજો કરશે ! મહારાજ, સુખેથી અમરને આપની હારે લઈ જજો. હું તેને અલખેલો વરરાજા જેવો શણગારીશ ! પણ પોતે જુદાનો જશ લેવાની લાલચમાં કુંવર ભણી જીવ રાખવો ભૂલશે માં. કારણ એ બાળક છે, માટે એને સારા શૂરા અંગરક્ષકોના સાથમાં રાખજો, મારી પાસે ઘડી ઘડીમાં ખાવાનું માગતો આવેછે; તાપે અકળાયો હોય તો વા ઢોળાવે છે; માટે ત્યાં એની ખરદાસ રાખનારા સારા કાળજીવાળા માણસ રાખજો. સિંહનું ઉછરેલું બાળક વયમાં આવતાં વેરીઓનાં કાળજાં દાડે એવું પ્રભુ કરશે તો થશે !

પ્રતાપ.—પ્રિયા, તારાં વેણ સાંભળી મારો સંતાપ શમી ગયો; હવે સુખે શેતરંજ ખેલો, મારી સદર પરવાનગીછે.

[રાણી શેતરંજ લાવેછે, તે ખેલી અને દંપતી નિદ્રાવશ થાયછે.]

[થોડો સમય વીતી જાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પ્રતાપસિંહનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ, તેના ભાયાતો, સામંતો ઇત્યાદિ.

[આમંત્રેલા સામંત પઠાવતો વગેરેથી દરબાર ભરાયોછે તે વખતે રાજકવિ સર્વને રામરામ કરતો પ્રવેશ કરી સભા વચ્ચે બેસેછે.]

રાજકવિ,—(ખારોટ)

(રોઝાવૃત્ત-કાવ્યછંદ.)

પ્રતાપ ઓ પુણ્યવંત, સૂર્ય સીસોદા વંશે—

પ્રગટ્યો તું પૃથ્વીમાં, ઇંદ્રનો આખો અંશે;

શૂરપૂર દૃઢ ધીર, વીર વૈતાળ સરીખો,

અવનીમાં ભપન્યો, ગિર્દરાખણુ અરિ-તીખો^૧. ૧

અભય દેશને કર્યો, અડગ સ્થાનકે વસાવી;

જવન ફેાજ કંઠ જતી, ફાંકડો રહી ફસાવી;

કિલ્લા મજબુત કીધ, ભરી શસ્ત્રોને ભાતું,

કોમળમેર કળાથી, સઘ કીધું મદમાતું. ૨

કોટ કારમો કર્યો, પૂર પાછળ મજબૂતે,

આજ્ઞા વણુ ન અવાય, જોહ માંહે જમહૂતે;

ખુરજો પર છે નાળ^૨, કાળની દેવી જેવી;

અરિનો આણે અંત, ફેાજ બહુ ફેડે તેવી. ૩

ક્ષાત્ર અટંકા ઘણા, પૂરમાં આવી વશિયા,

લડતાં શત્રુ સંગ, રંગ રાખે રણરશિયા;

અમરાપુરિસમ^૩ નગર, અમરને શંકિત કરતું,

અલકાપુરિનો^૪ વેમ ધનપતિને ઉર ધરતું. ૪

૧ શત્રુને તીખો એવો, અથવા તીખો શત્રુ—(તેના દુશ્મનનો).

૨ તોપ.—તોપને કાળની દેવીની ઉપમા આપીછે તે બધબેસતીજછે; જે આપણે લેઈએ બીએ. ૩ ઇંદ્રની રાજ્યધાની. ૪ કુબેરભંડારીની નગરી. (કુબેરને ધનપતિ પણ કહેવાય છે.)

આજ સભા મહારાજ, સુધર્મા^૫ જેવી તારી,—

દેખી મોટા દેવ, સેવના સજવા સારી;—

આવી ઊભા રહે, ઠાઠ તેવો ઠરિયો છે,

સમાજ શૂરા તણે, ભભક દેતો ભરિયો છે.

આંટાળા^૬ રજપૂત દ્રણીધર દેણ સરીખા,

સિંહસમા શોભતા, તેગવાળા અતિ તીખા;

વાંકી જેની મૂછ, લીંચુ તે ઉપર લે'કે,

વશ વરતાવે જગત, કોણ તે આગળ બે'કે ?

શૂર સામતો માંહિ, દેહ તુજ દીપે કેવી ?

જ્યમ તારાગણ માંહિ, ચંદ્રમા ચળકે તેવી !

દેખિ તને ઇંદ્રાણિ, નિજ પતિ કે' વણ વાંધે,

કમળા પણ કોડથી, સર્ત તુજ સામી સાંધે.

સહુંબરો સરદાર, ભીમ જેવો ભાસે છે,

ઝાલો ભાલો ધર્યે, દેવ દાનવ ત્રાસે છે;

ખીજા બળિયા ક્ષત્રિ, પરાક્રમવાળા પ્રોહા—

સમાજમાં શોભતા, જડે નહિ જેના જોડા.

તું ચિતમાં ચિંતવે સ્વર્ગપદ લેવા લડિને,

તો અખ મારી રહે, ઇંદ્ર સરખો અરિ નડિને;

મોગલના શા ભાર, તવ અહો તુજદળ આગે !

અકબર દિક્ષી છોડિ, કોપ તુજ થાતાં ભાગે.

જ્યાં સૂધી ઊછળ્યો નથી રણમાં પારથશો^૭,

રત્નસિંહસમ^૮ રાય યુદ્ધ ભૂમિમાં ન ધશ્યો;

ત્યાં સૂધી મોગલો મોજ અહિંયાં માણે છે,

તું તેનો કાળ છે, વાત તે ક્યાં જાણે છે !

ગુફામાંહિ કેસરી, આંખમાં ઊંચ ધરેછે,

૫ ઇંદ્રની સભા. ૬ હરેક વાતનો પેટમાં આમળો (ટક) રાખનારા. “ દોરડી બળે પણ આમળો ન ઉકલે ” એવા. પોતાની જાત, કુળ, ને દેશનું અભિમાન રાખી રહેલા એવા. ૭ અર્જુન જેવો. ૮ પ્રતાપનો કોકો—જેણે રણભૂમિને પોતાની રાજધાની ગણી હતી તે.

પાસેના વનમાંહિ, હરિણુ ચારોજ ચરેછે;
ત્યમ પ્રતાપને મુગલ તણી સ્થિતિ ભાસે એવી,
શું થાશે ઘડી પછી, જાણુ જગદંબા દેવી. ૧૧

૧૧ સામંતો વગેરે.—(હર્ષિત થઈ) સાબાશ ! સાબાશ ! સાબાશ
કવિરાજ, ધન્યછે આપની વીરરસ વાણીને ! ખરે, આ રાજના કવિ
કાયરને જુદામાં જુદાવે એવા ઈલમી જણાય છે !

પ્રતાપ—સહુખરાજ ! આજ જેવો સમાજ મળ્યો છે, તેને
શોભાવે એવી વાણી બારોડે વાવરી, તો તેમને શોભા મળે એવો
હાથ વાવરો.

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, ભામાશાને તે ભલામણ કરૂં છું. (ભા-
માશા ભણી જોઈ) શા' ! કવિને નવી પાઘ, શેલું, ને કડાં આપો.

ભામાશા.—બહુ સારૂં બાપજી.

[કવિને શિરપાવ આપેછે.]

પ્રતાપ—અત્રેથી જ્યાં જ્યાં પત્ર લખવામાં આવ્યા ત્યાંત્યાં-
થી સામંતો પોતાના માણસો સાથે સજીને આવ્યા, એ મેં જાણ્યું ને
જોયું. હવે કોણ આવવા બાકી છે ? કોનાં કેટકેટલાં માણસો આવે-
લાં છે ? આપણા કિલ્લાઓની કેવી વ્યવસ્થા રાખી છે ?

કૃષ્ણ—મહારાજ, આ રાજ્ય સાથે જીવલગ રતેહ જોડી ર-
હેલા તમામ યોદ્ધા આવેલા છે. રામસિંગજીની પ્રેરણાથી તુંવા-ચો-
દાઓ પણ બનેબનાવ થઈ આવ્યાછે; માનસિંગજીલા પોતાના ઝા-
લાઓ સાથે આવેલા છે—તે માણસો પણ અકેકા એકત્રીશને પૂરા
પડે એવા છે. સીસોદિયાઓની તો પૂછવાની વાતજ નથી—નથી જણા-
તો મોટો, કે નથી જણાતો છોટો; સૌ કોઈ હથિયારો ધન કરી સ-
રજેલા છે. કિલ્લા પ્રથમથી મજબૂત કરી રાખેલા છે, તેમાં અના-
જપણુ જોયતું ભરેલું છે, વળી વધારાનું મોકલવાનો વેત કરીએ.

પ્રતાપ—કરીએ એમ તૂહિ, કાલ કરવાનું આજ કરો; કિ-
લ્લાનો બચાવ કરનાર બહાદુર યોદ્ધા વિશેષે કરીને ઉતાવળા મોકલો;
જેને જે કામ કરવાનું તે બતાવી દો; ને આપણે શત્રુની આવતી રે-
લને બાળવા કાલે સજ થઈ નીકળો.

કૃષ્ણ—મહારાજ, જેને જે કામ કરવાનું તેને મેં આવતા

વારને તે બતાવી દીધું છે. કચર કરનારને કાળજી રહેવાને આપણો લશ્કરી કાયદો મેં સૌને વાંચી સંભળાવ્યો છે, પણ આપણે આવતી રેલને કયા નાકા આગળ અટકાવવી તે વિષે આપે શું ધાર્યું છે?

પ્રતાપ—રામસિંહજીએ ને મેં મળી એ વિષેની ગોઠવણ ધારી મૂકી છે, પણ તેમાં તમારી અને અલાજની સલાહને શામેલ કરીએ.

કૃષ્ણ—શી ધારણા ધારી છે ? મહારાજ !

પ્રતાપ—પાણીનું પૂર હલદીઘાટના નાકા આગળ રોકવું, ને એ મેદાનમાં રણજંગ રોપવો.

કૃષ્ણ—માન—મહારાજ, એ ધારણા જેવી જોઈએ એવીજ ધારી છે. ન કરે નારાયણ-ને કદી પાછો પગ મંડાયો તો પર્વતના મથાળા ઉપર રહેલાં આપણા રાજભક્ત લીલો ખીણમાં આવતા દુશ્મનના ટોળા ઉપર તીરનો અને પથરાનો વરસાદ વરસાવી મૂકશે; તેથી રાજધાની ભણી આવતો રેલો ખીણમાં ખૂંદઈ કાઢવ થઈ જશે; એટલે આપણે પાછો હલ્લો કરી તે પર પગથી પાડીશું! આ યુક્તિથી રાજધાની ઉપર આવવાની રંચમાત્ર ફિકર નથી.

પ્રતાપ—આપણી ફિકર વિશ્વભરનાથને છે. જેણે વગર લે-વેદેવે ક્ષત્રીઓની લાજમાં હાથ લાંબો કર્યો છે, તેનો હાથ એની મેળે ઈશ્વર કાપી નાંખશે. લાંબો દાંતો ઘસાયા વનો રહેનાર નથી. અરે! જેણે આપણા બાપદાદાનું પેઢીગત વારસે ઉતરેલું ચિતોડ મહત્તમાં મેળવ્યું છે, તેનો ગુન્હો ન્યાયી પ્રભુ સાંખનાર નથી! તેની ફોજનાં અને તેના શાહજાદાનાં હાડકાં મેવાડના પહાડની ખીણોમાં પૂરવાનેજ ઈશ્વરે આ સંકેત કર્યો છે એમ નિશ્ચે માનજો. ઉગડ પડેલાં ખેતરોમાં ઉપયોગી ખાતર થઈ પડવાનેજ વરતીમાં વધી પડેલાં માણસ મેવાડના મેદાનમાં આવે છે એમાં ફેર નથી; માટે તે કચરો આપણે યોગ્ય જગ્યાએજ ઠાલવવા કાલ સવારે ઉપડો. સેનાતી તૈયારી થવા આજ આજ્ઞા આપો, ને તેમાં પડો વજડાવી જણાવો કે, જેને આખર વહાલી ન હોય, જૈરાં છોકરાંમાં મન વળગી રહ્યાં હોય, એવા કાયર આવશોમાં! જેને પોતાના પૂર્વજોનાં કરેલાં પરાક્રમ ઉપર

ની જેને લાલચ હોય તેજ જીવા-કરતાં મરવું મોઘું બાણી તૈયાર થજો. આ પ્રમાણે લખીને ઠામોઢામ કાગળો ચોઢાવો.

કૃષ્ણ—બહુ સારૂ મહારાજ, હવે દરબાર બંધ કરી સેનાની તૈયારી કરવાની તથા બીજી ગોઠવણો થવાની તજવીજ કરીએ.

[દરબાર બંધ થાય છે, ને એ દિવસ વીતી જાયછે.]

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—અંતઃપુર—રણવાસ.

પ્રતાપસિંહ તથા પટરાણી.

(સૂલનાછંદ—પ્રભાતરાગમાં.)

પ્રતાપ—સુંદરી ! શીખ આપો મને સ્નેહથી,
પદ્મની ! પ્રીત પરિપૂર્ણ રાખી;
આજ જુદે જશું જવન સામા અમો,
શુકન આપો સુધા વેણુ ભાખી;
વેણુ વનિતા તમારાં છ ફળદાયકા,
તેથી કીર્તિ કમાશુંજ આખી;
માટ મનમોહની ! દીલદુઃખદોહની !
દો રમ રણ જવા હર્ષ દાખી.

૧

રાણી.—નાથ ! હું હાથ જોડી કહું આ સમે,
છો તમે ચતુર ગુણુવાન ગરવા;
શત્રુ-દવમાં વશી, કે'ડ કરીને ફરો,
સમજતા વાત નથિ દિલ કરવા;
આજ સુપતું મને મળસકે આવિયું,
વાત તેણે કરી વે'મ ભરવા;
માટ ધીરજ ધરો, ના ઉતાવળ કરો,
ચિત્તને ચાર ઘડિ ઘોનિ ઠરવા.

૨

પ્રતાપ—કેમ દરિ ચિત રહે ચતુર ઓ સુંદરી !

અશ્વ કૂદાવતા કૂમળા રજપૂતો,
હાથ ભાલા ધરી દેખ હાલ્યા !
ભામની ! ભામનીમાં થતા સ્વપ્નના,
ખેલ મન ભૂલના ભવ્ય ભાળ્યા !
એ બધા આળપંપાળ ઉર જાણુવા,
છટ્ટીના લેખ ન ટળેજ ટાળ્યા.

૩

રાણી.—સત્ય કહિ વાત પ્રિય સોળઆના તમે,
તોય મન ધોળથી ચોળ* થાતો;
દેહધારી તણો ધર્મ અબળા થકી,
એકદમ નક્કિ નથિ તે તન્નતો;
નેણુ ફરકે છ જમણું ઘણું માહરું,
વૃદ્ધની સાંભળી વે'મ વાતો;
દિન આ દર્દિયું છે થયું પ્રાણપ્રિય,
બ્રાંતિનો રોગ ભીતર ભરાતો.

૪

પ્રતાપ.—ખરખરો ખોટિ વાતો તણો ખેદ ધરિ,
પ્રાણપ્યારી ! ન લાવીશ હૈયે;
વે'મની વાતને વળગિ રહિ વિશ્વમાં,
લા'ણુ લવલેશ કોદી ન લૈયે;
હાણુ ને વૃદ્ધિ જગ-જાણુને હાથછે,
તોડિ મન તાણુ કર જાણુ સૈ'યે;
તોજ ક્ષત્રી અમો વારસો વિશ્વમાં,
અચળ જશનો મુકી સ્વર્ગ જૈ'યે.
જશ જમાવા તણો જોગ આ જગતમાં,
જોષ જોયાથિ નથિ ઝટ્ટ જડતો;
ભાગ્ય ભરપૂરથી શરને સુંદરી,
દાર તે એકદમ આવી અડતો;
તે તકે રાણિ-સુત પુત્ર-પરિવાર તનિ,
શસ્ત્ર સનિ શત્રુ-દળ પાર પડતો;

૫

* હૈયાચોળો.

એ સમે રનેહ ધરસૂત્રશું રાખતાં,
 લાજ ખોધ ભવ બધો રે'જ રડતો. ૬
 લાજને કાજ સુખસાજ તારાજ કરિ,
 રાજને છાજમાં યોગ્ય વસવું;
 આખર માટ ઉચ્ચાટ હૈયે ભરી,
 ધનુષને બાણ ધારિ જુદ્ધ ધસવું;
 કીર્તિને કામ ધરિ મામ. ભરિ હામ,
 સાહસ કરી પ્રૌઢ નિજ કર્મ કસવું;
 ખડક પેઠે ખડા રહી સમર-સાગરે,
 ખવારિ કરિ અરિ તણી નાહિ ખસવું. ૭
 કુળવતી કામની ! ભાગ્યવતિ ભામની !
 શામની ! શીખ દો શૂર આણી;
 ક્ષત્રિ પોલાદનું રાણિ ક્ષત્રાણિ તે,
 બાણવું જલદ જશદાર પાણી;
 રંગ દો જુદ્ધ બવા તણો તારુણી.
 વીરરસ-વારુણી દોનિ શાંણી !
 વખત વહિ આવિયો સાથ સૌ હાવિયો,
 જીવતિ જિવમાં જીઓ સઘ બાણી. ૮

રાણી.—કંથ કોડામણા ! લહં ભલાં ભામણાં,
 જુદ્ધમાં જઇ ભલો જશ જમાવો;
 લાખ અરિ રણ તણી રાખમાં રોળિને,
 આપ અભિલાખ ભર આંહિ આવો;
 ભક્તિ મારિયિ શિવશક્તિ થઇ સા'ય શુભ,
 શત્રુ-દળ ખપરમાં તે ખપાવો,
 વિજય વિસ્તારી હરિહર તમારો રણે;
 ક્ષેમ ને કુશળ મુજ મો'લ લાવો. ૯
 રામના બાણનું બળ વસો બાણમાં,
 ખડ્ગમાં કાળિના ખડ્ગ જેવું;
 ઇંદ્રના વજ્રનું જોર ભાલે હજો,
 હાલ હનુમાનતનુ હોય તેવું;

આપ અનિરુદ્ધ સમ જુદા જાય મેળવો;
 ઇંદ્રજિત તુલ્ય બળ દાખી દેવું;
 હમિરની પેઠ અરિ ઠેઠ પો'ચાડજો,
 શૂરને અધિક ન પડેજ કેવું.

૧૦

સ્વામિ, સાવધ રહી જુદામાં જૂઝજો,
 લોભને થોભ રાખી લગારે;

લાભ બહુ રીતનો લૂટવાનો ભયો,
 રણ વિષે રાયને જુદા ધારે;
 જીત જગ ક્ષણિકની ના જડી તો તડી,
 સ્વર્ગપદ પામવા તેહ ધારે;

અપ્સરા-સૂખમાં અહરનિશ એ રહી,
 ઇંદ્ર આસનપરે પાવ ધારે.

૧૧

જીત કદિ વખત જોગે ન વેલી જડે,
 તો ન રંભા ભણી નાથ જોશો;

સોડ્ય-શૂરા તણી શામનીનીજ એ,
 દેખતાં પ્રીત પરણીનિ ખોશો;

આપની લાલચૂ લાખ વૈમાન લધ,
 છે રહી મોતિની વાણિ પો'શો;

પણ અહો પ્રાણ પ્રિય ! અમ તણા આપ પ્રભુ,
 એક છો માટ અમ સમિપ જોશો.

૧૨

[નેપથ્યમાં.]

માતાજી ઝોરડામાં છો કે !

પ્રતાપ૦—પ્રિયા રહો, અમર જેવું કોણ બોલ્યું ?

રાણી.—(ડાકિયું કરી) હા, તેજ આવ્યો. (અમરસિંહ પ્રવેશ કરેછે એટલે) આવ્ય ભા ! તારા પિતા આજ દુશ્મન સામા લડવા બળ છે, તેમને પગે લાગ.

અમર૦—(પ્રતાપને પગે લાગી પછી) બાપજી, શું મને મૂકી એકલા જવા તૈયાર થયા છો ? ના ! તેમ થવાનું નથી ! મારો ઘોડો મેં તૈયાર કરાવ્યો છે, તે આપની આગળ ખેડીશ. હું સુખપાલમાં ખેસવાનો નથી !

પ્રતાપ૦—આપુ ! તારી જનેતાની આસા લે, પછી મારી સા-
થે વાત કર.

અમર૦—માતાજી મને રાણાજી સાથે જવાની રજા આપો.

રાણી.—ભા, ત્યાં જઈને તમે શું કરશો ? કાને ન ખમાય
એવા તોપોના અવાજ થશે તે સાંભળી ગભરાઈ જશો, ને ઘેર આ-
વ્યાનું મન કરશો, માટે જવાની વાત જવા ધો.

અમર૦—જવા શું છે ! જવાનો લાગ પરવની પેઠે ફરી ફ-
રીને આવતો નથી; માટે હું તો જવાનો ! મને રાજી થઈને રજા આ-
પો. તોપના અવાજથી હું ખીઈ એવો નથી. વરસાદના દહાડામાં ગ-
મે એવા કાટકા થાય છે તોપણ હું છળતો નથી, તો શું તે કરતાં
તોપોના અવાજ જળરાછે ? ને હશે તો શું થયું !

રાણી.—જોજો કુંવરજી, અધવચ્ચે આવ્યાનું મન થશે !

અમર૦—ના, તે થવાનું નથી. શિકારમાં રાણાજી લઈ જાય
છે, તો પૂછો, મને જૂખ તરસ લાગે છે ?

રાણી.—આપુ તે ખરું, શિકારની વાત જુદી છે; પણ આંહિજઈ
તમે શું જોર મારશો ?

અમર૦—શું જોર મારવાનું તે અહિં કહી બતાવવાનું નથી;
ત્યાં જેમ ફાવશે તેમ કરીશું. હવે આડી વાત જવા દો, ને મને જુ-
દમાં જવાની રજા દો. કહોતો તમને લાંબો થઈને પગે લાગું.

[એ પ્રમાણે કહી હાથ જોડે છે.]

રાણી.—ત્યારે જવું એ નક્કી ?

અમર૦—આસા દો તો જવું એમાં ફેર નહિજ. નહિ આસા
દો તો અત્રપાણીની આખડી લઈશ ! ને રાણાજીનું મોહો જોઈશ, પ-
છી ખાઈશ !

રાણી.—જો એમ છે તો, આવ્ય મારા મીઠા ! હું તને હળવે-
થી ચુંબન કરું, ને પછી આસા આપું. (પુત્રને તેડી ચુંબન કરી) ર-
હે વીરા ! હું તારું મંડિલ તને ઠીક કરી બંધાવું, તથા ચિલખતની બંડી
પહેરાવી કમરે તારું શેલું વીંટાળું. તારી નાનકડી ઢાલ તરવાર ને જ-
મ્મેયો પણ તને સજવું (પોશાક તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર ધોરણ કરાવી) ભાા તા-
રા પિતાજી સાથે જવાની હું તેને આસા આપુંછું. તેત્રીશ કોટિ દેવતા,

ચોસઠ જોગણી તારૂં રક્ષણ કરજો ! ને જોવો જાયછે તેવો ખેમકુશળ
હરખ ભર્યો અંબાભવાની મારી આંખે લાવજો ! ચારણી માતા !
અરૂં રખોપું તારૂં છે !

પ્રતાપ—રાણીજી, કોઈ વાતે ચિંતા કરશો માં. સાચને આં-
ચ આવવાની નથી.

રાણી.—(ગદગદ થઈ) બંન્નો વહેલા આવજો ! જાતનાં જ-
તન કરજો !!

ત્રીજો અંક સમાપ્ત.

પ્રતાપ૦—આપુ ! તારી જનેતાની આજ્ઞા લે, પછી મારી સાથે વાત કર.

અમર૦—માતાજી મને રાણાજી સાથે જવાની રજા આપો.

રાણી.—ભા, ત્યાં જઈને તમે શું કરશો ? કાને ન ખમાય એવા તોપોના અવાજ થશે તે સાંભળી ગભરાઈ જશો, ને ઘેર આવ્યાનું મન કરશો, માટે જવાની વાત જવાં ધો.

અમર૦—જવા શું દે ! જવાનો લાગ પરવની પેટે ફરી ફરીને આવતો નથી; માટે હું તો જવાનો ! મને રાજી થઈને રજા આપો. તોપના અવાજથી હું ખીઈ એવો નથી. વરસાદના દહાડામાં ગમે એવા કાટકા થાય છે તોપણ હું છળતો નથી, તો શું તે કરતાં તોપોના અવાજ જખરાછે ? ને હશે તો શું થયું !

રાણી.—જેજે કુંવરજી, અધવચ્ચે આવ્યાનું મન થશે !

અમર૦—ના, તે થવાનું નથી. શિકારમાં રાણાજી લઈ જાય છે, તો પૂછો, મને ભૂખ તરસ લાગેછે ?

રાણી.—આપુ તે ખરું, શિકારની વાત જુદીછે; પણ આંહિજઈ તમે શું જોર મારશો ?!

અમર૦—શું જોર મારવાનું તે અહિં કહી ખતાવવાનું નથી; ત્યાં જેમ ફાવશે તેમ કરીશું. હવે આડી વાત જવા દો, ને મને જુદામાં જવાની રજા દો. કહોતો તમને લાંબો થઈને પગે લાગું.

[એ પ્રમાણે કહી હાથ નેડેછે.]

રાણી.—ત્યારે જવું એ નક્કી ?

અમર૦—આજ્ઞા દો તો જવું એમાં ફેર નહિજ. નહિ આજ્ઞા દો તો અત્રપાણીની આખડી લઈશ ! ને રાણાજીનું મ્હો જોઈશ, પછી ખાઈશ !

રાણી.—જે એમ છે તો, આવ્ય મારા મીઠા ! હું તને હળવેથી ચુંબન કરું, ને પછી આજ્ઞા આપું. (પુત્રને તેડી ચુંબન કરી) રહે વીરા ! હું તારું મંડિલ તને ઠીક કરી બંધાવું, તથા ચિલખતની બંડી પહેરાવી કમરે તારું શેલું વીંટાળું. તારી નાનકડી હાલ તરવાર ને જમૈયો પણ તને સજવું (પોશાક તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરાવી) બાં તારા પિતાજી સાથે જવાની હું તેને આજ્ઞા આપુંછું. તેત્રીશ કોટિ દેવતા,

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-અજમેરની છાવણીમાંનો બાદશાહી તંબુ.

સલીમ, રાજા માનસિંહ, મહોબતખાં બગેરે.

માનસિંહ.—શાહનદાજી ! રજપૂતો સાથે જંગ કરવો બહુ મુશ્કેલ કામ છે; તેઓ બડી ડંખીલી જાત છે; તેમાં મેવાડના રજપૂતો તો ખુદાના ફિરસ્તા જેવા છે ! તેમની સામે ઉતાવળ કરી આગળ પડતાં તેઓ વળગી પડે એવા છે, ને વળગ્યા તો તૂટે પણ છૂટે નહિ એવા છે ! માટે પોતે કશી વાતે ઉતાવળ કરશો નહિ; ને આગળ પડવાની ઇન્ટેન્ડરી રાખશો નહિ.

સલીમ.—રાજાજી, ઉનકી કિનની ફ્રાજ હોગી ?

માનસિંહ.—આપણીનો એથો હિરસો પણ નહિ હોય.

સલીમ.—તબ ક્યા ફિકર હૈ !

માનસિંહ.—એ જગો ફિકર રાખવા જોવીજ છે. ચિતોડ લેતાં બાદશાહને કેટલી મુશીબત પડી હતી તેની આપને ખબર નહિ હોય. દશ દશ કોશ તલક તો લશ્કરની છાવણી હતી, ને તેમાં બડા મારતેમિયાં સરદારો હતા, તોપણ થોડા ચિતોડિયાઓએ તેમને ઘેરાંના ટોળામાં શેર પડે એ રીતે હરખડાવી નાંખ્યા હતા ! બાદશાહની બોહોસથી, ને તેમના લશ્કર ઉપરના દાખથી ચિતોડ મોગલોથી બડી મુશ્કેલીથી લેવાયું.

સલીમ.—ઠીક હૈ તબ, જૈસા વક્ત વૈસા કરૌ.

મહોબત.—અબ લશ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકમ દેના ચાહિયે. દુશ્મન બડે ચાલાક હૈ, અપનોકા દેર હોગી તો વૌ એસી કુછ સલાહ કરૈગે કિ અપનકા ફતેહ મિલનેકા રસ્તા નહીં રહેગા.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૪ થો.

પાત્ર.

માનસિંહ.....અકબરનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજ.
સલીમ.....અકબરશાહનો વડો શાહજહાં.
મહોબતખાં.....સલીમનો માનીતો સરદાર—પ્રતાપનો ભત્રીજો.
શેરમહમદ, જાફરમહમદ, } બાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ.
તેગબેગ, દીનમહમદ. }
પ્રતાપસિંહ.....મેવાડનો મહારાજો.
કૃષ્ણસિંહ.....તેનો મુખ્ય પ્રધાન-ચંદાવતનો મુખી.
રામસિંહ.....પ્રતાપનો આશ્રયી ગ્વાલિયરનો રાજા
બારોડ.....રાણાનો કવિ-ક્ષત્રિયોદ્ધાઓને શૂર ચંદાવનાર.
માનસિંહ ઝાલો...પ્રતાપનો શૂરોસામંત-દેલવાડનો ઠાકોર.
સકતોજી.....રાણાનો ભાઈ—અકબરનો પક્ષી.
રજપૂત તથા મેગલયોદ્ધા ઇત્યાદિ.

સ્થળ—લશ્કરી મથક તથા રાણભૂમિ ઇત્ત.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-અજમેરની છાવણીમાંના બાદશાહી તંબુ.

સલીમ, રાજા માનસિંહ, મહોબતખાં વગેરે.

માનસિંહ.—શાહબદાશ ! રજપૂતો સાથે જંગ કરવો બહુ મુશ્કેલ કામ છે; તેઓ બડી ડંખીલી જાત છે; તેમાં મેવાડના રજપૂતો તો ખુદાના ફિરસ્તા જેવા છે. તેમની સામે ઉતાવળ કરી આગળ પડતાં તેઓ વળગી પડે એવા છે, ને વળગ્યા તો તૂટે પણ છૂટે નહિ એવા છે. માટે પોતે કશી વાતે ઉતાવળ કરશો નહિ; ને આગળ પડવાની ઇતેન્નરી રાખશો નહિ.

સલીમ.—રાજાજી, ઉનકી કિનની ફ્રાજ હોગી ?

માનસિંહ.—આપણીનો એથો હિસ્સો પણ નહિ હોય.

સલીમ.—તબ કયા ફિર હૈ !

માનસિંહ.—એ જગો ફિકર રાખવા જેલીજ છે. ચિતોડ લેતાં બાદશાહને કેટલી મુશીબત પડી હતી તેની આપને ખબર નહિ હોય. દશ દશ કોશ તલક તો લશ્કરની છાવણી હતી, ને તેમાં બડા મારતેમિયાં સરદારો હતા, તોપણ થોડા ચિતોડિયાઓએ તેમને ઘેરાંના ટોળામાં શેર પડે એ રીતે હરખડાવી નાંખ્યા હતા ! બાદશાહની બોહોસથી, ને તેમના લશ્કર ઉપરના દાખથી ચિતોડ મોગલોથી બડી મુશ્કેલીથી લેવાયું.

સલીમ.—હીક હૈ તબ, જૈસા વક્ત વૈસા કરૈ.

મહોબત.—અબ લશ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકમ દેના આહિયે. દુશ્મન બડે ચલાક હૈ, અપનોંકો દેર હોગી તો વો ઐસી કુછ સલાહ કરૈગે કિ અપનકો પૂતેહ મિલનેકા રસ્તા નહીં રહેગા.

માનસિંહ.—મહોળતખાંની વાત બરાબર છે. આપણી દિ-
ક્ષીથી ઉપડ્યાની ખબર તેમને થયા વિના નહિ રહી હોય, કારણ
તેમના કાશિદ ફિરસ્તાની પેઠે ફરેછે; માટે દુશ્મનને તૈયાર થતાંમાં
દબાવવા. જો તેમને પુરસદ મળી તો તેઓ એવા મોરચા બાંધી દેશે
કે, આપણાથી રાજધાનીમાં હજાર ઇલાજ કરતે જવાશે નહિ.

સલીમ.—ઐસા હૈ તખ દેર કરનેકી જુર નહીં હૈ, લશ્કરકો
કૂચ કરનેકા હુકુમ દો, વ અપનબી જલ્દી ચલો.

માનસિંહ.—(સરદારોને) યારો ! હવે આપણે આસાએશ લે-
વાનો વખત નથી; દુશ્મનને તેની તૈયારી કરતાં પહેલાં માહાત કરવો
એમાંજ તમારી ચાલાકી છે; માટે પોતપોતાના તાબાના સવારો, પે-
દલ વગેરેને કવાયત કરાવી કૂચ કરો. અમે પણ તમારી સાથેજ કૂચ
કરીએ છીએ. રસ્તામાં બહુ સાવચેતી રાખજો; દશદશ ગાઉ આગળ
ખાતમીદારો દોડાવજો; ને ઠેઠની ખબર લાવે એવા પણ મોકલજો. મેવા-
ડના ઠેઠ મુકામે જતા સૂધીનો રસ્તો અંદેશા વગરનો હોવો જોઈએ;
રસ્તામાં જતા આવતા પંખેરને પણ ગોળી મારી નીચે પાડે અને
તેને તપાસી જુએ એવા અંદોખસ્તથી કાશિદોની જ આવ જરી
રખાવજો. તમારા જેવા કેળવાયલા-લશ્કરની તમામ તાલિમ લીધે-
લાઓને બ્યાદે કહેવાની જરૂર નથી. તમારે હાથ બાદશાહ જેની
જીતની ઉમેદ રાખેછે, તે તેને હાંસલ થાય, એવી ઉમેદ છે.

સરદારો.—આમીન ! બાદશાહકી હરદમ પ્રતેહ હો !!

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ.—અજમેરથી મેવાડ જવાનો માર્ગ.

શેરમહમદ, જફરમહમદ, તેગબેગ, દીનમહમદ વગેરે
લશ્કરી સિપાઇઓ કૂચ કરતા પ્રવેશ કરેછે.

શેર.—ગિયાં જફરમહમદ, કાફર લોગમેં બડે જંગ બહાદુર
રાજા જેસે મેવાડમેં દેખે, વૈસે સારી જહાનમેં નજર નહીં આયે.

જફર.—ખુદા સબકો સલામત રકબે ! તોખા કરના ચાહિયે

पुद्गल के आगे! गुरुर मेवाड़की पनाह करने वाले आतिशी लोग हैं उसमें कुछ शक नहीं।

शेर०—(ज्या नजर करी) अल्लभदु लिखाह! सय आत है; छिदराणाने यितोर छोडके यलणार्थ उसी वक्त यितोर मुसद्मानके हाथ न आवे उसलिये रणपूतोंने जे तलवार यलार्थ है, सो मैं क्या कहूं भियां? तोया! तोया! पुद्गलही उन गुरे लोगों के भार से भयाये।

तेग०—अये भियां! आपडो सुरत है! अक सोला परसका लडका लड़नेको आयाथा, उसकी अभ्माभी समशेर लेके उतर आ-ईया, और उसकी नाणुक नाजनी ने हाथमें बाला रक्खाथा। उस वक्त उ-हों ने कैसा जंग किया सो याद है?

जङ्कर०—वो गुरे वक्त की आतही करो मत। पुद्गल उसका भ्वाय न दियावे! अपने हजर हा गडे सरदार उन आतिशी लोगों ने तलवारकी धार से ज्जभी कर दिये, और कृतल यलार्थ उसकी गीनती भी हो ना सकी! जेमल करके उन लोगोंका जडा सरदार था-वो यितोरके किल्लेकी सियाह* रातके अंदर निगेहयानी करताथा, उसी वक्त आदशाह सलामतने उसको औसी आयाह गोली अपने हाथ से अंठक लरके लगाई कि, जे जडा शेर होवे तो भी ढिगला होके जभी में भिल आवे, मगर इस सिरदारने उस गोली को भी पता नहीं दिया, और जडा जंग भयाया; उसजंगमें लाणों मुसद्मानोंकी पुवारी हुई, और आतिशी लोगोंमेंसे अक भी जता ना रहा।

दीन०—यारो, यों समजो पुद्गल दीनके तर्क है, उससे ये जंग अहादुर फिरस्ते जैसे लोगोंके आगे आदशाहकी जत होती है.

जङ्कर०—यारो, गुजरे जमानेकी आत करने से क्या शर्छा है? गुजरता है उसकी ही करो. उसी वक्त अपन सय बाई पा-छाड़की आहीमें छूप गये सो अये, मगर अये तो मैदानमें लड़नेका मामला आया है।

शेर०—पुद्गल सयको सलामत रखे। मगर मैं तुम सय

* झाली—अंधारी रात्रे.

માનસિંહ.—મહોત્તખાંની વાત બરાબર છે. આપણી દિ-
ક્ષીથી ઉપડ્યાની ખબર તેમને થયા વિના નહિ રહી હોય, કારણ
તેમના કાશિદ ફિરસ્તાની પેઠે ફરેછે; માટે દુશ્મનને તૈયાર થતાંમાં
દબાવવા. જો તેમને પુરસદ મળી તો તેઓ એવા મોરચા આંધી દેશે
કે, આપણાથી રાજધાનીમાં હજાર ધલાજ કરતે જવાશે નહિ.

સલીમ.—ઐસા હૈ તય દેર કરનેકી જુર નહીં હૈ. લશ્કરકે
કૂચ કરનેકા હુકમ દો, વ અપનબી જલ્દી ચલો.

માનસિંહ.—(સરદારોને) યારો ! હવે આપણે આસાએશ લે-
વાનો વખત નથી; દુશ્મનને તેની તૈયારી કરતા પહેલાં માહાત કરવો
એમાંજ તમારી ચાલાકી છે; માટે પોતપોતાના તાખાના સવારો, પે-
દલ વગેરેને ક્વાયત કરાવી કૂચ કરો. અમે પણ તમારી સાથેજ કૂચ
કરીએ છીએ. રસ્તામાં બહુ સાવચેતી રાખજો; દશદશ ગાઉ આગળ
ખાતમીદારો દોડાવજો; ને ઠેઠની ખબર લાવે એવા પણ મોકલજો. મેવા-
ડના ઠેઠ મુકામે જતા સૂધીનો રસ્તો અંદેશા વગરનો હોવો જોઈએ;
રસ્તામાં જતા આવતા પંખેરને પણ ગોળી મારી નીચે પાડે અને
તેને તપાસી જુએ એવા અંદોખસ્તથી કાશિદોની જ આવ જારી
રખાવજો. તમારા જેવા કેળવાયલા-લશ્કરની તમામ તાલિમ લીધે-
લાઓને જ્યાંદે કહેવાની જરૂર નથી. તમારે હાથ આદશાહ જેની
જીતની ઉમેદ રાખેછે, તે તેને હાંસલ થાય, એવી ઉમેદ છે.

સરદારો.—આમીન ! આદશાહકી હરદમ પ્રતેહ હો !!

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ.—અજમેરથી મેવાડ જવાનો માર્ગ.

શેરમહમદ, બક્ષરમહમદ, તેગબેગ, દીનમહમદ વગેરે
લશ્કરી સિપાઇઓ કૂચ કરતા પ્રવેશ કરેછે.

શેર૦.—ગિયાં બક્ષરમહમદ, કાફર લોગમેં બડે જંગ બહાદુર
રાજા જેસે મેવાડમેં દેખે, વૈસે સારી જહાનમેં નજર નહીં આવે.

બક્ષર૦.—ખુદા સબકો સલામત રકખે ! તોખા કરના ચાહિયે

भुदा के आगे। गुजर मेवाड़की पनाह करने वाले आतिशी लोग हैं उसमें कुछ शक नहीं।

शेर०—(ज्या नजर करी) अल्लभदु विधाह! सय पात है; विदाराणाने चितोर छोड़के यलपार्छ उसी वक्त चितोर मुसल्मानके हाथ न जवे उसलिये रणपूतोंने जे तलवार यलार्छ है, सो मैं क्या कहूँ भियां? तोया! तोया! भुदाहीं उन भूरे लोगों के भार से भयाये!

तेग०—अये भियां! आपका सुरत है! ओक सोला परसका लड़का लड़नेका आयाथा, उसकी अम्माजी समशेर लेके उतर आ-ईया, और उसकी नाणुक नाजनी ने हाथमें भावा रकपाथा। उस वक्त उ-हो ने कैसा नंग किया सो याद है?

जङ्कर०—वो भूरे वक्त की पातली करो मत! भुदा उसका पचाप न दिये। अपने हजर हा पडे सरदार उन आतिशी लोगों ने तलवारकी धार से जपभी कर दिये, और कृतल यलार्छ उसकी गीनती भी हो ना सकी! जेमल करके उन लोगोंका पडा स-रदार था-वो चितोरके किलेकी सियाह* रातके अंदर निगेहयानी करताथा, उसी वक्त पादशाह सलामतने उसको औसी आयाह गोली अपने हाथ से अंछक भरके लगाई कि, जे पडा शेर होवे तो भी दिगवा होके जमी में मिल जवे, मगर घस सिरदारने उस गोली को भी पता नहीं दिया, और पडा नंग भयाया; उसनंगमें लाणों मुसल्मानोंकी भुवारी हुई, और आतिशी लोगोंमेंसे ओक भी जता ना रहा।

दीन०—यारो, यों समझो भुदा दीनके तर्क है, उससे ये नंग अहादुर फिरस्ते जैसे लोगोंके आगे पादशाहकी जत होती है।

जङ्कर०—यारो, गुजरे जमानेकी पात करने से क्या शर्छा है? गुजरता है उसकी ही करो। उसी वक्त अपन सय लार्छ पा-हाड़की पाहीमें छूप गये सो अये, मगर अय तो मैदानमें लड़-नेका मामला आया है।

शेर०—भुदा सजको सलामत रखे। मगर मैं तुम सय

ભાઈયોંકો પૂછતા હું. કિ બાદશાહ કો ચિતૂર લેનાથા સો લિયા, અ-
બ સોતે શેર કો છેડેનેકી આ બુરર હૈ ?

તેગ૦—જંગસે મુલક જંગલ હુવા હૈ; સુનને મેં આઈ હૈ કિ,
મેવાડકા મુલક રાનાને આપ કે હાથસેહી બિયાબાન કિયા હૈ; નિસ
મેંસે હુકકે મેં ડાલે ઇતનાં મીઠા પાની, ઔર ચિલમમેં ધરે ઇતની
ચિંગારી મિલે ઐસા નહીં હૈ, તબ કિસ લાલચસે મેવાડકી ખાડમેં
સખકો બાદશાહ ગિરાતા હૈ ?

દીન૦—(આકાશ લાણી આંખો ફેરવી) શુક્રે અલ્લાહ! જો કભી
ઇસ મુલકમેં પાકદીનકા ફેલાવ કરનેકો ખાતિર ફૂચ કી હોવે તો
ભી શુક્ર હૈ! મગર અંકબરે જૈસે કાબિલ બાદશાહકી ઐસી નૈયત
અબતક મજર નહીં આઈ હૈ. નિસ મુલકમેં સે દૌલત મિલનેકી
નહીં હૈ, ઔર દીનભી ચલાનેકા ધરાદા નહીં હૈ, તબ કાયકો શેરકે
આગે ઘેટોંકા ટોલા બાદશાહ ધરતા હૈ? દીનકે ખાતિર મરના
બરહક હૈ !

બકર૦—યારો, તુમકો માલૂમ હૈ ? ઇસ જહાંનમેં જંગ કુછ
એકહી સખમસે હોતા હૈ ? જંગકી જડી બૂટી તીન હૈ: જર, જ-
મીન, વ જોર*. કભી દૂસરા ધરાદા નહીં હોગા, તો ઇસ રાજમેં સે
કોઈ અચ્છી નાજનીન્ લાનેકા ધરાદા હોગા; કોઈને અચ્છી રજ-
પૂતાની કી બડી તારીફકી હોગી !

દીન૦—(જાંચુ જોઈ) અજબ હૈ ખુદા તેરી કુદરત ! કાફિર
લોગોં મેં ભી પરીખત નાજનીન્ હોતી હૈ !

તેગ૦—જેપૂર ઔર જોધપૂર કે રાજપૂતકી લડકિયોં કે સાથ બા-
દશાહને શાદી કી વો સચ, મગર મેવાડમેં સે ઇસકી મુરાદ બર
આનેકા ભરોંસા મત રખો.

શેર૦—ખુદા ખુદા કરો મિયાં! મેવાડકે રાના કો આપકી ઔ-
લાદકા જૈસા ડાંકા હૈ, વૈસા બડે આલમેગીરકો ભી નહિ હોગા;
બાદશાહકી ખોટી ઝીંઠસે તાહક અપની ખરાબી હોગી. ખુદા શર્મે
રખે સખકી!

જનકૃષ્ણ—યારો ! લૂલે પાઉંસે ચલતે કુછ મુકામ આયગા ? ના ઉમેદીકી ખાતે કરતે બદન ના કૌવત હો જયગાઃ ઔર મંજિલ હો નહીં સકેગી; કોઇ ખાતમીદાર કે સુનને મેં જો કુછ આઈ, તો ફિર દેખલો ક્યા હોયગા સો !

દીન—તો હાં ! સચ ખાત હૈ, લશ્કરી કાઇદા બડા ખૂરા હૈ ! ચલો બાઈ ચલો !

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—હલદીઘાટના નાકાપર ખાંધેલો રાણાના
સૈન્યનો મુખ્ય મોરચો.

પ્રતાપસિંહ, તેના સામંતો, તથા બીજા ક્ષત્રી યોદ્ધાઓ.

પ્રતાપ—મારા શૂરા સામંતો તથા બીજા અગ્રત જોદ્ધાઓ ! આપણે પાણી આવતા પહેલાં પાણ ખાંધી દીધી છે, પણ આપણા કર્મનું સાર્થક થયું ઈશ્વરના હાથમાં છે. તે સત્યનો ખેલી છે. સાચ જાહેનો સંગ્રામ આ સ્થળે તે કરાવનાર છે; અને તેમાં સત્યનો જય, ને અસત્યનો પરાજય તે કરાવશે એ આપણે જોવાનું છે. પ્રભુ દાનવની તરફ થએલો તમે સાંભળ્યો નહિજ હશે. તેમ તે દેવોથી દૂર ખસેલો નથી એવું તમે વારંવાર સાંભળ્યું છે; તો આ વખતે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખો, કે તે આસુરી બુદ્ધિના ચવનો તરફ થનાર નથી. ભૂમિનો ભાર હરવા તે ઘણી આવાં ટીખળ કરે છે, ને જુદ્ધનો પ્રસંગ જોડી પાપીઓથી ડામાડોળ થતી ધરતીમાતાને પાછી સ્થિર કરે છે. (દૃષ્ટસિંહ સાચું જોઈ) સહુબરાજા ! આપણી સેનામાં બધા મળી કેટલા બહાદુરો આવી મળ્યા છે ?

કૃષ્ણ—તેની ગણતરી થાણાં સ્થિર કરી અમે કરી જોઈ, તો આવીશહજાર બજારિયા આવેલા છે.

પ્રતાપ—કાંઈ ચિંતા નહિ, આવીશહજાર આવીશ લાખને ભારે છે ! તેઓ ઓલવાયલી-રે કળજેલી અંગીઠીના ખેરના અંગારા છે; તેઓને જુદ્ધનો વાયુજ માત્ર લાગવો જોઈએ.

રામસિંહ—રાણાજીનું કહેવું વેદવચન છે. મહારાજ ખરું

કહેછે. એ અંગારાને જુદનો વા વાયો તો આકાશસૂધી પોતાની જાળ અડાડે એવાછે, એમાં ફેર નથી ! એ ખરસલાની તાપણી ટાઢી ખડેલીનો દેવતા નથી ! જે અગ્નિએ ખાંડવવન બાળ્યું હતું તેના ખોટારા છે !

પ્રતાપ—(યોદ્ધાઓ સામું જોઈ) વીરાઓ ! આ રાજ્યલોભની લડાઈ નથી; પ્રતાપને પાદશાહી મળવા ક્ષત્રીનાં લોહીનું પાણી ફરાવવાનો આ પ્રયત્ન નથી; પણ પવિત્ર ક્ષત્રીકુળમાં આવતી ધૂળ અટકાવવાનો આ આપણો હુમલો છે ! એવા હુમલા તમારા ધરડાઓએ અનેક કીધા છે, ને લાખેણુ જશ લીધા છે; માટે તમને પણ એવા રડા કામમાં જશજ મળશે. લાજ રાખવા તેઓ રણમાં રંગ દાખી સ્વર્ગે ગયા; પણ લાજ વોણુ જીવતા ના રહ્યા; તો તમે પણ તેજ શૂરાઓના લોહીના ખનેલા બખ્તરિયા છો, માટે જુદમાં લેવાય એટલો જશ લેજો. જેને એ જશ વહાલો ન હોય, જેઓ બાપની આખર ખરના સાંઠા જેવી ગણતા હોય, તેઓ સુખે હજી વખત છે માટે ધરે વહા જજો. પણ એટલું નિશ્ચ માનજો કે, આ સીસોદિયાકુળનો પ્રતાપ જ્યાંસૂધી બાપે ખોયલું ચિતોડ નહિ મેળવે ત્યાંસૂધી નવો મહેલ બાંધવાનો નથી—રે તે ઝૂંપડામાં રહેશે, ઘાસમાં સૂશે, અને પત્રાળીમાં જમશે; તથા જોગીતી પેઠે પંચકેશ રાખશે ! ખીજા સીસોદિયાઓએ કે સામંતોએ ગમે આ આકરે યોણુ લેવું હોય તો લે. વા ન લે તેની મારે પરવા નથી.

સામંતો ધ—બાપજી આકળા થાવ માં ! અમે લાલુહરામ નથી ! અમે કુળની લાજના રક્ષણ માટે ધાતુના ઉછળેલા રસની પહેતી નદી તરી જવાને પાછા ન હડીએ એવા ન કાળજ છીએ ! અમે આખા અંગમાં નાકને વધારે વહાલું ગણીએ છીએ, અમે અમારા પવિત્ર છાંડને મલિનનો હાથ અડતા પહેલાં કાંતો તેનો હાથ કાપીએ, કે અમારો છાંડ મૂળમાંથી ઉખાડી નાંખીએ એવા ટકી છીએ. બાપજી ઘાસમાં સુઓતો અમે બાવળની શુજોની પથારીએ લાંબા ચવાને ઘોળો ન ધરીએ એવા છીએ ! અમારે આ વિષે ગર્જના કરી વધારે શું કહેવું ? વરસાદના મુણ વરશે જણાય; તેમ જુદ જોડાયે વાત છે ! પ્રભુ તે સમે આજકાલ લાવે છેજ, તો અ-

મારે કહેવા કરતાં પરાક્રમ કરી જતાવું એ સાચું છે એમ ગણી મુંગા રહીએ છીએ.

પ્રતાપ—જહાદુરો ! તમારી પાણીવાળી વાણી સાંભળી માફ હેયું હરખાય છે । ને તમારાં પરાક્રમ હું ક્યારે જોઉં એવી મારી આતુરતા ઉલટી છે । તથા અભિમાની માનને મારે હાથે ભાલાથી ભૂ પાતો કરી કેઈ વેળે મારા હાથનો વળવળાટ ભાગું । રે, તે બ્રહ્મ ક્ષત્રીનો આ લોકમાં થયેલો અયોગ્ય સંબંધ કયી વખતે હું નાજૂદ કઈ એવા મને ઉછાળા આવેછે ! રે, પાદશાહના પાઠવીને મારે પોતાનેજ ભાણે વીંધી દુષ્ટ પાદશાહના કાળજમાં હું કાણું ક્યારે પાડું એ પ્રમાણે માફ મન ઉછળી રહ્યું છે । ક્ષત્રી સસરો અને જવન જમાઈ એ બેનું અબુગતું જોડું જોવું આ જગતને વિપરીત લાગે છે, તે મારે પોતાનેજ હાથે આ રણમાં ખંડિત કરવું, કે કાંતો તેમને મારી તરવારથી કાપી નાંખી આ જગતમાં આલતી રીત થાજે પાડવી, એવું મારા મનમાં થઈ આવ્યુંછે; માટે તે કામમાં તમે સહાય થજો; ને ખીજા ગર્વના ભરેલા આવ્યાછે તેમના લોહીના રેલાઓથી આ રણમાં વહેળા વહે એવી તરવાર તમે પણ મારજો.

સામંતો તથા ચોદ્દા.—કાંઈ ચિંતા નહિ ! પ્રભુ આપની ધારેલી ધારણા પાર પાડશે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—હલદીઘાટનું મેદાન.

સલીમ તથા માનસિંહ.

સલીમ.—રાજજી, ખાતમીદારોંસે અપનકો ખુબર હુષ હૈ કિ દુશ્મનોંને નાકેપર થાના જમાયા હૈ, અખ ક્યા ઇલાજ કરના, વો આપકો માલૂમ.

માનસિંહ.—શાહાનઘજી ! મને માલમ હતું કે, દુશ્મન આપણને તેના પાયતખ્ત પર જવાનો વખત નહિજ આપે. પણ ફિકર નહિ, સખૂરીથી જો કામ થશે તે સળવળાટ કરે થવાનું નથી.

સલીમ.—ઝો સલવલાટ નહીં હોવૈ? બાદશાહને અપનો કો છત કરકે રાનાકો જેર કરનેકો લેજે, ફિરફતેહ હાંસિલ કિયે બિના જના હો, તબ મ્હો ક્યા બતાવે !

માનસિંહ.—સલીમશાહ, આપે જંગનાં જંગલ જોયાં નથી એથી આપનું દિલ ગભરાયછે. પણ તે જોઈ વેઠીને અમારી આંખો ધરડી થઈછે. માટે આપે ઉતાવળા થવું નહિ. મુસલમાનની અને રજપૂતોની લડાઈઓમાં મેં જોઈ લીધુંછે, કે રજપૂતો બહાદુર છે ખરા; તોપણ જંગનો દીવો જોતાં તેઓ પતંગની પેઠે આંધળીઆં કરી તૂટી પડેછે, તેમને પછી ધીરજથી તાકી રહેલા તુર્કો જાળમાં પડેલા શેરને ઠેર કરે એ રીતે પાયમાલ કરી નાંખેછે, ને છેલ્લે જીતેછે. આવા મામલા એક વખત નહિ, પણ હજારો વખત બનેલાછે; માટે ઉતાવળ કરવાનું કામ નથી.

સલીમ.—તબ કરના કેસા ?

માનસિંહ.—કરવાનું એટલુંજ કે, દુશ્મનની કારગત લાગે નહિ એવા આપણે મજબૂત મોરચા બાંધવા અને તેમને છોડખાની કરવાને તોપનો મારો સર કરવો. તોપોના અવાજ સાંભળતાં ગુફામાંથી માથે પૂછડાં મૂકી શેર જે મિસાલે ધસી આવે, તેમ તેઓ મેદાનમાં દોડી આવશે; એટલે આપણે તેમને ઘેરી લઈ તેમના હાલ હવાલ કરવા. એથી તેઓ એકેએક મારવા જશે, ને આપણી દૂકડીઓને પાયતખ તરફ જવાનો મારગ મળશે.

સલીમ.—(ખુશ થઈ) શાખાસ રાજાજી ! આપને ખૂબ અફલ દોડાઈ હૈ. બેશક થોં હોતે ફતેહ મિલેગી ઉસમેં કુછ ભી અંદેશા નહિ હૈ.

માનસિંહ.—છત આપવી સાહેબના આજ્ઞારમાં છે. આપણે સંખૂરીથી ધલાજ કરવા એ આપણું કામછે. શત્રુ સૂતેલાને દાખે એવા નથી; સામે મ્હોટે દુશ્મનને દંદે કરવો એવો તેમનામાં ટક રહેલોછે; તોપણ જમાનાનો પવન લાગતાં તેમનું મગજ લામે ને તેઓ રાતની વખત હુમલો લાવે, તો આપણે તે વખત ગાફલ નહિ રહેવું એવો હવે હું બંદોખસ્ત કરુંછું.

સલીમ.—સરા હૈ; આપકો જો કરના હો, સો ખૂબ બિચારકે ડીજિયે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ-રાણભૂમિ.

રાજખારોટ, પ્રતાપસિંહુતથા તેના યોદ્ધા;—માનસિંહુતથા મુગલયોદ્ધા.

[મુગલ લશ્કરમાંથી તોષોના ગોળા ચાહુ થતાં રજપૂતસેના તેમના સામે લડવા તૈયાર થઈ છે, એ સમે પ્રતાપનો રાજખારોટ ઘોડે ચઢેલો પ્રવેશ કરી ક્ષત્રીયોદ્ધાઓને બિરદાવે છે.]

રાજખારોટ.

(ચૂલ્લનાછંદ—સિંધુરાગમાં.)

અડગ શૂરા ખરા સામંતો આ સમે,

જવનદળ જીવતા અત્ર આવ્યા;

ખડ્ગ બરછી કટારી સજી શસ્ત્રને,

અસ્ત્ર અગણિત નિજ સાથ લાવ્યા;

ઘોડસા ગરૂડશા વીજળી વેગના,

તેગ ચળકાટ પંજુ છેજ તેવા;

છો તમે શૂર નદિ ગંગના પૂરશા,

ક્ષીણ ને દ્રોણ, લવ કૂશ જેવા. ૧

રામસમ આજ રાજેંદ્ર આ રાજતો;

બાણ ભરિ રામનાં તીક્ષ્ણ ભાથે;

કાળિના ખડ્ગશું ખડ્ગ કરમાં ધરી,

ચેતકાપર ચઢી છત્ર સાથે;

ધીરનો વીર રણધીર પરતાપ,

ધરિ ત્યાપર રવિરાજશો શો વિરાજે!

એસિ વૈમાન બાપા, હમિર પૂર્વજે,

જીદ જોવા મળ્યા વ્યોમ આજે ! ૨

આજ રાખો ઘણો રંગ રણક્ષેત્રમાં,

પૂર્વજે પાણિ તમ જોઈ રીઝે;

સમય આવે નહીં આવશે શૂર ઓ !

લાવ બે^૩રીતનો સઘ^૪ લીજે;
જીતથી કીર્તિ વધશે બધા વિશ્વમાં,
પ્રસન્ન પરિયા થશે પુત્ર પેખી;
દેહ રણમાં પડ્યે અપ્સરા અધરથી,
નિજ વિમાને ધરે નાથ લેખી.

૩

સ્વર્ગનું સૂખ વિમૂખને ના મળે,
જન્મ ભળે જોડ રણશૂર પાસે;
લાખ અરિ આવતાં આપ અભિલાખ તનિ,
શસ્ત્ર ચળકાટથી નાહિ ત્રાસે;
ધાસની ગંજિનો નાશ લઘુ વનિહ કરિ,
જવાળ નિજ આસમાને અડાડે;
તેમ રજપૂતનું ખીજ દહિ જવનદળ,
જશ તણી જ્યોત જગમાં જગાડે.
કીકિયારી કરો કારમી ખડ્ગ ધરિ,
ગર્ભ મુગલાણીના જાય તૂટી !
આભ તૂટ્યો ગણી તાર્તરી લોક,
તનિ જાય રણભૂમિ ઝટ વાળિ મૂડી ! !

૪

ખેલવા ખડ્ગનો ખેલ મન ઇચ્છતા,
તે સમે આવિયો આંખ આગે;
કસર રાખો ન કળવાન, બળવાન જરિ,
કસરથી વહર^૫ કુળ માંહિ લાગે !

૫

તીર તરવાર ભાલા કટારી ભલાં,
શસ્ત્ર શોણિત વિણ શુષ્ક ભાસે;
જોગણી, વીર ત્યમ ભૂતને ડાક્યાણી;
ભોગ લેવાનિ આવ્યાં છ આશે;
હલંદિ આ ધાટનું ક્ષેત્ર કુરક્ષેત્રનું;
નેત્રથી જુદ જોવા ચહેછે;
સ્વર્ગની સુંદરી મદ ભરી નભ ઠરી,

શૂરને લેટવા સ્મર^૬ સહે છે.

૬

માટ મૂછે ધરી હાથ ખોંખારિને;

મોગસો મદ ભર્યા મારિ પાડો;

શસ્ત્રને નીર રધિરતું પાંખ પૂ-

રો પછી ભૂતનો ભૂખ ખાડો;

ક્ષેત્ર હલદી કુરક્ષેત્રસમ જશ ભર્યું,

જગતમાં આજ વિખ્યાત કરજો;

છત કરિ જશ ભરી રાજમાં વાધજો,

કે પછી આસરા સાથ વરજો.

૭

આ સમરભૂમિ છે શૂર સુવર્ણની,

જાણજો કારમી એ કસોટી;

તેમ પોલાદસમ પાણિવાળા તણી,

છે સરાણજ ખરેખાત મોટી;

માકું કુન્દન જણાશે કસોટી પર,

તીખું^૭ ચઢિને સરાણે જણાશે;

પ્રાણિ દર્શાવશે રાણિ-સુત જેહવું,

કિમત પણ તેનિ તેવી ગણાશે.

૮

પદ્મની પાસ અતિ ત્રાસ દાખી લવે,

ખાયલા પાસ મુખ ખોલ મોઢા;

અશ્વને ખેલવે આપ બિતાવળા,

ચોક ચોટે કરી ખેલ ખોટા;

ગરિખને ગંજવા ગર્જના બહુ કરે,

હાથ ભાલો ધરે હરિણ હણવા;

આ શુરા સામતો ! એ કથિર નીવડે,

જીવમાં કાયરા એહ ગણવા.

૯

શૂરને આથ કોની ન કદિ જોઇએ,

આપ બળથી રણે આધિ રૂએ;

૬ કામ—મહ. ૭ ખરૂં લોહું—ગજવેલ—જે સરાણે ચઢતાં અગ્નિ ઝરે છે તે. (માણું લોહું સરાણે ચઢતાં તેમાંથી એક તણખો પણ ઝરતો નથી, તેમ કાયરથી રણમાં કશું પરાક્રમ દર્શાવાયું નથી.)

ગાત્રને માઢિના પાત્ર જેવું ગણે,
 હેમનો કુંભ જશ આપ બૂઝે;
 નાકને કાજ નિજ શીશ અપે બધું,
 શરિરને તરણની તુલ્ય બાણે;
 છેડતાં તેમને ક્રૂર છોડે નહીં,
 ક્રોધ કરિ કારમો અંત આણે. ૧૦
 ઓ વિરા, આજ રવિરાજ નભમાં છપી,
 નૂર નિજ વંશિનું એ નિહાળે;
 તેજ ક્રેવું તમે રણ વિખે દાખવો,
 ભાવથી ભાતુ ઓ ભાત, ભાળે !
 જશ જમાવો તમે જુદામાં સામતો,
 પ્રીત પરતાપ પર પ્રાઠ આણી;
 દેશની લાજખાતર અરો ટેક ધરિ,
 શત્રુ-દળને કરો ધૂળ ધાણી ! ૧૧
 જોધપુરનૂર ઝાંખું જવનથી થયું,
 જયપુરે જશ બધો ખોઈ નાંખ્યો !
 રાજ રજપૂતનાં લાજવોણાં થયાં,
 (પણ) હમિરકુળનો રહ્યો ટેક આખો ! !
 ટેકિ તરવારિયો આપ પરતાપ છે,
 ખાણિ પરિયા તાણું રાખનારો;
 મદદ મદો ! તમારી મળે આ સમે,
 વિજયરસ ચૂક વિણ ચાખનારો. ૧૨
 તોપનો રોપ રાખી રણે તે વડે,
 તાર્તરી લોક શિર ટાપિ ધાલી;
 બાહુબળ એહમાં તેમતું છે કશું ?
 જંત્રનું જેર જણવેછ ખાલી;
 ક્રોધ કરિ તેમની તોપમાં મેખ ધરિ,
 તોપ સઘળી કરો તે નકામી;
 બાહુબળ દાખવો બાણ ભાલે લડી,

ખડ્ગ ખુળ વાવરો રહે ન ખામી ! ૧૩

લોહ પતરે જડયા હાથિ હોદે પડ્યો,

સલિમ શા' પાંજરે પંખિયા શો;

આપણા રાયનો રણવિખે આવિયો,

શાહનો સૂત શીકાર ખાસો ।

લાગ આવ્યો છ આ નજર જશ અજરનો,

અમરને સમર હર સાંચવાનો;

કીર્તિનો કાળ ભરિ ક્ષણ ચાલ્યો જતો,

રે ! કરો વિશ્વમાં વાંચવાનો. ૧૪

કુત્રીચોદ્ધા.—(વીરરસદાય સાંભળી આવેશમાં આવી)

હર, હર, હર મહાદેવ!!! મારો ! કાપો! વીંધો !! હર! હર !! હરા!!!

[રત્નપૂતોની કારમી કીડિયારી સાંભળી મુગલ યોદ્ધા હુબકી

પાછા પગ માંડે છે, એટલે સેનાપતિ માનસિંહ આગળ

આવી તેમને ગિરદાવી હસ્કરે છે.]

માનસિંહ.—રે શૂરા મુગલ સિપાઇઓ! આ વખતે પાછાં

ડગલાં શું માંડોછો! અકબરશાહના અજીત લશ્કરે અટકા દેશ

જેર કરી પોતાની બહાદુરીની છાપ અનેક દુશ્મનોના દિલમાં ખે-

સાડીછે એ વાત આ વખતે કેમ વિસરી ગયા ! કાબુલ ને કંધાર

જેવા કાબુમાં ન આવે એવા દેશ તમે રેશમાં આણી દીધા; બ-

હાર, બંગાળા, ને માળવા, તમારી બૂમ સાંભળતાંમાં બેસી ગયા;

એ તમારી જવાંમદદી ને પરાક્રમ ઉપર આજ પડેલ વળી ગયો

શું ?! આ મુઠ્ઠી જેટલો મેવાડ તમારા શા હિસાબમાં છે, કે મૂઠીઓ

વાળો છો? ચિતોડમાં તમે મેળવેલી કૃતેહ તમારા દુશ્મન હજી ભૂલી

ગયા નથી, છતાં આ ક્ષાશૂશની તાપણી જેટલું લશ્કર લઈ ગુમાની

દે ધરડો-જૂનો ન થાય એવો:—જે જશ કોઈ દિવસ જૂનો

ન થાય એવો વખત નજર આગળ અમરને (દેવને) સંગ્રામ (સમર)

છાતીમાં સંગ્રહી રાખવાનો (વખત) આવ્યો છે, માટે એવો કીર્તિનો

કાળ ક્ષણ મારી ચાલ્યો જતો જગત્માં વાંચવાનો (ઇતિહાસોમાં

નોંધવાનો) કરી આપો, ઇત્યાદિ.

પ્રતાપ આવ્યો છે, તેના લશ્કરમાં તમે શો દમ દેખો છો ? ! શું આ વખતે કંઈ કેદ કરી લડવા ચઢ્યાં છો ? ! શું તમને તમારી બહાદુરી વિસારે પડી ગઈ છે ? ! ના, તેમ કોઈ દહાડો થયું નથી, ને થવાનું પણ નથી, માટે રે મોગલ બચ્ચાઓ ! તમારા બાગ જેવા બહોળા રાજમાં મેવાડનો ઉગેલો આવળ તમે આ વખત જડમૂળમાંથી ઉખાડી નાંખો ! કે દર વખત લડવા ચડવાની પંચાત રહે નહિ. (પાદશાહી લશ્કરમાં આવેલા ક્ષત્રિયો સામું જોઈ) રે બહાદુર ક્ષત્રી રાજપૂતો ! તમારી બહાદુરીનાં જોટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. અકબરશાહની જીતનો ડંકો જહાં તહાં તમારા પરાક્રમે કરી વાગી રહેલો છે. સ્વપ્ને પણ જે દેશ જીતાવા મુશ્કેલ તે તમે જગૃત આંખે જીતી આપ્યા છે. પાદશાહ અકબર જે કે જવનકુળે જન્મેલોછે, છતાં તે કોઈ દેવાંશી પુરુષ છે; આગલ્યાબાદશાહોમાં ને એમાં જમીન અશ્માન જોટલો તફાવત છે. તેની આંખે હિંદુ ને મુસલમાન સમાન જણાયાછે. તેને જન્મ આપવામાં વિધાતાની ભૂલ થઈ હશે, પણ તે ભૂલ આપણે સુધારી લીધીછે; એટલે તેમાં આપણે પ્રભુના અપરાધી ન થતાં ઉલટા તેના ધ્યાનમાં વિવેકબાળા આવ્યા છીએ. અહંકારી પ્રતાપ આ વાતમાં આપણને ધિક્કારે છે, ને પોતે પવિત્રકુળનો ફાંકો રાખી આપણાથી વાંકો હીંડેછે, ને જોયી મૂછો રાખી આપણું અપમાન કરે છે, એ ખરેખર આપઘાત કરી મરવા સરખુંછો ! પણ રે, તેમ શા માટે કરવું જોઈએ ? ! જે વાત વિશ્વંભરનાથને ગમીછે, તે આપણે કરી છે; ને તેથી આપણે આજ મુખશાતામાં છીએ. આપણને તુકોથી ખેડદ માન મળ્યુંછે, ને આપણી કીર્તિ ભરતખંડમાં તેમજ ધરાતના ઝાંપામૂઘી ઝપાટો મારી રહીછે ! આ પ્રમાણેનું છે, તો પેટચોળી સાલ ઊભું કરનાર, આપણા સામે મ્હો ફેરવી ફરનાર, પોતાના કુળનો ગર્વ ધરનાર પ્રતાપનો હાર આજ આપણે કાં ન ઉતારવો ? ! માટે રે રાજપૂતો ! તમે પણ તમારી નિંદા કરનારનો સંહાર કરવામાં શામેલ થાઓ !

[ચોદ્ધાઓને ઉશ્કેરી માનસિંહ બચે.]

મુગલયોદ્ધા.—(માનસિંહનું લાપણ સાંભળી) અહ્હા હો

અકબર ! ! !

[આ પ્રમાણે બૂમ મારતા મુગલયોદ્ધા આગળ ધસેછે, તેન-

ને રજપૂતયોદ્ધા આવી ભેટછે એટલે દારણુ યુદ્ધ મચેછે. એવામ શૂરા પ્રતાપસિંહ-સિંહના જેવાં પરાક્રમ કરતો અથ્થે ક્રૂદાવતો પ્રવેશ કરેછે]

પ્રતાપ૦—(ગુસ્સાથી અને જુસ્સાથી) અલ્યા માન ! રે માન ! તું આ વેળા ક્યે ખૂણે ખશી ગયો ! તારો પડણાચાર કરવાને આ વીરક્ષેત્રમાં પ્રતાપ ભાલાતું ભોજન લઈ તારી સમિપ આવ્યોછે, માટે તારા સાજનો સાથે સામે આવ. રે, ઉદેપુરની ભાગોળેથી ભૂખ્યા ગયલા મેમાન માન ! આજ તારૂં યથાયોગ્ય સન્માન થશે; મારે શરમ છોડી, છોડીની રીત છોડી લઈ મારા સમિપ આવ. રે, તું કયા આડામાંખશી પડ્યો છે ? (આ પ્રમાણે પોકારતો અહિં તહિં મુગલલશ્કરમાં ખુતા મરડી કરતો માનસિંહને જોળેછે, ને) ઓ ભગવાનદાસના ભીરૂ* બાળકા તું કયાં ઓવાયો ? અરે શાહના સાળા ! એક ક્ષણભર તું પ્રતાપની નજરે પડ. ઓ બાયલા ને ખીકણુ, લશ્કરની સરદારી લઈ આજ તેં અકરબરના નામપર છર ફેરવ્યો કે શું ? (અથ્થે આગળ ખેડતો) અલ્યા માનસિંહ ! તારૂં નામ પાડનારીનાં નાક કાન કાપવાં જોઈએ ! ખરેખર તું ખરજણાયો ! બાકી ક્ષત્રી બચ્ચો હોત તો આ કાનમાં ઉકળતું તેલ રેડ્યા જેવાં વેણુ સાંભળી ગોળી વાગતાં ગુફામાંથી ગર્જના કરતો કેશરી મેદાનમાં આવેછે તેમ તું આવ્યો હોત. અરે ! કુળમાં ધૂળ લાવી ત્યારતું ક્ષત્રીપણું પરવારી ગયું !!

[આ પ્રમાણે મોટા બખાળા કરતો નિડરપણે અપાટામાં આવ્યો તેને ઝખે કરતો માનસિંહને જોળેછે.]

પ્રવેશ ૬ ટો.

સ્થળ—યુદ્ધક્ષેત્ર.

રાજરામસિંહ ને તુંવાર યોદ્ધાઓ.

રામસિંહ૦—બહાદુર તુંવાર જોદ્ધાઓ! રાણાએ કરેલી મેમાન.

ગીરીનો બદલો વાળવાનો અવસર જગતના ધણીએ આજ આપ્યો છે, તો મારો બાપો કરૂં પાછી પાત્રી કાઢશોમાં. મોગલનાં મૂળ ઉખાડી નાંખવાનો આ'વો લાગ ફરી ફરીને મળવાનો નથી; માટે આ લાખેણી ધડીતો લાભ લેવાને ચૂકશોમાં ! લૂણ ખાધું આજ લેખે લગાડજે. જે ગ્વાલિયરગઢમાં ગાજવાની હૈયામાં હુંશ હોય, તો આ વખત જુદામાં જૂઠાં પાછું વાળી જોશોમાં. જે* તરકડાએ આપણું અપમાન કરીધું છે, ને આજે તેનો વંદો વિસ્તાર પામ્યો છે; જે રજપૂતોની આબરૂના-અરે! પવિત્રતાના બાગને વીંટાવા લાગ્યો છે, તો તેનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખતાં મારા બહાદુર વીરાઓ પાછું વાળી જોશોમાં.

(આ પ્રમાણે પોતાના યોદ્ધાઓને વિરદાવેછે, એવામાં એક ટુંવાર અશ્વાર ઘોડો દપટાવતો ઘોશ ભયો; હોશ હડી ગયેલો આવેછે તેને જોઈ-) કાં ભાઈ ! કાયર થઈ ભાગ્યો હોઉં એમ કાં આવ્યો? જે એમ હોય તો તારૂં મુખ ખતાવતો માં !

અશ્વાર.—મહારાજ, મુખ ખતાવવાનો દી દીનાનાથે ના આપ્યો હોત તો ભલું થાત. મોત મને દેખી વેગળું વહું, જેથી આ ખોળીયું રહ્યું—તે માત્ર આ જીભ કાપવા જેવી ખબર આપવાને ?

રામસિંહ.—અરે! એમ કાં જોલે છે ? શું સેનામાં આપણા જોદ્ધાઓનો પૂરો જય ના થયો ?

અશ્વાર.—અરે! જય તો જેવોજોઈએ તેવો થયો, પણ પાછી હરિને શું ગમ્યું કે, આપણો હીરો ગયો !!

રામસિંહ.—ભાઈ, તારાં ભરમ ભરેલાં વેણુ વેગળાં મૂકી મરમ જોલી ચોખું કહી નાંખ, કે જુદામાં શું નીપવું ?

અશ્વાર.—બાપજી, નીપજેલું કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી, તે કપાઈ પડી હોત તો ભલું થાત ! દેવે મને જીવતો રાખ્યો એથી હું દલગીર છું ! અરે! એ જીવવું કેવું? મોતથી માઠું-કાળજી કડકા થાય એવા ખોલ રામભજન કરવાની જીભે ખોલાવનારું ! મહારાજ, શું કહું ? મારા કરતાં કાંસીના દેનારા ઘાતક સારા, પણ તે કરતાં

* બાબર.—બાબરે રામસિંહને પદભૂષ્ટ કર્યો હતો ત્યારથી તે હદે-પુરના દરબારના આશરામાં રહેતો હતો.

હું મોટા પાતકનો કરનાર પ્રાણી છું ! આપણું ! શું મોહું ? આપણા આ—આ—રાજકુંડ—!! [એટલું બોલતાં તેને દૂરો ચઢી આવેછે.]

રામસિંહ.—સખૂર ! ગભરામાં, હું સમજ્યો; પણ તું મને કહે, કે તે પીઠ આપીને પડ્યો કે શી રીતે ?

અધીર.—(આંખો લૂછી સાવધ થઈ) ઓ મહારાજ ! પીઠ શી આપે ? તેમના પરાક્રમે તો હૃદવાળી દીધી છે ! પોતાની તરવારે પાંચસો મોગલના પ્રાણ તેમણે નેત નેતામાં લીધાછે ! લીધું ધાસ કાપે એ પેરે એમણે દુશ્મનોનાં ડોકાં ધડચી જીવંત કર્યાં; તેમની સાથે રહેલા નેદાઓમાં કોઈ દિવસ નહિ દીઠેલું એવું પ્રાણી જાણાઈ આવ્યું; તેમની રાંધ તળેથી ત્રણ ઘોડા ગોળિયો વાગવાથી રામશરણ થયા, ને એ નકામા થયા; તોપણ કુંવરજીની તેજી જાંખી થઈ જાણાઈ નહિ. પગપાળે તરવારની પટાબાજી બેલતા કુંવરજી આગળ ધસતા હતા, અને એ સમે પોતાના ઉપર વરસતાં અગણિત તીર અતરંગ કાપી નાંખતા હતા. દેવનું કરવું એમ થયું કે—જે કૈકાણે કુંવરજી કારમો બેલ બેલતા હતા, તેમનું પરાક્રમ નેઈ મોગલો મ્હોમાં આંગળાં ધાલતા હતા ! એ સમે એક તોપનો ગોળો ત્યાં આવીને પડ્યો ! તે ફાટ્યો ! ! તેની કચ્ચરો ઉડવાથી આપણા નેદાઓ રામ શરણ થઈ ગયા, ને કુંવરજીનો પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ ! ! ! આપણું ! આમ વાત નીપતી, જે કહેવા માત્ર હુંજ વજૂ છાતીનો જીવતો રહ્યો !

રામસિંહ.—(સાચવાર મોહ પામી નગ્ન થતાં) ધન્ય મારા પાટવી ખંડેરાવ ! વૃદ્ધપણમાં સોનેરી પળિયાનો લહાવ તંજ મને લેવાડાવી સ્વર્ગનો લહાવ લેવા દાવ સાધ્યો. તારાં પરાક્રમવડે આ તારો પિતા આજ એટલો સંતુષ્ટ થયોછે કે, એવું સુખ હવે તેને આ મૃત્યુલોકમાં ચક્રવર્તી થતે પણ મળનાર નથી. મારા વહાલા કુંવર ! તારે માટે બેદ કરવો કે અશ થવું એ મને સજ્જતું નથી. તારું મહિમાવાન મુખ જોવાને આ તારો પિતા તરસે છે ! તે તારો વિરહ સહેનાર નથી; માટે લાખું છેલું પાડતો માં ! હું તને આવી મળું છું. મારા લાડકવાયા લાલ ! દાદાઓને સુખ દેવાતું અન્ને અચળ જાણના કોઈ ચણી સ્વર્ગના દરવાજા લણી વળ્યોછે તે મેં જાણ્યુંછે, અને

તેથી મેં તારા તરફની ચિંતા ઉલાળી મેલી છે; પણ ઓ પ્રાણુપ્રિય પુત્રા તારા પિતાને સ્વર્ગસુખમાં ગર્કાવ થતાં તું વિસારી મૂકીશ માં. અત્રે તું સર્વના સ્મરણમાં તારું નામ મૂકતો ગયો, એથી હું તને આહિ જીવતો ગણું છું; ને તેથી મારાં સર્વ દુઃખ દૂર કરું છું. (લેક્ષાઓ બાણી જોઈ) શું જીઓછો શૂરા જોક્ષાઓ ! જે પાપણી તોપે આપણા પરાક્રમી રાજપુત્રને પૂર્ણ પરાક્રમ કરતાં અટકાવ્યા તેની આપમાં મજબૂત ખીલો મારો, ને તેને ઓથમાં રાખનાર કાયર તરફને નરકમાં મોકલો ! અરે ! જીવતર વહાલું ન કરો ! જશ વગરનું જીવવું મરણનો મોટો ભાઈ છે ! રે ! મરણ તો સાઈ, કે એકદમ પંચતત્વ જીવંત પાડી આત્માને સંતાપ વર્જિત કરે છે; પણ જશ વગરનું જીવવું હાલતી ચાલતી કબરમાં આત્માને અનેક દુઃખ ઉપજાવે છે. આપણા કુંવરજી જશ જોડી નાશવાન દેહનો સંબંધ તોડી અમરપુરમાં સંચર્યા એ વાત તમારા ધ્યાનમાં ઉતારો, ને આ શ્રાવણ* શુદ્ધ ૭ નો દિવસ આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોની પોથીમાં પ્રકાશિત કરો !

તુંવારયોદ્ધા.—(આવેશમાં આવી) હર ! હર ! ! હરા ! ! રે હવે મરવું કે પાખીઓને મારવા ? જ્યારે શત્રુના લોહીની નદી વહેવડાવી તેમનાં મડદાં તેમાં તણાતાં કરીએ, ને તેમાં તરીએ ત્યારેજ તુંવારકુળે જન્મ્યા જાણુજો ! !

[આ પ્રમાણે બોલતા ઉપડે છે.]

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—સમરાંગણ.

ઝાલો રાજા માનસિંહ ને તેના યોદ્ધા.

માનસિંહ.—શૂરા ઝાલાઓ ! જેમ ચંદ્રમા વાદળામાં પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ મોગલ દળમાં મહારથી જેવો આપણો મહારાણો પ્રતાપસિંહ ક્યારનો ધૂરી ગયો છે, તે જોળ્યો જાતો નથી, માટે તમારા ભાલા ચળકાવો, ને એ ભાલાઓથી મુગલ

દળનું વાદળ ચીરી આપણે પ્રતાપી પ્રતાપ શું કરે છે, તે જુઓ ! આ વખત તમારું પરાક્રમ દાખવવામાં પાછી પાની કાઢશો માં. તમારા રાજ્યને રાણાને જમણે હાથ બેસવાનો હક તમારા બાલાને નેરે આજ આપાવો. આપણે રાણાના સહાયક છીએ, એ વાત કળિજી-ગમાં ન ભૂસાય એવી નિમકહલાલી જણાવી ગયલી લાલી પાછી લાવો. આજે આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે, જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં ચાવત ચંદ્રદિવાકરો ન ભૂસાય ત્યારે આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણ ! રે, આ જીવતર શા કામનું છે ? હાલને સાથરે સૂઝ દેહ તને તે ક્ષત્રી નહિ, પણ ખાતરી નાણુવો ! રજપૂતે તો રણસંગ્રામમાં નામના કરી બાણની પથારીએ પોઢી આ ક્ષણભંગુર દેહ-દુઃખનું ગેહ તજ દેવો, ને અચળ કીર્તિનો વારસો પોતાનાં પાછળ રહેલાં સંતાનને માટે દેવો, એજ જન્મ્યાનો લહાવ લેવાનું છે.

એક ઝાલો થોડો.—ઓ બાપજી ! રાણાજીએ તો મોગલદળમાં રાજ વર્તાવ્યો છો લાંબી દાઢીવાળાઓનાં રઝળતાં તુંબડાં મારા ઘોડાની હડફેટે ચઢતાં મેં જોયાં છે; સલ્જીરાજી રાજ થતા, રાણાજીનાં વખાણુ પોતાનાં જોદ્દાઓને સંભળાવતા જતા મેં જોયા છે; રામસિંગજી પણ તરવાર તાણી તૂટ્યા છે; સીસોદિયાઓએ બાણની અખાડમાસ જેવી હેલી કીધી છે; ને રાણાજી મોગલોને ભાજી મૂળા પેટે લેખતા સલીમશાહના હાથી ભણી ઊડી પડ્યા છે ! માટે આપણે આ વેળા વિસામો લેવાની નથી. થોડા વખતમાં આપે પરાક્રમ ઝાઝેર કીધુ છે, પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી.

માનસિંહ.—સાચી વાત છે, મારા વહાલા વીરા ! હવે આપણે એવી કારમી કીડિયારી કરી ઝોચિંતો એવો હલ્લો કરો કે, આકાશમાંથી વીજળી પડી પર્વત ફાડી નાંખે છે તેમ મોગલદળનાં કાળજાં ફાટી જાય ! અને એ દુષ્ટ વાદળાં વેરાતાં આપણે આપણા પ્રતાપી રાણાને ભેટીએ. (બીજા થોડાઓ સામું જોઈ) આપણા ઘોડાઓને અને આપણને થાક લાગતો નથી; રણમાં પડતાં રજપૂતો આ કાયાનો ધર્મ ભૂલે છે; તેઓ પોતાના દેહને વાયુના ગોળાવત

ગણે છે; માટે રે, વાયુ વેગે સંચરી મેદાનમાં મળેલાં મોગલનાં વાદળાં
વિખેરી નાખે !

ઝાલાયોદ્ધા.—હર હર હર માહાદેવ ! ! !

[આ પ્રમાણે હરનો હોકારો કરતાં હપડે છે; મુગલોની અને
તેમની તેમજ ખીજ રજપૂતોની મોટી ખુનખાર લડાઈ
નમે છે; એવે રાજખારોટ પ્રવેશ કરી વીરરસ
દવિતા લલકા બરેલી ભાષામાં બોલે છે.]

રાજખારોટ.—(ઘોઘરા.)

સિસોદિયા શર વાવરો, કરી ધનુષટંકાર;
તુંવાર તરવારે કરી, કરો શત્રુ સંહાર. ૧
ઝાલા બાલા વાવરો, કરી કારમો ક્રોધ;
સહુખરા સાવધ રહી, નેર કરો મહા જોધ. ૨
મદા ! નામ અમર કરો, ધરો ન પાછો પાવ;
પ્રતાપ ! એતક ઠોકવી, દે સલીમશિર ધાવ ! ૩
રાજખીજ રજપૂતનું, મોક્ષધામ રણક્ષેત્ર;
આ તન એ તક એ જુએ, તર્ણુ તુલ્ય નિજનેત્ર. ૪
પુરૂષો ! પગ પાછો પડ્યે, પિતૃ નેહિ લે પંડ;
જુધમાં જય કીધાયકી, રહે કીર્તિ નવખંડ. ૫
જે જવને રજપૂતનાં, ખીજ ખગાડ્યાં સાર;
એ ઝેરી વૃખ-મૂળને, ઊછેદો આ વાર ! ૬
જે તુરકે ક્ષત્રી તણાં, કીધાં કાળાં કૂળ;
તેના ટોટા ઝાલિને, મુખમાં ઘાલો ધૂળ ! ૭
પવિત્ર થળમાં પગ ધરી, ભૂજટ કર્યાં તનિ ભીત;
પગ કાપો તે પાપિના, રાખી પૂર્વજ રીત. ૮
ચિતોડગઢને એ' કર્યું, જે મ્હેચ્છોએ આજ;
તેનાં મડદાં આ રણે, રઝળાવો હે રાજ ! ૯
શંકર આળ્યા સાયમાં, શકિત સહિત ઓ શર !
એ જય ઝટ કરાવશે, દાખો પ્રાકમ પૂર. ૧૦
મરવાનું છે મહિ વિધે, એમાં ન મળે દેર;
જુધમાં તન ક્ષત્રી તજે, મરે ન મદાં ઘેર. ૧૧

આપો જશ પરતાપને, લ્યો કીર્તિનો લાવ;

ઓ શરા સીસોદિયા, આવ્યો દુર્લભ દાવ. ૧૨

[હાથીને હોદ્દે બેઠેલો સલીમ તથા અશ્વે બેઠેલો પ્રતાપ પ્રવેશ કરેછે.]

પ્રતાપ—(પોતાનો ઘોડો સલીમના હાથી ઉપર તળપાવી લાલાથી મહાવતને હેઠા પાડતાં) ઓ કાયર શાહનો સુત સલીમ ! હાથી ઉપર ઓઠવેલી વજ્રની પેટીમાં શું પેઠા છે ? બહાર નીકળી પ્રતાપના લાલાના ફળનો સ્વાદ કેવો છે તે જરા ચાખી જો ! (એમ કહી તેના હોદ્દામાં લાલો મારેછે પણ તે લોહજડિત હોવાથી તેનો હાથ ભૂંઠા પડેછે, એટલે—) અલ્યા તરકડો, તું લડવા આવેલો જણાતો નથી ! બેગમની પેઠે જુદ્ધમાં શું થાયછે તે જોવા માત્ર જનનાખાનામાં રહો ઝાંખવા આવ્યો જણાય છે.

[મહાવત પડ્યો એટલે હાથી નિરંકુશ થતાં પાછો નાસે છે. પ્રતાપ બાણ ગોળી ને તરવારના સાત જખમ થયે છતે વકરાયલા વાઘની પેઠે તેની પાછળ પડેછે. એ સ્થળે દારણ યુદ્ધ મચેછે—તે વેળે પ્રતાપને બચાવવા દેલવાડાનો ઝાલો રાજમાનસિંહ પોતાના જોદ્દાઓ સાથે આગળ ધસેછે.]

માનસિંહ—ઓ સૂર્યવંશી રાણા ! ઇંદ્રાસન લેવા ઉતાવળો થા માં ! હજી મેવાડને તારાવડે મહિમાવાન થવા દે; ઇંદ્રાસનનો તારો હક વિધાતાએ પોતાની પોથીમાં નોંધ્યો છે તે કોઈથી મિથ્યા થવાનો નથી; માટે ઓ મહારાણા ! આ તારી આસપાસ ઉલટેલાં તીડનાં ટોળાં ઓછાં થવા તારૂં છત્ર અળગું કરી જરા ઠરીને આ તારૂં લૂણપાણી ખાતારનું પાણી જો ! (પ્રતાપ તેનો પોકર નહિ સાંભળતાં માણધાતક સાહસ કરેછે—એવે પોતાના યોદ્ધા સામે જોઈ) શરા ઝાલાઓ ! શું જુઓછો ? રાણાજી ઉપરનું છત્ર તાણી લઈ આમ લાવો, ને એ મરણિયા થયલા શરાને વિમાનમાં પગ મૂકતો થોભાવો ! એના વડે મેવાડ માનવતું થવાનું છે; આપણે એનાં સાહિત્ય છીએ; એ જતે આપણુ સર્વ નકામાં થઇ પડીશું. મેવાડનો સૂરજ ઈશ્વરે ઉગાવ્યો છે, માટે એ છે ત્યાં સૂધી દિવસ જાણજો; પછી અંધારાં ઉલેચવાનાં થશે, માટે આ વખતની કરેલી મેદામી કામની છે. અજર ન કરો; રાણાને અળગા કરો ને તેમનું છત્ર આમ ધરો ?

[પ્રતાપનું છત્ર ઝૂંટવી તેને અળગો કરી ઝાલો પોતાના ચોક્કા-
ઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે; તેને રાણો બણી
મુગલચોક્કા તેના ઉપર મધમાખોની પેઠે ફરી વળે છે. ખૂર્ણ પરાક્રમ
કરી ઝાલો સ્વર્ગે સંચરે છે—તેમજ રામસિંહ પણ રોળ વર્તાવી તે-
નો સોળતી થાય છે. હલદીવાટના રક્ષણાર્થે મળેલા બાવીશહજાર બ-
ખતરિયામાંથી માત્ર આઠહજાર જીવતા પાછા હજે છે, ને એ પ્રમાણે
આ લડાઈનો અંત આવે છે.]

પ્રવેશ ૮ માં.

સ્થળ—એક વિશાળ મેદાન.

પ્રતાપસિંહ, તેની પાછળ પડેલા બે મુગલ સવારો,
ને પાછળથી સકતો.

[કોઇ પણ સાર્થી વિના એકલો પ્રતાપ ઘોડે ચઢેલો નાસે છે,
ને બે મોગલ સવાર તેને પકડવા પાછળ પડયા છે.]

પહેલો સવાર.—મિયાં દીનમહમદ ! દેખતે હો ક્યા ? બાગતે
શિકાર કો પકડો !

બીજો—પકડો ક્યા ? મિયાં દેખોતો સહી, પકડતે કે રસ્તે
મેં આ આડા સાંપ આપ્યા! એમાસે કે પૂરસે નદીમેં ભઠરે પડતે હૈં
ઉનકા ખ્યાલ કરકે ઘોડે પાની મેં ડાલો.

પહેલો.—અથે યાર ! ઉતારને કી ખટપટમેં અપના વક્ત
જતાહૈ, મગર દુશ્મનકા ઘોડા નાવકી મિસાલ નહી પાર કર ગયા.

[મિયાંઓ મહા મશાગતે નદી પાર કરે છે, એવામાં પ્રતાપનો
ભાઈ સકતો પાછળથી આવી તેમને પોતાને બાલે પરાવી નાંખે છે,
ને પોતે અથ્થ દોડાવતો પ્રતાપની પાછળ પડી તેને ખૂંચો પાડે છે.]

સકતો.—(પોતાની દૃષ્ટિયે ભાઈને ધવાયલા ઘોડા ઉપર નાસ-
તો જોઈ) આ આસમાની રંગના ઘોડા વાળા અસવાર હો!—હો!!!

પ્રતાપ—(પાછું જોઈ મન સાથે) અદ ગાઉ સૂધીમાં મોગલ
આવતા જણાતા નથી, પણ ઘોડો દોડાવતો સકતો દુશ્મનાવટ દાખ-

વવા આવતો જણાયછે. કાંઈ ચિંતા નહિ; શૂરાને હાથે મરવું, કે તેને મારવો એમાંજ શોભા છે. કોઈ કાયરના હાથની કલાગી ગોળી ખાઈને કૂતરાને મોતે મરવું તે કરતાં બાઈ સામે ભાલે લડી મરતાં મારો જીવ ગતે જશે, માટે હવે નાસવું નથી.

સકતો.—(પાસે આવી) રામ રામ, મારા રામ જેવા પરાક્રમી વીરા ! હું તને આ વેળે જેટલું માન આપું એટલું ઓછું છે ! વીરા, ધવાયલે ઘોડેથી હેઠા ઉતરી મારા વચનનો વિશ્વાસ રાખી મને તારી શૂરી છાતી સાથે છાતી મેળવવા દે ! હે આ ભાલો ઉશેટી દેહ છું, ને આ હું તારા ચરણ મારે માથે પરસાવવા ઘોડેથી ઉતરી પડું છું.

[એમ કહી ઘોડેથી ભૂસ્કે મારી દોડતો આવી પ્રતાપના પગ પોતાને માથે ધરેછે.]

પ્રતાપ.—(અસ્વેથી ઉતરી ગદગદકંઠે) વીરા ! હૃદયી વિશેષ માન મને આપ માં; મારાથી કાંઈ પરાક્રમ થયું નથી !

સકતો.—મારા માયાના મુગટ વડે જાત ! તેં જે કર્યું તેવું કાંઈથી થાવાનું નથી. હારજીત હરિને હાથછે; પણ તારૂં પાણી જોઈ મારો વેરભાવ તારા વેરીઓના કુળમાં જઈ વસ્યો છે.

[બન્ને ભાઈ ભેટછે—આ વખત ચેતક જમીન ઉપર પડેછે— એવે પ્રતાપ તેનો તંગ છોડવા તે વરફ ધસેછે, ને માંડેલો સાજ ઉતારી લેછે.]

પ્રતાપ.—(ધોડાને આખરનો દમ લેતો જોઈ) આપ ચેતકાં ભા, તને શું થાય છે? ખમા તને મારા બાપલિયા ! બાપુ, ગભરામાં ! હો ! હો ! હો !!!

સકતો.—(તેની પાસે આવી). ભાઈ, ઘોડો હાથથી ગયો! એ જી જીવમાં આખી મદદાખી કીધી છે. એ પણ દુનિયામાં અમરનામના ફરી જવાનો એમાં ફેર નથી. રે જીઓ ! તેની આંખો ફરી ગઈ ને મ્હોદું ફાટયું !

પ્રતાપ.—શિવ ! શિવ ! શિવ !! હે પ્રભુ! તેં આ શું કર્યું!
(ધોડા સામું જોઈ.)

(સોરઠા,)

રે રૂડા રેવંત ! પ્રતાપ કીધો પાંગળો;

- ખરી ધરીને ખંત, અરિથી કરી અતિ વેગજો. ૧
- ઓ મારા આધાર ! પ્રતાપના દુખ-ભાગિયા !
- પળ્યો કેમ આ વાર, સ્વર્ગ માર્ગ ઊતાવજો ? ૨
- અદેખાઈ આવાર, રે શું આવી ઇંદ્રને ?!
- તું જેવો તોખાર, તાણ્યો તેણે નિજ ભણી. ૩
- ભમું ભૂમિતળ સર્વ, તુજ જોડો ક્યાં સાંપડે ?
- ગળિયો મારો ગર્વ, ચેતક તું કતકે જવે ! ૪
- તુજ કાયાની તોલ, માણુક મોતી તોળતાં,—
- જડે ન જોડ અમોલ, ચેતક તારી જગમહી. ૫
- સલિમ-હસ્તિ-શિર પાય, તળપી તેં નિજ ગોઠવ્યા;
- એ સૌ સ્મરું જવ હાય ! તવ ભડકો બીતર ઉઠે !! ૬
- વિકંટવેળમાં બ્રાત, મદદ કરી તેં મન દઈ;
- ધણી ઉગારી ધાત, પ્રતાપની તેં પ્રીતથી. ૭
- ઓ પ્રતાપની પાંખ, ચેતક ચંચળ ઘોડલા !
- હવે ફરી આ આંખ, જડે ન તારા જોડલા !! ૮
- તુજ વોણો પરતાપ, પાંખ વગરનો પંખિયો—
- થયો છ ઉત્તર આપ, ખોંખારી ખાસી રીતે. ૯
- અરિથી ધરિ મુજ દૂર, મજલ મારિ મોટી અતિ,
- રે હું પાપી કૂર ! દીઠી લારી આ ગતિ !! ૧૦
- નિમકહલાલી કીધ, તેં શૂરાથી સો ગણી;
- મેં ખરદાસ્ત ન લીધ, તારી આ'દુર ખાપલા ! ૧૧

સકતો.—મોટા ભાઈ ! એક ઘોડાને માટે આટલી બધી દલ-ગીરી કરવી તમારા જેવા શૂરાને હાજતી નથી. તમો હશે તો ચેતક જેવા ચારસો તોખાર આવી મળાશે. એપણુ એક શૂરો તમને જય અપાવનાર થઈ ગયો એમ જાણજો. કોઈ શૂરાના પરાક્રમમાં ખામી આવ્યે પ્રભુએ તેને પશુજોનીમાં જન્મદેવો તે આજ પોતાનું પૂર્ણ પરાક્રમ દાખી અમરાપુરમાં ગયો, માટે એ વાતનો ખર્ખરો કરશો માં. લ્યો, મારો અંકોરો અથ્થ હું આપને આપુંછું, તે ઉપર અસ-વાર થઈ સુખે હાલ્યા જાઓ. ઈશ્વર તમને આગળ ઉપર જય આપશે. હું પાછો કેમ જઈશ તેની ચિંતા તમો રાખશો માં. તમારી

પૂઠે પડનાર મોગલોને મેં મારા ભાલાથી ભૂખીતા કર્યા છે, તેમને
ઘોડે ચઢી હું મારી મેળે વહો જઈશ, ને લાગ આવે તમને મળ્યા
વતો નહિ રહું. હ્યો ભાઈ, હવે રામ-રામ.

ચોથો અંક સમાપ્ત.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૬ માં.

પાત્ર.

સલીમ.....અકબરશાહનો વડો શાહજહાં.

માનસિંહ.....અકબરનો સેનાપતિ.

પ્રતાપસિંહ.....મેવાડનો પરાજિત મહારાણો.

ભાણસિંહ.....ઝાલોરનો રાવ-પ્રતાપનો સેનાપતિ.

ફતેમહમદ, ખીરમહમદ, } બાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ.
મોજીઉદ્દીન.

અજબસિંગ, ગુમાનસિંગ...પ્રતાપરાણાના અશ્વારો.

શાહબાજખાન.....બાદશાહી લશ્કરનો એક સરદાર.

બારોટ.....પ્રતાપરાણાનો કવિ.

ફૂલસિંહ.....રાણા પ્રતાપનો મુખ્ય મંત્રી-સામંત

ફરીદખાન.....બાદશાહી લશ્કરનો એક સરદાર.

સ્થળ—પાત્ર પરત્વે સમય સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન.

प्रताप नाटक.

अंक ५ मो.

प्रवेश १ लो.

स्थान—अजमेरमां आदशाही लश्करनी छावणी.

सलीम तथा मानसिंह.

सलीम.—राजगु अथ नंग करने का आहिये ऐसा वस्तु आया है; अरसात के दिन में नंग मथाया उस से बहुत हवाकी हुई.

मानसिंह.—हावाकी बिना अधिक काम पार पड़तुं नथी; પણ सितारो पाधरो जलो, के छत करी छवता आव्या.

सलीम.—हां, हां, सय पात है, लेकिन ओ छतको छत कहो व न कहो ऐसा मेरे माननेमें है. हुश्मन ने आभिर तक छथियार छोड़ा नहीं, और सुलेह का वापटा डिआया नहीं, तब ऐसी प्रतेह को प्रतेह कहो व न कहो.

मानसिंह.—आवेला वाधना राजाने जेभागतुं नभीनदोस्त करवुं, ते थोडुं रबुं ते आभाविभी थर्र गवुं, ओ कंठ ओछुं थवुं नथी।

सलीम.—सय है, हुश्मन तारीफ लायक है उस में कुछ शक नहीं; अरसात की मोसम कभी नहीं होती तो सोखेआनी छत मिलती उस में शक नहीं.

मानसिंह.—सोणआना छत मेणववानी आ वसंतअतु आं पीछे, माटे हवे आपणे उपडवुं जेठजे. मेवाडीओ सामे लडवामां हमेशां योमासु आपणी छतनी आडे आवे छे, माटे ते आपता पहवां आपणे मेवाडना आपा मालिक थर्र शुमानी प्रतापने पग मूडवानी जगा न रहे तेम करवुं.

सलीम.—हीक है तब, तैयारी करो; मगर मेरे दिल में धु-

જારાઆતા હૈ કિ, ઇસ જંગમે ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ.—શાહસલામત, ધ્રુજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કળથી થાય છે. પહેલી લડાઈમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત પડનાર નથી. હવે આપણે જૂદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસ લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કબજા થશે.

સલીમ.—ચોવ તર્ફ સે કિસ તરફ કબજા હોગા ? એક તર્ફ સે કરને સે જે ખરાબી હુઈ ઉસ કા ખવાખ મુઝે હરવંતુ સતાતા હૈ, ઉસસે મેરી તબિયત હરદમ હૈરાન હૈ, તખ ચોવ તર્ફ સે કરને સે ક્યા હોગા, ઉસ કી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફ્રાન્સ લઈ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલ્લાઓ કબજા કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફની ગભરામણ થશે, ને દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસ જોઈએ એટલું લશ્કર અને જખરા લડવૈયા નહિ હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઈમાંજ અચ્છા અચ્છા સરદારોનો ધાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથ લડતાં મહાત થશે; એટલામાં આપણા સરદારો છતના વાવટા તેના કેટલાક કિલ્લા ઉપર ઉડાવશે; ને દુશ્મન નાસી પાયતખ્તમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણા એક સરદાર પોતાની ટૂંકડી સાથે જઈ કબજા કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યાં હોતો !

સલીમ.—રાબજી, આપને જે નજર દોઝાઈ હૈ ઉસ સે બે-શક મુરાદ બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમંદી કો ! અખ આપ દિલ આહે એશી તયારી કીજિયે. બાદશાહ અપની ફતેહકી બહુત આરજી રખતે હોંગે; ઉસ વાસ્તે અખ દેર કરને કા વંત નહીં હૈ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ, તેના થોડા પટાવત અને ભાયાતો.

પ્રતાપ—વીરાઓ! દુષ્ટ કોકાએ શહેરને ઘેરો ઝાઝા દી રાખ્યો, તોપણ થાક્યો નહિ; રૈયત છેક ભાગી ગઈ, સૂખ મસતી મોટી આગ લાગી ગઈ, તોપણ હાથ બાજી રહી નહિ. અરે, આપણા જળરા હાથ કપાઈ ગયા! રામસિંહજી હલદીઘાટમાં રંગ લઈ પુત્ર સાથે સ્વર્ગે સંચર્યા; ઝાલા માનસિંહજીએ જે પાણી ઝળકાવ્યું તે તો રણમાં હમેશાં પોતાનાં નિશાન ડંકા આગળ કરવાનેજ! રે, તે ઝાલોજી પોતાની છપ્પી મારે માટે ભાગી નાંખી મારા અંતઃકરણમાં આ જીવંત ન ભૂંસાય એવા રંગની મૂકતા ગયા! જે મારાથી ઉંઘતાં કે જાગતાં એક નિમિષ પણ ન્યારી થતી નથી! બીજા જળવંતા સામેતો સામે પૂરે તરે એવા, કાયરોના તોપના ગોળાથી બાહુબળ દાખવતા થકા દેવલોક પામી ગયા! આ નાશવાન દેહના રક્ષણ અર્થે વજૂના કોટ જેવા વીંટળાયલા સીસોદિયા એક ડગ પાછું ન માંડતાં જે જગ્યાએ પડ્યો એવો તેજ સ્થળે ગોળી ને ગોળાના મારાથી પર્વતના ઝોળા જેવા થઈ ગયા! બાજી ન બગડે માટે પટાવતો અને જોદ્ધાઓએ સૂખ તરસ કે થાક ધાક કાંઈ જોયું નથી; પરંતુ આભ જાડળમાં શી રીતે આવે? અરે! એ પ્રમાણે હલદીઘાટનો ઠાઠ બગડ્યો એટલુંજ નહિ, પણ હમણાંની બીજી લડાઈમાં* મોટા મહારથી મરતે છતે પણ કામ કયળી ગયું. હવે તો દેશમાં દુસ્મનો દોદશ ફરી વળ્યા, અને રાજધાનીમાં આપણને રોડી શહેરની ચોપાસ કોકા ઘેરો ઘાલી પડ્યો છે; માટે હવે શો ઉપાય કરવો? પ્રજાનું દુઃખ જોઈ મારી છાતી પીગળી જાય છે! અરે! તે ઘેરાનું નામ સાંભળતાં પોતાનાં ભર્યા ભાદર્યા ઘર મૂકી વનવાસી થઈ ગઈ, ને જે જન રહ્યાં તે ધાન પાણી વિના ધૂળ મળી ગયાં! તેમનું દુઃખ વિચારતાં મને વેરાગ્ય ઉપજે છે, ને છાતીમાં

* આ લડાઈ સંવત્ ૧૬૩૩ માહશુદ્ધ ૭ ને દિવસે થઈ હતી.

જનરાઆતા હૈ કિ, ધસ જંગમૈ ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ.—શાહસલામત, ધ્રુજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કળથી થાય છે. પેહેલી લડાઈમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત પડનાર નથી. હવે આપણે જૂદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસ લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કબજ થશે.

સલીમ.—ચોવ તર્ફ સે કિસ તરહ કબજ હોગા ? એક તર્ફ સે કરને સે જો ખરાબી હુઈ ઉસ કા ખવાય મુઝે હરવંત સતાતા હૈ, ઉસસે મેરી તબિયત હરદમ હૈરાન હૈ, તખ ચોવ તર્ફ સે કરને સે ક્યા હોગા, ઉસ કી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફોજ લઈ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલાઓ કબજ કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફની ગભરામણ થશે, ને દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસ જોઈએ એટલું લશ્કર અને જખરા લડવૈયા નહિ-હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઈમાંજ અચ્છા અચ્છા સરદારોનો ઘાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથ લડતાં મહાત થશે; એટલામાં આપણા સરદારો છતના વાવટા તેના કેટલાક કિલા ઉપર ઉડાવશે; ને દુશ્મન નાસી પાયતખ્તમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણો એક સરદાર પોતાની ટૂંકડી સાથે જઈ કબજ કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યા હોતો !

સલીમ.—રાખજી, આપને જો નજર દોડાઈ હૈ ઉસ સે એ-શક મુરાદ બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમંદી કો ! અબ આપ દિલ ચાહે ઐશી તયારી કીજિયે. ખાંદશાહ અપની ફતેહકી બહુત આરજી રખતે હોંગે; ઉસ વાસ્તે અબ દેર કરને કા વંત નહીં હૈ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ, તેના થોડા પટાવત અને ભાયાતો.

પ્રતાપ—વીરાઓ! દુષ્ટ કોકાએ શેહેરને ઘેરો ઝાઝા દી રાખ્યો, તોપણ થાક્યો નહિ; રૈયત છેક ભાગી ગઈ, ભૂખ મરતી મોટી આગ લાગી ગઈ, તોપણ હાથ બાજી રહી નહિ. અરે, આપણાં જખરા હાથ કપાઈ ગયા! રામસિંહજી હલદીઘાટમાં રંગ લઈ પુત્ર સાથે સ્વર્ગે સંચર્યા; ઝાલા માનસિંહજીએ જે પાણી ઝળકાવ્યું તે તો રણમાં હમેશાં પોતાનાં નિશાન ડંકા આગળ કરવાનેજ! રે, તે ઝાલોજી પોતાની છખી મારે માટે ભાગી નાંખી મારા અંતઃકરણમાં આ જીવંત ન ભૂંસાય એવા રંગની મૂકતા ગયા! જે મારાથી ઉંઘતાં કે જાગતાં એક નિમિષ પણ ન્યારી થતી નથી! ખીજા બળવંતા સામેંતો સામે પૂરે તરે એવા, કાયરોના તોપના ગોળાથી બાહુબળ દાખવતા થકા દેવલોક પામી ગયા! આ નાશવાન દેહના રક્ષણ અર્થે વજૂના કોટ જેવા વીંટળાયલા સીસોદિયા એક ડગ પાછું ન માંડતાં જે જગ્યાએ પમ ઓપ્યો તેજ સ્થળે ગોળી ને ગોળાના મારાથી પર્વતના ઓળા જેવા થઈ ગયા! બાજી ન બગડે માટે પટાવતો અને જોદાઓએ ભૂખ તરસ કે થાક ધાક કાંઈ જોયું નથી; પરંતુ આભ જીડળમાં શી રીતે આવે? અરે! એ પ્રભાણે હલદીઘાટનો ઠાઠ બગડ્યો એટલુંજ નહિ, પણ હમણાંની ખીજી લડાઈમાં* મોટા મહારથી મરતે છતે પણ કામ કયળી ગયું. હવે તો દેશમાં દુશ્મનો દોદશ ફરી વળ્યા, અને રાજધાનીમાં આપણને રોકી શેહેરની ઓપાસ કોકા ઘેરો ઘાલી પડ્યો છે; માટે હવે શો ઉપાય કરવો? પ્રભુનું દુઃખ જોઈ મારી-છાતી પીગળી જાય છે! અરે! તે ઘેરાનું નામ સાંભળતાં પોતાનાં ભયો ભાદર્યા ધર મૂકી વનવાસી થઈ ગઈ, ને જે જન રહ્યાં તે ધાન પાણી વિના ધૂળ મળી ગયાં! તેમનું દુઃખ વિચારતાં મને વૈરાગ્ય ઉપજે છે, ને છાતીમાં

* આ લડાઈ સંવત ૧૬૩૩ માહશુદ્ધ ૭ ને દિવસે થઈ હતી.

જારાઆતા હૈ કિ, ધસ જંગમૈ ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ.—શાહસલામત, ધ્રુજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કળથી થાય છે. પેહેલી લડાઈમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત પડનાર નથી. હવે આપણે જૂદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસ લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કબજ થશે.

સલીમ.—ચોવ તર્ફ સે કિસ તરફ કબજ હોગા ? એક તર્ફ સે કરને સે જો ખુરાખી હુઈ ઉસ કા ખવાખ મુઝે હરવંત સતાતા હૈ, ઉસસે મેરી તબિયત હરદમ હૈરાન હૈ, તબ ચોવ તર્ફ સે કરને સે ક્યા હોગા, ઉસ કી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફ્રાજ લઈ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલાઓ કબજ કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફની ગભરામણ થશે, ને દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસ જોઈએ એટલું લશ્કર અને જખરા લડવૈયા નહિ હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઈમાંજ અચ્છા અચ્છા સરદારોનો ધાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથ લડતાં મહાત થશે; એટલામાં આપણા સરદારો જીતના વાવટા તેના કેટલાક કિલા ઉપર ઉડાવશે; ને દુશ્મન નાસી પાયતખ્તમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણો એક સરદાર પોતાની ટૂંકડી સાથે જઈ કબજ કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યાં હતો !

સલીમ.—રાજજી, આપને જો નજર દોડાઈ હૈ ઉસ સે બે-શક મુરાદ બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમંદી કો ! અબ આપ દિલ ચાહે એસી તયારી કીજિયે. બાદશાહ અપની ફતેહકી બહુત આરબું રખતે હોંગે; ઉસ વારતે અબ દેર કરને કા વંત નહીં હૈ.

ખરકત દેશે. એથી જે પરિણામ થશે તે સારોજ થશે, માટે તમે કહોછો તેમ કર્યા વિના ખીજો ઉપાય નથી.

પટાવતો. — મહારાજ, ત્યારે હવે વિચારમાં વખત ખોશોમાં. જેને જે જે આત્મા કરવી હોય તે કહી દો.

પ્રતાપ. — હવે તેજ કરીએ; ભાઈઓ! કોમલમેરના કિલ્લાનાં રક્ષણનું કામ અનુભવી રાવ ભાણુસિંહજીને હાથ સોંપી હું છૂટો થવા ધાંડું. તમે તેગને મનમાનતી મદદ આપજો. કાળી રાત્રે જળ જંખું હોય, ને શત્રુના સિપાઈ જીવનાં ડોલ્યાં ખાતા હોય, તે વખતે આકાશમાંથી આભ ફાડી વીજળી નીકળે છે એવે વેગે ઘેરો ચીરી જવાનો જોગ સાધવો જોઈએ. એથી આપણને હાનિ નહિ થાય, ને દુશ્મનના દળમાં ભંગાણુ પડશે; તેથી તેમનો કેટલોક ધાણુ નીકળી જશે.

ભાણુસિંહ. — કાંઈ ચિંતા નહિ, એ જીવિત ખેંશ છે; એથી ધારણુ પેશ જશે.

પ્રતાપ. — પેશ પહોંચાડવી પ્રભુને હાથ છે; પણ આ ધુનવાયલી ખાજ તમારા જેવા વૃદ્ધ અનુભવીને સોંપતો જાઉં છું માટે તમે તેને કામ આણુશેજ એવો મને ભરંસો છે.

ભાણુ. — બાપુ, ભરંસો ભંગવાનનો રાખો; લાંબનો રાખનાર તે છે. કાચીકાયાનો શો ગારવો છે? મેં કર્યું, હું કરું એતો મિથ્યા છે. “ઘોડો ઘોડાના રૂપને ધારો”, એમાં આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—કોમલમેરની આસપાસનો પાદશાહી લશ્કરનો ઘેરો. પાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ, તેમનો સરદાર શાહુઆજ-ખાનકોડા, પાછળથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના અધીરો.

ફતેહમહમદ. — (મધ્યરાત્રે) યારો ઝોકતે હો ક્યા? જરા ખુબરદારી રખો; ઘેરા ડાલ કે ઘેરના ક્યા?!

ખીરમહમદ. — ઘેરાતો છપ્પન દિત રહેગા, ક્યા વહાં તલક

ઉઠળતું તેજ રેડાય છે ! ભાઈઓ, આપણે ખોરાક કાસરથી વાપરતે છને પણ ખૂટી ગયો; આવક વના ઊંડા કૂવાનાં નીર ખૂટી જાયછે; અરે ! જે કૂવાના જળ ઉપર આપણી જીવનદોરી લીલી રહેવાની લાલચે વળગી રહ્યા હતા તેનાં નીર કોઈ ઘેર કર્મ કરનારે* કથાળ્યાં ! તે પાપીનું પ્રભુ શું બહું કરશે ? રે, તે કોઈ ભોમિયાએજ સુંડાઈ કાઢી હશે એમાં ફેર નથી ! દુઃખની વાતનો વિસ્તાર કર્યે દી વળવાનો નથી, માટે હવે આપણે શું કરવું તેની સલાહ પૂછુંછું, માટે તેનો ઉત્તર આપો.

પટાવેતો.—રાણાજીની નજરમાં આવે તે રસ્તો અમારે કબૂલ છે. જે તે પ્રકારે રાજના રોપાને આળ ને આવે તો સાઈ એમ અ. માઈ કહેવું છે. અમારે અંતે એના હેઠેજ વિસામવાતું છે. કલ્પવૃક્ષ મૂકી બાવળની આશા કોઈ નહિ કરે. અમાઈ કલ્પવૃક્ષ બાપારાવળનું કુળછે; માટે તેને માટે અમારા પ્રાણને પણ વહાલો નહિ કરીએ; તેથી જે તે રીતે રાણાજી પોતાના કુટુંબને લેઈ ઘેરામાંથી ખીજી અ. ભય જગોએ જાય તો બહુ સાઈ એમ અમારા મનમાં છે. જ્યાં સૂધી અમારા પંડમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી અમે કામલમેર દુશ્મનને હાથ જવા નહિ દઈએ.

પ્રતાપ.—ધન્યછે મારા વિશ્વાસુ વીરાઓ ! મારા વિચારને મળતોજ તમારો વિચાર જણાયો ! રે, મળતો કાં ન આવે ? જેમનાં મન એકછે તેમનાં મત જૂદાં પડતાંજ નથી. ખરે, મારી ધારણા પણ તમે કહી તેવીજ છે. તમને લઈ અહિં અંતરાઈ રહે દુઃખ ઓછું થવાતું, કે એથી શત્રુનું બળ હળવું થવાતું નથી; પણ ઉલટા આપણે નરમ પડી જઈશું; ને ફજેતી સાથ દુશ્મનને હાથ ફસાઈ પડીશું; માટે મારો વિચાર એવો છે કે, શત્રુનો ઘેરો ચીરી તેમાંથી કુટુંબ સાથે નીકળી જવું. સાથે કોઈને આંચ આવવા ન દે એવા બહાદુર બખ્તરિયા રાખવા, ને ફેટલાક યોદ્ધા લઈ જઈ કેઓણના કિલ્લામાં કબિયો મુકવો. આમ થવાથી અહિંનો ઘેરો ઓછો થશે; આપણી સાથનાં ફેટલાંક માણસ અમારી સાથ આવે ભાતુંપોતું ખૂટ્યું છે તેનો ભાર હળવો થશે; ને તેથી તે પાંચ દહાડા વધારે

* આજુના દેવરાં રાજાએ આ કામ કીધું હતું, જે પ્રતાપનો પક્ષી હતો.

ખરકત દેશે. એથી જે પરિણામ થશે તે સારોજ થશે, માટે તમે કહો છો તેમ કર્યા વિના ખીજે ઉપાય નથી.

પટાવતો.—મહારાજ, ત્યારે હવે વિચારમાં વખત ખોશોમાં. જેને જે જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કહી દો.

પ્રતાપ.—હવે તેજ કરીએ; ભાઈઓ! કોમલમેરના કિલ્લાનાં રક્ષણનું કામ અનુભવી રાવ ભાણુસિંહજીને હાથ સોંપી હું છૂટો થવા ધારું છું. તમે તેમને મનમાનતી મદદ આપજો. કાળી રાત્રે જળ જંધું હોય, ને શત્રુના સિપાઈ જીંધનાં ડોલ્યાં ખાતા હોય, તે વખતે આકાશમાંથી આભ ફાડી વીજળી નીકળે છે એવે વેગે ઘેરો ચોરી જવાનો જોગ સાધવો જોઈએ. એથી આપણને હાનિ નહિ થાય, ને દુસ્મનના દળમાં ભંગાણુ પડશે; તેથી તેમનો કેટલોક ધાણુ નીકળી જશે.

ભાણુસિંહ.—કાંઈ ચિંતા નહિ, એ જીકિત ખેંસ છે; એથી ધારણા પેશ જશે.

પ્રતાપ.—પેશ પહોંચાડવી પ્રભુને હાથ છે; પણ આ ધુંચવાયેલી બાજી તમારા જેવાં વૃદ્ધ અનુભવીને સોંપતો જાઉં છું માટે તમે તેને કામ આણુશોજ એવો મને ભરંસો છે.

ભાણુ.—આપુ, ભરંસો ભંગવાનનો રાખો; લાંજનો રાખનાર તે છે કાચીકાયાનો શો ગારવો છે? મેં કર્યું, હું કરું એતો મિથ્યા છે. “ઘોડો ઘોડાના રૂપને ધારે”, એમાં આપને વધુ કહેવાની જગ્યા નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—કોમલમેરની આસપાસનો પાદશાહી લશ્કરનો ઘેરો. પાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ, તેમનો સરદાર શાહબાજ ખાનકોટા, પાછળથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના અધીરો.

ફતેહમહમદ.—(મધ્યરાત્રે) ચારો ઝોકતે હો ક્યા? જરાખું ખરદારી રખો; ઘેરા ડાલ કે ધોરના ક્યા?!

પીરમહમદ.—ઘેરાતો છપ્પન દિન રહેગા, ક્યા વહાં તલકમ.

રખા હૈ ક્યા ! શેરપિંજર મેં આ ગયા હૈ, અખં પ્રિંકર ક્યા હૈ ? જ-
હાં તલકઃ છૂટા થા વહાં તલકઃ નીંદ કિસને લી હૈ ? નહ મહિને સે પે-
ટભર કર રોટી ઔર પા ઘડી ઠેર કે નીંદ નહીં લી હૈ. દિલ્હી સે
નિકસે ઉસી વક્તકા જુસ્સા તમામ જતા રહા. પરવરદિગારને સા-
મને દેખા હોગાં કિ શેરકી થપટમેં નહીં આયે ! ભાઈ, તુંમ બીજરા
જંપો; કિસ્મત મેં ક્યા લિખા હોગા ઉસકી કિસીકા ખુબર નહીં હૈ.

ફતેહુ—મિયાં આ સચ હૈ, મગર એસે કદે લોગકો કખજ
કરકે સોના ગોયા સિર નીચે સાંપકા ઉસીસા ડાલકે સોના જૈસા હૈ;
ઉસ વાસ્તે ચોકતે રહના આહિયે.

મોજીઉદ્દીન.—યારો ખાલી ખટાપટ કાયકો કરતે હો? ખુદા ખે-
ર જુબરતા હૈ ઉસી વક્ત જરા આરામ લે લો, દુશ્મન ખુરજકી
ખારીમેંસે કિતને દિન હુવે ડોકિયા કરને નહીં પાવતા હૈ; વો ખુરાકી-
કી હલાકી સે આપ સેહી લૂલા હો ગયા હોગા; દરવાજેકી સાંકલ
ખુલ્લનેકા બી ઉસમેં કાંવત નહીં રહા હોગા; અપના ઘેરા કુછ થો-
ડે દિનસે પડા હૈ? શહરમેં પંછી બી પેઠને નહીં પાવતા હૈ, તખ ઉ-
સકી જમા કીહુઈ ખુરાકી કહાં તંક ચલી હોગી ઉસકા બિચાર કરો.

ખીર—મૈને તો બિચાર કિયા હૈ કિ, દુશ્મન ખાન પાનકી
તાનસે એભાન હોકે તરફડતે હોંગે ! કભી મરબી ગયે હોય તો
કૌન જાનતા હૈ ! મુઝદે કુછ બિઠકે દરવાજા ખોલે એસા બને ? !

મોજી—ખુદા તુંમારા ભલા કરે; આંખ સચે કહેતે હો. અખ
ગડખડ છોડકે જરા આંખ મિલાઓ.

[તિઓ જરા આંખ મેળવેછે-એટલામાં પડદામાંથી મોટી જૂમ પડેછે.]
અરે ! મિયાં જાપૂરખાં અખે હોગયા ! કિલ્લે કી પાસકે પહેરે
ગીરંકા પત્તા નહીં ખાતા ! !

ફતેહુ—(ચમકી બિઠી) યારો બિઠો ! ગેબકા ગોળા આયા ! !

મોજી—(બંધમાંથી જાગી) હૈ ! હૈ ! ! ક્યા ! ક્યા ! !

ખીર—ઓ ક્યા કો કહેનેવાલે ! ભાગો ! સાતમેં તખકસે જિ
બંરાધલ ઉતરા !

ફતેહુ—(એક તીરથી બંધો થઈ જતી) ઓ તુંમારા ખાના
ખુરાજ હોઈ-ઈ ! ! મૈ મર ગયા !

મોજી૦—(ખભામાં એક તીર ચોટતી) ઓ મેરા બાવા—આ !!!

પીર૦—(ચીસ પાડી) ભાગો મેરે બાપ ! ઓ સાંપતો કાટ આવગા !

[પ્રતાપ પોતાનો પરિવાર બંધ મ્યાનામાં ધાલ્યો છે, ને પાછળ વજૂની વાડ નેવા રજપૂત સિપાઈઓ હથિયાર બંધ વીંટાયલા છે, થોડા પટાવતો સાથે છે, એવે વેષે એક જળરી રજપૂત ટાળી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રતાપ૦—વીરાઓ ! ધણી સંભાળથી ઘોડા ખેડજો; હડીએ ચંદે તેને બૂમ પાડવાનો વખત આવવા દેશોમાં. મૂંગે મોઢે આવતું ધાસ કાપતા હાલજો; ઝખ મારે છે ! દળની પાર આવ્યાતો છીએ.

ગુમાનસિંહ—(મન સાથે) પેલું તરકડું ટીટો પાડે છે, લાવ એને બોલતું બંધ કરે ! [આમ કહી તેને તીર મારે છે.]

અંજબસિંગ—વાહ, ગુમાનસિંગ ! અંધારામાં તાકીને કે-લુંચ રાડું માર્યું કે શરણાઈનો રાગ ઝટ બંધ થઈ ગયો !

ગુમાન૦—હવે આપણે બોલતું બંધ કરી ઉતાવળા હાલો, કે આ ડુંગરાની આડની પાર જઈ પૂગીએ; ક્યાંક અંધારામાં ગોળા આવી પડશે તો આંહિના આંહિ રહેશે.

[તેઓ ઝપાટી ઘેરા પાર કરી જાય છે.]

શાહબાજખાન—(પ્રવેશ કરી) યારો હટપટો મેત ! જમા હોકે દુસ્મન કી પીઠ પકડો ! ઓ જાયગા કહાં ?

પીર૦—પીઠ કિસ તરફ પકડે ? બહુત બી દોડે, મગર અંધેરે મેં કુછ સૂઝતા હૈ? મૂગા માર પડતે હી જો ગયા સો ગૈબ હો જતા હૈ !

શાહબાજ૦—ગમે યોં કરો, મગર દુસ્મનકો પકડે બિના છૂટકા નહીં હોગા. દુસ્મન ભાગા એસા કસૂર જિનકી સુસ્તિસે હુવા હૈ ઉન કો બેશક બડી સજા હોગી.

પીર૦—ઉઠોં કો કબ કી સજા હોગઈ હૈ—અજ કરતે કા અપ્પિ-યાર આદમકા રહા નહીં હૈ.

[હોહો કરી ખાણસો દોડાવે છે પણ કંઈ વળતું નથી.]

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—કોમલમેરની બહારની જગો.

ભાણસિંહ ને રજપૂત સૈન્ય; શાહબાજખાન ને મુગલદળ.

[પ્રતાપરાણો કોમલમેરથી ગયા પછી શહેરમાં રહેલા સેનાપતિ ભાણસિંહે શાહબાજખાનનો ઘેરો ઉઠાવવા રજપૂતસૈન્ય કિલ્લા બહાર કાઢ્યું; કારણ શહેરમાં ખોરાકી ખૂટી ગઈ હતી, માટે છેલ્લે મહાનૂ પરાક્રમ કરવાને આ સંગ્રામ આરંભ્યો; એ વખત રાજખારોઈ સૈન્યની આગળ આવી વીરરસ વાણી સંભળાવેછે.]

ખારોઈ.—(હારિગતિછંદ.)

બળ દાખવો સીસોદિયા, કુળલાજ કારણ આ સમે;
ખળતે ખપાવો ખપરમાં; ખાસી રિતે ખાંતે તમે;
પળવાર ન કરો પરવરો, જો કે ખરાખી છે થઈ,
ખાજ બધી હાથે થકી, જવનો તણુ હાથે ગઈ. ૧
ખાજ ગયેલી હાથથી, પૂર્વજો તમ કરે ધણે,—
આણીતિ પાછી ઠામ, કવિયો જશ હજી તેના ભણે;
પાછી ગયેલી ઠામ આણી, હમિરને કુંભા જશે,
સંગે સુહાવિ ગયલિ કીર્તિ, અડગ રહિ રણમાં ધરો. ૨
કૃતા તણી કૃત્તેહની, લાલી નથી આંખી થઈ,
કાજે કરીને કાય તેની જો મળી જમિમાં ગઈ;
જય જયમલે કીધો ધણો રણમાં વધારી રંગને,
કીર્તિ અમર કરવા વહાલું નવ કર્યું નિજ અંગને. ૩
સહિદાસ શૂરો દાખલો દીધો, અચળ જોદ્ધા તણો,
ધન ધન અશા રજપૂતને, છે રંગ તેઓને ધણો !
આલાજિયે જશ મેળવ્યો, ભાલા તણી અણિયે જશો;
મેળવી કુણુ શકશેજ યુદ્ધે, કહો ઓ શૂરા તશો ! ૪
રણમાંહિ દાખ્યો રંગ, શૂરા રામસિંહે છાજતો,
નિજ પુત્ર ખંડેરાવનો જશ રહ્યો તે સહ રાજતો !
ટકિ રહ્યો શુભ પરતાપ પૂર્વજ છાપ રાખી તેહણે,

આખરસુધી હઠિયો નહીં, હદ વાળિ નાંખી એહણે ! ૫
 વીંટછ વળ્યા જવનોજ કોમલમેરને ચોપાસથી,
 જય થવા ફેરી આશ આધી ગદ્ય બધી નિજ પાસથી;
 ખોરાક સૌ ખૂટી ગયો, પાણીપિવાનું ના રહ્યું,
 વસ્તીરૂપી શુભ નીર સરવર શોરથી સૂક્ય ગયું. ૬
 આ કારણે રાણોનિ નિજ પરિવાર લઈ કેઓણડમાં,—
 સખધા થવાને સંચર્યા, શુભ વેત ધારી પંડમાં;
 અળગા નથી એતો થયા આપણુથિ નિશ્ચે જાણુને,
 બળ શત્રુનું તોડવા કારણ તે ગયા પરમાણુને. ૭
 બાણુને સોંપ્યું કામ કોમલમેરના રક્ષણુતાણું,
 માટે પરાક્રમ પૂર્ણ દાખો, આજ આ ક્ષત્રી ! ધણું;
 ફતા સમી ફત્તેહ ફાંકો ધરી કુળનો મેળવો,
 જયમલ સમો જય જાતિ આખર વેળ ભાઈઓ ! ભેળવો. ૮
 ઓ ભાણુ ! ધરીને બાણુ શત્રૂ ધ્રાણુ તું ઝટ કાઢને !
 કવિયો કરેજ વખાણુ, લે શુભ લા'ણુ કાપી વાડને*;
 આ'વો વખત ફરિ નહિ મળે, મોઘો સુજશ લેવા તણો,
 તન તુચ્છ ગણિને આજ, જય-ધ્વજ ઝાલ રહિ સાવધ ધણો ! ૯
 વિસ્મય થઈને પિતૃ વૈમાને ચઢીને જોયછે !
 આ સમય કુણ કીર્તિ રજે, કુળઆખર કુણ ખોયછે !!
 ઉચ્ચાટ પિતૃનો હરે તે સપુત જાણો સર્વથા,
 પરિયાનું પાણી ખોય તેનો જન્મ સૌ જાણો વૃથા ! ૧૦
 શૂરો નરકથી સોગણું દુખ ગણે કાયરપણુ વિષે,
 શૂરો હજાર અરિ મળે દામણો કદિયે ના દિસે;
 શૂરો અપાવે ધન્ય ! જનની દૂખને જય મેળવી,
 શૂરો પિતા પળિયાં સુનેરી કરાવે જશ કેળવી ! ૧૧
 તેજ સહે નહિ તાજણો, શૂરો સહે નહિ મારને,
 સીસોદિયા સાખે નહીં, કુળ આવતા અંગારને !
 ગભરાવિ નાંખો ગર્જના કરિ જવન ફેરી જાતને,
 સીસોદિયા ! શર વાવરી સ્થળ આ કરો પ્રખ્યાતને. ૧૨

વીરરસ વાણી સાંભળતાં તુમલ યુદ્ધ મચેછે, તેવામાં પુરુષ-
ત્વવાળી વાણી સંભળાવતો રાજકવિ ગોળી વાગવાથી ઘોરેથી
હેઠા પડે છે, તેને રજપૂત ચોદ્દા બંચકી લે છે.]

ખારોટ.—(દેહ તજતાં) (સોરઠા.)

મીઠું આબ્યું મોત, પોત જતા પેલું મને:

ધડી પછી શું જોત, તે જાણે ત્રિભુવન ધણી. ૧

દેહ વિપત્તિવર્ગ, મેલી મધવા મોલમાં—

જવા કેરો સર્ગ,* આબ્યો ખાપા પાસનો. ૨

હમીર લખ વૈમાન, આવેલા નજરે તરે;

માટે ધારી ધ્યાન, જવું જલદી ત્યાં ખરે. ૩

મૃત્યુ લોકમાં માલ શોછે? હે મુજ જીવડા !

ત્યાંતો ઝાઝો તાલ, દુખ નથિ કશું એ દેશમાં, ૪

ધરડા કવિયો સાથ, ભેટો થાશે ભાવથી;

શાને જોજો સાથ, જવા અજર જગત મહી, ૫

ઓ પ્રતાપના જોદા સ્વર્ગ નથી છોટે બહુ;

લાગે એની શોધ, શરપણે શર સાધતાં. ૬

[રજપૂતો રાજ કવિ પડતાં ક્ષણભર ઝાંખા થઈ થસેછે, એવે
લાણસિંહ આગળ આવી તેઓને ઉશ્કેરેછે.]

લાણ૦—શૂરા ક્ષત્રિયો ઝાંખા થાઓ નહિ. એ રાજતું રજ
ઝ્યાંઈ કલાગી જગાએ ગયું નથી; રે, તે ગેરવલ્લે મડ્યું નથી ! તે
આંહિથી ઊંચી પંગતમાં જઈ ભળ્યું છે ! તેના નાશવાન દેહને લોક
વહેવાર પ્રમાણે થવા આજર સાથ રણમાંથી પહોંચતો કરો; ને તેનો
દાખલો લઈ તમે તમારાં હથિયાર ઝળકાવો ! રે, એ સરાણે છેલ્લી
ચઢાવેલી ધાર આ વાર અજમાવો ! ને મારી સાથ આગળ આવો.
આ લડાઈમાં એવી તરવાર મારો કે, આપણા રાજ કવિયે આપ-
ણને ચઢાવેલી ધારને કળિમા અંત સૂધી સૌ કોઈ અચાની આંખે
જુઓ ! રે, આજ તમારે તમારું તેજ જણાવી આપવું જોઈએ. થો-
ડે માણસે મહાન દળને દાંતે તરણું લેવડાવવામાં મોઘો જશ મેળ-
વવાનું છે. મોટા સૈન્યથી મૂઠીમાં માથે એટલા શત્રુને મરડી નાંખવા

એમાં પરાક્રમ નથી, પણ મૂઠીમાં માથું એટલાઓએ મેદાનમાં ન માય એટલાને ત્રાણ પોકરાવવી એજ અચળ કીર્તિનો લહાવ લેવાનું છે! સીસોદિયાઓએ એવાં પરાક્રમ કેદી કીધાં નથી? રે, આજ તમારે તમારું તેજ ઝળકાવવાનો જોગ આવ્યો છે, રે, આ'વી મોઢી મુશ્કેલીની ઘડી પર્વની પેઠે પોંકી આવતી નથી! ને તે ચાલી ચલાવીને તમને લાલી અપાવવા આવી છે, તો ઝાંખા થવાનો આ જોગ નથી. જીવીને શો જોગ સાધવાના હતા? હજાર વરસ તપ કરતે જે પદ ના મળે તે આ વેળે મરણ ભય તજતાં તરત મળશે. મરણ ભેટ્યું તો સ્વર્ગ ચાલીને સામું આવશે! ને જ્ય પામી ઉગરયા તો તમારી વાહ વાહ કહેવાશે, ને ભાઈ સાથમાં ભલપણના લહાવા લેવાશે. કાયર થઈ માત્ર શત્રુને કબજ થશો, ને મુએ નરકમાં જશો; જીવતાં જીત જોળાશે, ને બાપદાદાનાં નામ રાખમાં રોળાશે; માટે જે મરે કે મારે એજ ભલો !

[આ પ્રમાણે યોદ્ધાઓને પ્રેરતો ભાણુ મુગલદળમાં તૂટી પડે છે ને માર્યો જાય છે. ભાણુ પડેથી ક્ષત્રી સૈન્યમાં લંગાણુ પડે છે. એવામાં શાહબાજખાન પ્રવેશ કરે છે.]

શાહબાજખાન.—યારો દુશ્મન કા સરદાર મારા ગયા, બહુ ત સે રાજપૂત જોહાલ હોકે ભાગ ગયે, ઔર બહુત સે જંગમે કૃતલ હોગયે; અબ કિલ્લા કબજ કરકે વાવટા ઉડાઓ!

સિંપાઇઓ.—અલ્લા હો અકબર!!!

[આ પ્રમાણેની ખૂમ મારતા કોમલમેર ઉપર ધસી જાય છે. પછી થોડોક વખત વહી જાય છે.]

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—કેઓણડનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના થોડા પટાવતો.

પ્રતાપ.—(પ્રધાન સામું જોઈ) સહુબરાજ. કંઈ નવાજૂની?

કૃષ્ણસિંહ.—નવીજૂની થઈ ગઈ! ધરમતી, ને ગોચુંદ માને લીધાં, ને ઉદેપુર મહોબતે મેળવ્યું; વળી ફરીદખાં આણીકાર આવતો સંભળાય છે.

પ્રતાપ—પાર પડ્યું ! આહિં આવતી ખોરાકી સગા શત્રુએ (અમીદાસે) અટકાવી, ને આપણને હવે મેવાડમાં પગ માંડવાનું ના રહ્યું. હરિ દયાળ છે! જોઈએ શું થાય છે? પણ હવે તમે તમારું તખ્ત સાંભાળો, આહિં ધૂંચાઈ રહે શો દી વળશે?

કૃષ્ણ—ખસવાની વાત બોલશો માં! અમારું તખ્ત જ્યાં આપ ત્યાં જાણીએ છીએ. કાયાથી છાયા ક્યાં જુદી થઈ જાણીએ?

પ્રતાપ—નથી થતી, ને થાતી જોઈ પણ ખરી! ભાણ પડ્યાની વાત સાંભળી આ કાળજે જે બાણ વાગ્યું છે—તેનો ધાવ આ આખો ભવ રૂઝાવાનો નથી ! કોમલમેર ગયું એ દુઃખ કાળજે કાણું કોરવાને ખસ નથી, પણ રાજકવિ રણમાં પડ્યા એ દુઃખે તો ન સંધાય એવો છે પાડ્યો છે ! રે, પ્રતાપ જીવતો હશે તો કોમલમેર કોક દી પણ મળશે; પણ રામસિંઘજી જેવાં રત્ન, ઝાલાજી જેવાં ઝરેર, ને રવિના રથ આગળ પોતાનો રથ ખેડે એવા કવિ તો પાકવાના પાકી ચૂક્યા!

કૃષ્ણ—મહારાજ, સંકટમાં સંતાપ કરવાથી કળા ઝાંખી થશે, શત્રુ હસશે, અને બાજી છેક બગડી જશે; માટે ધીરજ રાખો. “જીવતા નર ભદ્રા પામે,” એ કહેવત ખોટી નથી. આ મેવાડની ધરતીમાં સદાકાળ નરરત્ન પાકતાં આવેલાં છે; ને રાજમાંથી એક જતાં તેને ભૂલાવે એવું બીજું આવી મળતાં વાર લાગતી નથી, માટે કોઈ વાતે ઓછું લાવશોમાં. સંકટ શરૂને શિર આવે છે, ને તેજ વહે છે.

[નેપથ્યમાં]

દાદા ! રાણાજીનો મકામ ચિયો ? અમારે કાંક ખખર કુવીંછ.

પ્રતાપ—(પાસેના માણસને) ભાઈ, એ કોણ બોલે છે? તેને આહિં આવવા દો (તેઓ ઘોંસ લઈ આવે છે તેમને જોઈ) ભાઈઓ, તમે કોણ છો? ને ક્યાંથી શે કામે આવ્યા?

તેમાંનો એક.—દાદા અમે આ જંગલના ભીલ સીએ. માંડે નામ જોહો, ને આનું નામ જહતોછ. આંધ બાચ્છાનું લહકર આવેછ, માટે દાદાને ખખર દેવા આવિયા સીએ. અમારા લોકનું ટોરું આપાને કાંમ લાગવા તિયાર થઈ રિહ્યુંછ. કારી રાતે જવું હશે તાં કોઈ જાણે નેહ ઇંમ જહ્યું.

પ્રતાપ૦—(પટાવતો સામુંજોઈ) જોયું, જેનો ભય રાખતા હતા તેનાં વાજાં વાગ્યાં ! હવે આવતી ધાડે વિખ ખાવાનું કામ નથી; મજબૂત કિલ્લો હાથ લાગ્યોછે તેમાં આપણને થોડા દહાડા ટકવાને હરકત નથી. સાપના દરમાં જોડો હાથ ધાલી કોઈ કુશળ રહ્યો નથી. તેમ ફરીદનું પાણીપણ કોઈ દહાડો ભરાઈ જશે. પણ રે, રાજકુટુંબને કોઈ એકાંત સ્થળમાં પહોંચવું કરવાનો વેત થાય તો સાફ. (ભીલોભણી જોઈ) ભાઈઓ ! અમારે તો હરકત નથી, પણ રાજકુટુંબને કંઈ આંચ ન આવે એવે ઠેકાણે પહોંચતાં કરી તેમની સેવા બનવો એમ બને ખરું ?

ભીલો.—દાદા ! એધું બોધવા ? રાણાનું કટમ અમારા દેવ જોયું અમે ગણિયેછ. તિમને જોતો વા નોં વાઈ ઇમ અમે લઈ જ છું. અમારા બીજા ભાઈઓને બોલાવી લાવીએ.

[એમ કહી તેઓ જાય છે,]

પ્રતાપ૦—(પોતાની સાથના પટાવેતોને) હવે આપણે પણ ધોડે તંગ કશ્યા રાખો. લાગ વગ જોઈ શત્રુના હાથમાંથી છૂટી સ્વ-તંત્ર જગ્યા શોધી કાઢવી કે જ્યાં રહે કાંઈ વેત બની આવે.

પટાવતો.—હા માહારાજ, તેમ કરવુંજ જોઈએ. આપણે અંતરાઈ રહેવું તો કંઈ કામનું નહિ. આ સમો એવો નથી કે આપણને આંતરેલા કોઈ છોડાવે; છૂટા હોઈશું તો ગમે તેમનાં ઘોડાં બેલાવી દુશ્મનને પેટ પાણી પડવા નહિ દઈએ.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—કેઓણડને તેની પાસેનો પ્રદેશ.

ફરીદખાન નેએક સવાર; પાછળથી પ્રતાપ ને તેના બે સવાર.

ફરીદ૦—(કેઓણડથી પ્રતાપની શોધને નીકળતાં) બહુત રખડ-પટ્ટી કરતે દુશ્મન આંટમે આયા તો સહી. કિલ્લેમેં સે ભાગા તબ ક્યા શિકર હૈ ? ચોવતદ્ આદમી દોડાયે હૈ, આ ચોમાસે મેં ભરેહુવે નાલેમેં સે કહાં ભાજે ગા? (સવાર સામું જોઈ) ચક્ષો મિયાં સેર* કરતે કુછ શિકારાં હાથ આતા હૈ !

*સહેલા કરતાં.

†વિકેકિત—(આ વખતનો એમનો શિકાર પ્રતાપ.)

[તેઓ ઘોડા ખેલાવતા એક કોતરથી બીલું-પછી ત્રીલું એમ જાય છે.]

સવાર.—સાહિબ ! ઘોડા ફેંકતે જરા પીછે ભી દેખિયો; શિકાર કરતે અપના શિકાર નહીં હોજવે !

ફરીદ૦—છી: ! ક્યા બોલતા હૈ ? અપન કુછ અકિલે હૈ ? અપને બહુતસે સવાર સખ જાય ફિરતે હૈ, ઔર દેખો પીછે ભી દૂરસે આતે હૈ.

સવાર.—વો બાત તો સચ હૈ, મગર શેરકી થપટ લગ ગઈ, ઔર તિસકે મુંહમેં જાફસે, ફિર કુછ પુકારનેકા વક્ત મિલતા હૈ ?

ફરીદ૦—અય નાદાન ! ઐસા મત બોલ. ક્યા શેરકા શિકાર એકકે હાથ સેં નહીં હોતા ? શિકારી જવાંમદ્દ આહિયે; હમકો સરદારી જવાંમદ્દી કિયે બિના મિલી હોગી ક્યા ! !

[આ પ્રમાણે સવારને ધમકાવતો ઘોડો ખેડેછે, તેની પાછળ સવાર પણ મૂંગે મોઢેઘોડો ખેડેછે, અને એક કોતરમાં હતરેછે. એવામાં પ્રતાપ બે સવારો સાથે પ્રવેશ કરેછે.]

સવાર.—(પાછળ જોઈ ચમકીને) ઓ મેરે મિહરબાન ! જરા પિછે નિધા કરો, યે કોન આતે હૈ ! !

ફરીદ૦—(પાછું જોઈ ત્રણ ઘોડેસવાર રજપૂતોને જોઈ હજકીને) અય ! તૂ અંદેશા રખતા થા વો બલા આ. પહુંચી ! ! અબ કહાં ભાગેંગે ? આગે બડા કોતર હૈ વહાં ઘોડે જસકે ઐસા નહીં હૈ; અબ ક્યા કરના ?

સવાર.—સાહિબ, એક જવાંમદ્દકે હાથ સે શેર ક્યા જેર નહીં હોતા ? ! આપને જવાંમદ્દી કરકે યહ બડા મર્તબા મિલાયા હૈ; જંગમેં લાખોં દુશ્મનકો મહાત કિયે હૈ; તબ યે ત્રીન સવારોં કા ક્યા ભાર હૈ, કિ આપ ગુબરાતે હો !

ફરીદ૦—(શુસ્સે યહ) અય બેવકુફ ! હસ વક્ત અક્કલ હૈરાન હોવે ઐસા મત બોલ ! ભાગનેકા કોઈ ભી બારા નજર આતા હૈ ? વો દેખ.

સવાર.—આપ જૈસે જવાંમદ્દ સરદારકી જવાંમદ્દી ધડીબરમેં જાતી રહી વો દેખકે મેરી અક્કલ હૈરાન હો ગઈ હૈ ! તિમસે એક ભી બારા નજર નહીં આતા.

[ફરીદ ને તેનો સવાર આ પ્રમાણે વાતો કરતા ભાગલે પગે ઘોડા હાંકે છે, એવામાં પ્રતાપ ને તેની સાથેના બે સવાર તેમની પાસે આવે છે.]

પ્રતાપ૦—(બૂમ મારી) ઓ મિયાં વાઘમાર ! ઊભા રહો, પ્રતાપને ખોળવા ખોખાં ઊંડાં ઉતરશોમાં, ક્યાંઈ વાઘ મારી ખાશે ! આ તે તમારે પગલે આવ્યો; લ્યો, પકડી લ્યો !

ગુમાનસિંહ.—હવે પકડ્યું એણે ! વાંદરસાથે વાત શી ? ! આપણ, તાકી ભાલો ને નાંખોને એને હેઠો !

ફરીદ.—(થયરી જતાં હાથમાંથી ખંદૂક પડી જાય છે, ને ઘોડા ફેરવી રાણા સામું જોઈ) રૂરનાણ ! કૂકુખજ હુહુધલે પપ્પર ઘૂઘાઉ મમ્મત કૂકુરિયો ! ! !

પ્રતાપ૦—તમે કખજ શેણેછો ? રાણાને કખજ કરવાને આજ કેટલા મહિના થયા કાયો વીંટીને થઈ લાગ્યા છો, ને મૂછોને વળ ચઢાવ્યા કરો છો, કે હવે એ જનાર ક્યાંછે ? પણ અમે ક્યાંહિ ગયા નથી, આ તમારી પાછળ તમને ખોળતાજ ફરિયે છિયે, કે મિયાં ફરીદખાં અમને ક્યારે પકડે ! હવે માયે શેરસૂંઠ ખાધી હોયતો પકડો !

મુગલસવાર.—રાના સાહિબ ! મોગલ સરદારોંકી ખાલી પતરાણ હૈ; મેવાડકે રાને કોઈ દિન કખજ હુવે નહીં હૈ, ઔર હોને વાલે બી નહીં; આદશાહ કી આગે માન બઢનેકી ખાતિર ખાલી મરતે હૈ, ઔર ફસરે સંગ કે હમ જૈસે મુફલેસ કો બી મરવાતે હૈ ! માફ કરો, આપ બડે અશરાફ હો ! આપકે ખાનદાનકી જોડ ધનસાનમેં ખુદાને પૈદા કી નહીં હૈ. ધનસાનકી નાદાની સામને ખુદા દેખે તો ઘડીભર ટીકા નહીં જવૈ.

ગુમાન૦—રાણાણ, હાય આવેલો દુશ્મન જીવતો મૂકશોમાં. આપને દયા આવતી હોયતો લાવો, હું એને વધેરી નાંખું !

પ્રતાપ૦—ધીરજ રાખો; (ફરીદ સામું જોઈ) મિયાં પ્રતાપને કખજ કરવાની હાથકડી ક્યાં છે ? ના, ના; મારતે મિયાંને સાથે હાથકડી રાખવાની શી જરૂર છે ! વાર આલો, કેણીકોરથી જઈશું ?

ફરીદ.—(લજ્જિત મુખે) આપકો ઇસ વક્ત મેરી મજાફ છોડકે મિહર કરની આહિયે. ગુજરે વક્તકી ખાત દરગુજર કરો. અપ

મैं जैसी जेवकुशी से परहेज रहूंगा. मुझे भायूम नहीं था, फिराना-
 ७ ७डे नंगणहादुर व दुःख आते कणन नहीं होवैं जैसे अणन
 आदम होंगे ! कमणन होवैं कि, अण आप की पीठ लेवे !

अणनसिंग—महाराज नांभाने बाबो मारी अने हठा, કે
 ઘોડો ભારે મરતો રહે ! મહદ મણનો ભાર જાંચકી ઘોડો જુઓને
 કેડોમાંથી મરડાઈ ગયોછે !

પ્રતાપ—ભાઈ, કળન આવ્યાને કાપવાથી આપણાં હથિયા-
 રને કાટ લાગે. જેણે હથિયાર નાખી દીધાં તે ગમેતો માથાનો વા-
 દનાર હોય, તોપણ તેને ના સંહારવો; એમ કરીએ ત્યારે આપણા-
 માં ને કાયરમાં ફેર શો ? હાથ આડા ધર્યા એટલે હદ આવી રહી !

શુમાન—સાપ સાણસે આવ્યો એને માટલીમાં ધાતી મોં
 ખંધ કરી જ્યાં કાઠનો પગરવ ન હોય ત્યાં મૂકવો, કે કાંતો પૂરો કરવો.

અણન—પાંજરે પડેલા વાઘને છૂટો મૂકવાથી વેદવચન છે
 કે, વેદના થાયજ; માટે તેને તો પૂરોજ કરવો, કે કાંતો ભૂખ્યો ને
 તરશ્યો પાંજરામાં સૂકઈ જવાદેવો.

શુમાન—ઓ મહારાજ ! એતો હમણાં ગરીબ દેખાયછે
 પણ એતો મરડાટ ભારે છે ! આપે સાંભળ્યું નહોતું, કે એણે રાણાજીને
 જાલવાનું ખીડું મૂછે હાથ નાંખી પાદશાહ પાસે ઝડપ્યું હતું ?

પ્રતાપ—તે ખરૂં છે.

અણન—તે ખરૂંછે, તો એ પણ ખરૂંછે કે, આજે એની
 મૂછો મૂળાંમાંથી ઊખાડી નાંખવી, ને દાઢી પણ આપુની ઝાડીજે-
 વી વધીછે તે ફાંસી નાંખવી, કે એને હાથ નાંખવાનું રહે નહિ; ને
 એવો રામગોત્રીક્ષો કરી અહિં રજળનો નાંખવો કે જતા આવતા ભી-
 લ પણ જાણે કે આ ગરડનું ઇંડું ક્યાંયું પડ્યુંછે ! એથી એનું નામ-
 કાઈ લેશે નહિ; એથી એ એકદમ મરશેય નહિ, ને આપણને હત્યા
 થશેય નહિ. આવો ગમાનસિંગ, આપણને જાલવાનું પણ લેનારનું
 પાણી જરા જોઈએ !

પ્રતાપ—અરે ! નહિ, આપણે એવી નાદાની કરવી નથી. મા-
 થું વાઢી પાંચડી બંધાવવી એ કરતાં નજ બંધાવવી એ ઘણું સારૂંછે.

અપમાનની આપદા આખો ભવ સાલેછે, ને મરણ દુઃખ અલ્પવા-
રતુંછે—પણ કબજ પડેલા, હાથ નેડેલાને, એ બેમાંનું એક ન
કરવું એ શૂરા ક્ષત્રીનું કામ છે. કદી ભલો શત્રુ હશે તો ઉપકાર
માની ખોટો મમત છોડી દેશે, ને આપણી ઉદારતાની છાપ તેના
કાળજમાં ચોટી રહેશે; માટે એને મારવો નથી. છૂટીને ભૂઝાઈ
કરશે તો ભલે; તેને ભગવાન જોશે.

ફરીદ૦—(ઉપકારને આવેશે) ઓ નેકનામ રાના ! મિહરકા
મહેરામન ! તેરી અકલમંદી કી તારીફ મુઝ સે નહીં હો સકતી. તેરા
દિલ ચાહે એસા કર; મૈ તુઝ સે કભી બેવકાઈ નહીં કરેગા, એસા
મેરા કૌલ હે. ઇસ કૌલ સે ફિર તબ તુખમ મે ફર માનિયો.

પ્રતાપ૦—પૃથુરાજને મહમદે માર્યો ત્યારનો ફર જાણેલો છેજ !
રે ! અનેક વખત મુસલમાનોએ બેઘમાની કીધી છે, પણ ક્ષત્રીઓએ
તેમ કીધું નથી; ને તેમની પડતીનું કારણ પણ તેજ છે; પણ ક્ષત્રીઓ
એવી પડતીને કીર્તિની ચઢતી સમજે છે. જંગતમાં મેળવેલી જીત
આર દહાડાનું ચાંદરણું છે, પણ સદ્ગુણથી ચળકાવેલી કીર્તિ કલ્પા-
ને કાળી થતી નથી. પડયાને પ્રાણે ન કરવો એવો અમારો સ્વભાવ
છે, માટે હાલ્યા જાઓ, ને ક્ષત્રીનો છેલ લેવાની લાલચ છોડી દો.
આદશાહ કંઈ જીવ ગયો પાછો આણી નહિ આપે ! જશો તમારાં
બૈરાં છોકરાંનાં.

[બિલાડીના મ્હોમાંથી બંદર ખસે તે પ્રમાણે ફરીદ ખસતો
યાય છે.]

પ્રતાપ૦—(પોતાના અશ્વારને) ભાઈઓ, શત્રુને રમતો મેલી
હવે આપણે હજીવે ઘોડા હાંકવા એ ઠીક નથી, માટે જરા ચાંપીને
હાંકો, કે ઠેકાણે થઈ જઈએ.

[પછી તેઓ જાય છે, ને કેટલોક સમય વીતી જાય છે.]

પાંચમો અંક સમાપ્ત.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૬ ઠો.

પાત્ર.

પ્રતાપસિંહ.....મેવાડનો વનવાસ થયેલો મહારાણો.
કૃષ્ણસિંહ.....રાણાનો મુખ્ય મંત્રી ચંદાવતનો મુખી.
પટ્ટાવતો.....રાણાના સગાં સોમંતો વગેરે.
વિદૂષક.....રાણાજીનો રંગલો.
અમરસિંહ.....તેનો પાટવી કુંવર.
રાણી.....તેની પટરાણી-અમરસિંહની માતા.
જેસો, જસતો.....જંગલના ભીલો-રાણાના કુટુંબના રક્ષક.
અકબરશાહ.....દિલ્હીનો બાદશાહ-હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી.
તાનસેન.....તેનો પ્રસિદ્ધ ગવૈયો.
ઝનુતુદ્દીન.....એકછિદ્ર શોધુ બડેખાં.
બીરબલ.....અકબરનો માનીતો મુત્સદ્દી સરદાર-કવિ.
પીર, ગેંદાલ.....બાદશાહના બાતમીદારો.
બાનબાનાન.....બાદશાહનો પહેલી પદ્મીનો સરદાર.
નહાની.....પ્રતાપરાણાની એક બાળ કુંવરી.
ધૃતિરાજ.....બાદશાહની તહેનાતમાં રહેલો વિકાનેર વાળો
પ્રતાપનો સ્નેહી-સગો.

બીજા અમીર ઉમરાવો ઇત્યાદિ પાત્ર પરત્વે હોય તે.

સ્થળ—પાત્ર પરત્વે સમય સમયનાં બિન્ન બિન્ન સ્થાન.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૬ થો.

વિષ્કંભક.

સ્થળ—જવડાની ખાણો.

જેસો, જસતો વગેરે સિદ્ધ, તથા ટોપલાઓમાં સંતાડેલો

પ્રતાપરાણાનો પરિવાર.

જેસો.—(હળવે રહી ટોપલો મૂકતો) જહતા ! હરવો રહી ઉતારજે ! ઊભો ! હું ઉતારવા લાગું. પેલા પાંછર પડી ગયા; જાજો ! તીમને અહુર કિમ થીઉં ? (તેમને આવતા જોઈ) આયા ખરા ! આય; ધમના ટોપલા ઉતારિયે.

જસતો.—(ટોપલા ઉતારતો) જેહા ! આજતો ડોર લીકરી ગયા ! વાંદરાનાં ટોરાં જેવાં તરકાં પાંછર પડ્યાં તાં તેતને હું કેહું ?

જેસો.—તે હાયું કીહું; ટોપલામાં તીમણે નજર ધાલીતી, પણ ધાભાયુંથા ઈમ જાણી જવા દીધા. એ ચાર માંકડાંને મેં કીહું આપા ઈમાં તો અમારા ધાભા છ; તીમણે જામણું કે ઈમાં કંઈ માલ નથી તિઆરે જવા દીધા.

જસતો.—જે થિયું તે હાઈ થિયું, હવે આંઈ આવે ઈમ નથી. આ ઝાડે દોષડાં ખાંધી છોકરાં અકરાયાંછ તીમને ટોપલે દોષડું ખાંધી જરા હેદોરીએ, ને બાઈયુંને બહાર કાઢીએ. આય, આય.

[પછી ટોપલાઓમાંથી રાણીઓને તથા છોકરાંને બહાર કાઢે છે. ઝાડની ડાળે ટોપલા ખાંધી પારણા જેવું કરી તેમાં છોકરાંને સુવાડી હોયકા નાંખે છે.]

જેસો.—જહતા, હવે ઠીક થીઉં, પણ કાલ અંતારનાં બધાં ભૂખિયાં છ માટે કાંઈ વેતરાણું કરો.

જસતો.—હા, હા; ખાધા વના અક્રાઈ બાપડાં અધમુઆં

જેવાં થિયાંછ; ઈમને હાથ આંઈ કાંઈ હાથે ખાવાનું મરતું નીમરે તે તું જાણે,

જેસો.—જાણું છું સતો ! જે બંટીખાવટો મરે તે, કંઈ ફર હાથ લાગે તો તે, લાયા વના છૂટકો છ ?

જસતો.—આંઈ બંટી કે ખાવટો મરે ઈમં નથી. મોલિયાનાં મૂર દરી તીના રોટલા કરહે તિઆરે !

જેસો.—વખતે જે આયું તે ખરું; આપડે આંઈ રો'—ને કુખલા, ધૂરિયા, શાંમલા, ફાંહે જે જોએ તે મગાવો.

[પછી તેઓ બીજાઓ પાસે ખાવાને ફળફળાદિ મગાવે છે. તેઓ લાવી તેમના આગળ મૂકેછે; તેની જે વિધિ કરવાની તે તેઓ કરે છે.]

રાણી.—ભાઈ જેશા ! તમે આજ જે કંઈ એવું કોણું કરશે ? હુશ્મનના દવમાંથી આખી અણીએ તમેજ આંહિ લાવો ! ભાઈ ! તમે પગદોડ કરવામાં કાચું રાખ્યું નથી; અમેશો બદલો વાળીશું ? !

જેસો.—બા ! એવું માં બોલો; તમે તો અમારાં માવતાર છો; અમને તમારી ચાકરી કરવાને ભગવતે હરબાંધ ! જારે બાપજીની અતે તમારી ગલામી થાય તારેજ અમારો જલમ લેખે લાગિયો ઈમ અમે જાણીએછ !

રાણી.—અરે ! આપણે તો ઠેકાણે પડ્યાં, પણ રાણાંજી કોણુ જાણે ક્યાંય રખડતા હશે !

જસતો.—બા ! તીમની ફકર કરોનાં; તે આંઈ આંખા વિના રહેતાર નથી. બાપજી એ જુદા પડતાં કિયુંતું જે અમારી ફકર રાખશેમાં.

રાણી.—બાપુ તે ખરું, પણ ધાન પાણીવના કોઈ નસી શકે છે નું ? ! આવી ઉજડ જગામાં અથડાવું, ને ચોથે દહાડે પણ ચીરી રોટલો ખાવાના સાંસા, તો તે પછી શી રીતે પગમાં જોર રાખી શકે, ને આંહિ આવી શકે ?

જેસો.—બા, ફકર કરોનાં, અમે ઈમને જોવા અમારા ભાઈ જોને મોટલીએછ.

[પછી થોડાંકને ખોળવા મોકલેછે.—ને જેસો, જસતો ત્યાં રહી ખાવાંપીવાની સોઈ કરેછે, કરાવેછે.]

વિષ્કંભક સમાપ્ત.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—જવડાની ખાણમાં પ્રતાપનું નિવાસ સ્થળ.

પ્રતાપસિંહ ને તેના થોડા પટાવતો.

પ્રતાપ૦—ભાઈઓ ! અયડાઈ ફૂટાઈ હૈયાં છોકરાં બેળા થયા ખરા !

પટાવતો.—હરિ દયાળ છે, તે તડકા વાંસે છાંયે કાં ન આપે?

અમરસિંહ.—બાપજી ! જુઓ તો ખરા ! આપણું બધું કુટુંબ અહિં વશી ગયું જણાય છે ! અરે જુઓ ! મેલાં ન્હાનાં બધજી ટોપલામાં હીંચકા ખાતાં હસેછે !

પ્રતાપ૦—ભાઈ, મેં ક્યારનુંએ સાબ્યુંછે; તને હમણાં ખખર પડી હશે.

અમર૦—હા, હા; બાપજી એમજ. હું આ ઘોડેથી બિતરી તેમને જઈ બેઠું છું.

[ઘોડેથી બિતરી હડી કાઢતો પોતાનાં માતાજીને ને ભાઈ એનાને ભેટી.]

પ્રતાપ૦—(પોતાના સાથીઓને) ભાઈઓ, બિતરો ઘોડેથી, ને બાંધો હવે એમને ઝાડની મૂળીઓએ; હવે કંઈ હરકત નથી.

પટાવતો.—હરકત શી છે ? જ્યાં આપ છો ત્યાં અમારે શો સંતાપ છે ?

[પછી તેઓ રાણાજીના પરિવારને જઈ મળે છે, ને એક ઝા-

ક નીચે ખાવામાટે ટાળુંવળી બેસેછે.]

પ્રતાપ૦—વીરાઓ ! એક વખત એવો પણ હતો કે, સાકરની સૂખડી સોનાના થાળમાં રંગમહેલમાં બેસી જમતા હતા, તે આ પણ એક વખત છે કે—કાચાંપાકાં ફળ, ઊંનાટાઢા રોટલાં રાણાને પાલે પડી ખાવાનો દી તમારે આવ્યો !

પટાવતો.—મહારાજ ! આ દીને અમે અતિ ઊંજળો લેખીએ છીએ. રાણાજી સાથે પત્રાણીમાં ઝાડ તળે બેસી સૂકાં ફળ ખાવાં એ અમે અમૃત કરતાં પણ મીઠાં લેખીએ છીએ. જે સ્વાદ સાકરની સૂખડીમાં નહોતો જણાતો, તે આજ જંગલમાં મંગલ થતે અમે લૂખા રોટલામાં દેખીએ છીએ. આપનાં ભાવભરેલાં પીરસાતાં ફળ જેવાં અમને મીઠાં લાગે છે, તેવાં રાવળામાં પીરસાતાં પકવાન અમને મીઠાં લાગતાં નહોતાં. જ્યાં બાપજીનો પંડ ત્યાં અમે ઇંદ્રની સભાનું સુખ લેખીએ છીએ.

પ્રતાપ૦—સુખદુઃખ મનનાં કારણ છે; પણ જુઓ, આ ઝાડની ડાળે ટોપલીઓમાં ઝૂલતાં બાળક જાણુતાં હશે, કે અમારાં રત્નજડિત પારણાં ક્યાં ગયાં ? !

પટાવતો.—બાપજી ! એતો પરમહંસ જેવાં છે ! એમને વિષ ને અમૃત સરખાં છે; આપણે પણ એમના જેવુંજ મન રાખવું જોઈએ.

પ્રતાપ૦—ખરે ! રાખવું શું જોઈએ ? રે, તમે તેવુંજ રાખ્યું છે ! પ્રતાપના પંડને માટે તમે પરમહંસ કરતાં પણ વિશેષ કર્યુંછે; સંસારની મીઠી માયાને તમે રાણાને માટે રેતી જેવી ગણીછે; રે ! રાણામાં પુત્રો પડ્યે, રાણીઓ રઝળતી રડ્યે, તમે પોતાનો રંગ શીઝા દાખ્યો નથી, તો તમારાથી ખીન્ન મોટા પરમહંસ ક્યાં જોવા જવું ? !

પટાવતો.—અમે એટલા બધા જશને જોગ નથી, પણ એ બધું માન આપને છાજેછે.

અમર૦—મહારાજ ! હવે બધાં પતરાળાં પીરસાઈ રહ્યાં, જન્મવાની રજા ઘો.

પ્રતાપ૦—હા બાપુ, કાચાં પાકાં ફળ, તે જાડા સૂકા રોટલા આ રાજવંશીઓને પહોંચ્યા હોય તો હવે-સવે થઈને લેવા માંડો ! (સામંતો સામું જોઈ) માર્છીઓ, સુદામાના તાંદુલ, રાવરીનાં ઓર, તે

વિહૂરતી ભાજી જેવું રાણાનું આ વેળનું ભોજન આરોગો.

પટાવતો.—પૃથિનાથ ! આ વખતના ભાવના ભોજનને પ્રભુના પ્રસાદ જેવો બાણી પ્રેમ આણી પવિત્ર થવા અમે જમીએ છીએ.

[પટાવતો પ્રતાપ સાથે મોઢા માન સાથે રાજવંશી રીતે જમેછે.]

કૃષ્ણસિંહ.—(જમતાં જમતાં) પ્રભુ ! તારી ગહનગતિ ન્યારી છે ! “જંગલમાં મંગલ ને વસ્તીમાં કડાકા !”

પ્રતાપ.—(હસતે યુગ્મે) સહુબરાજ ! એ શા ઉપર ?

એકસામંત.—મહારાજ ! એ શા ઉપર તે આ રાજમંડળ પોતાના મહારાજ સાથે આ ખાવા ધાય એવી જગોએ ખાવા બેઠુંછે, ને તેથી આ ભોમીનાં ભાગ્ય ઉઘડી ગયાં છે તે ઉપર.

વિદૂષક.—જે જેને ફાવે તેમ ઉઠાંગ બાંધી રાણાજીને ભહું મનાવો, પણ હું તો મારી મેળે ચોખું કહી નાખીશ કે—જ્યાં તોપના ધડાકા ત્યાં મારે તો કડાકા ! ગમે તેવો નગદમાલ ખાઉં પણ ધડાકો સાંભળ્યો કે, કાળજે કડાકો થાય, ને તેથી એંશી દહાડાના અપવાસ થયા હોય એવો નરમગાર થઈ જતો, પણ આ જંગલમાં તેવું કાંઈ નથી; ગમે તો ફળ ખાઉંછું, પણ તે મને દળના જેવો ગુણ આપેછે; મારે મારે તો આ જંગલમાં મંગલ માનવું જોઈએ.

[થોડો વખત વહી જાયછે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—દિલ્હીમાં અકબરશાહનો દરબાર.

અકબર તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—(તાનસેન સામું જોઈ) તાનસીનજી ! ઇસ વડત કુછ અચ્છા તાન મિલાઓ. બસંત ઋતુકી બહાર આ રહી હૈ, તબ ઇસ ઋતુ મુલાશિક્ક કોઈ અચ્છા ગાના શુર કરો.

તાનસેન.—(સલામ કરી) બહુત અચ્છા બંદેનવાન !

[એમ કહી સારંગી સજ કરી ગાણું ગાયછે.]

(રાગ હોરી.)

આઈરે—અસંત ઋત મૌજ દિખાતી; ટેક.

કુદરતકી કિયહુધ કારીગરી, અનખ તરહ આંખ આતી;
 બન ઉપબન ખીલે ખુશકારી, પુષ્પ ખિલે ભાંતિ ભાંતિ,
 સુગંધ મંદ સીતલ વાતી; અસંત ઋત ૧

આંખ કી ઐસી ઘટા આ રહી હૈ, જાકી ખુખી કહિ ન જાતી;
 મૌર મિલે સે બહુત દિલ ભાવૈ, જૈસી પ્રિયા મદમાતી,
 સજી સિંગાર સુહાતી; અસંત ૨

પંખી કો ગાન કાન કો ભાવૈ; જાકી ગિબિધ હૈ જાતી;
 તાખીચ કોકિલા તાન મિલાઈ કે, ઇસ ઋત કો ગુન ગાતી,
 ગાન લહરી ઉભરાતી; અસંત ૩

અસંત કો બાગ બન્યો દરબાર હૈ, અકબર કો સખ ભાંતિ;
 જા બીચ અમિર ઉમરા તર શોભૈ, ગાયક ગાત હૈ ખ્યાતિ,
 તાનસેન તાન મિલાતી. અસંત ૪

[હોરીનો મર્મ સમજી બાદશાહ ખુશ થાય છે, ને બીજા મ-
 ર્મજ્ઞાનાં સુખ મલકાય છે.]

ખીરખલ.—(હસતે મુખે) વાહ તાનસીનજી ! ખૂબ કહી !

ઝંતુલુહીન.—(આંખો લાલ કરી હોઠ ફફડાવી) હોરી સુનતેહી
 સખ ખુશ હુવે, મગર ઉસમેં છોટ ચલા જાવૈ ઐસા ભૂલકા બડા દ-
 રવાજા રહા હૈ વો ટોઈકી નજર નહીં આયા; અનખ હૈ ! જિસકી
 નિસકી તારીખમેં મશગુલ હોનેકી હુશિયારી મેં યહ દરબાર કાબેલિ-
 યત માનતી હૈ ! બાદશાહકા બડા અકલમંદ કહવાતે કબિ ખીરખલ
 બી તાનસીનકો તાનકા નિસાન હો ગયા !

ખીરખલ.—ઐં દબરત આપકો તાનસીનજીકી હોરી રાસ ન-
 હી આઈ ક્યા ?

મિયાં.—તુમ બાદશાહ કે કાબિલ આસના કહવાતે હો, સો
 હાજીરા કદને વાલે વ બાખા પૂરને વાલે હો ઐસા મેં યૂઝતા હું.
 તાનસીન મર્દ હોકે—“તાન મિલાતી” ઐસા હોરી મેં બોલ ગયા;
 મર્દકી જગે મેરેકી હોનેકી બડી બૂલ ઉસને કી, વો ટોઈતે નહીં દે-

भी और तारीफ़ में तना गये, ओ नक भूझनेवाले को कैसा पुरा लगनेका हाठ किया, सो आपही भूझो !

भीरवल.—यही पात है कि दूसरी ?

भियां०—क्या वह पात जैसी तैसी है ? ! सप अय्य को हांकने वाले हो ! शकरको पीसने वाले ! !

भीरवल०—अज, पुरा मत लगाओ; तानसीनजने लूल नहीं की है; वो लूलमें अडी मज्ज व भरम रज्ज दिया है.

भियां०—आ अडी शरम लगे औसा भरम ! !

भीरवल.—मुरशद ! गरम काय को होता है ? अडे शाहिरकी आनीमें रही दुध जुभी आली भगज्ज से खुली नजर नहीं आती है,

भियां०—(गुस्से थक) क्या बूझको यूने वे आली भगज्ज के, और लूलकी सिलगती भट्टीमें पाउं धरेवे भरे हुवे भगज्ज के ? ! तानसीन मई मिटके मेहेरी हुवा उसमें आपने क्या लूलन देपी सो आप ही कहो.

भीरवल.—अज मेरी अकलसे मैंने जे जुभी भूझी है उसका टूंक अयान करता हूं, सो निंगर जेड के सूतो. दुनियाकी रयार पैदा करनेवाली और दिल्जुश करनेवाली मज्ज मेहेरी की जगत में परवर दिगारने धरी है. तानसीनज आदशाहके इकत गवैये हैं यो मत समजो, वो अडे अकलमंद शाहिरभी हैं. उन्होंने मुसल्मान व हिंदू लोगों की अकलमंदी भरी दुध अहुतसी किताबों भूझली है, और ये दान्ती दुनिया के सप दैलसे वाकिफ़ हुवे हैं. मेहेरी जगतमें कैसी जुभी भुझने मिवाध है, उसकी कदर उन्होंने अच्छी तरह पिछानी है, हिंदुओं के पुरानमें लिखा हुवा है कि, देव और दानव उन्होंने भीचमें अमृतकी आंठणी आतिर अडा इसाद यलता था; उसी वक्त भूद भुझने मोहिनी ३५ लेके दानवों को प्रस्कदिवाने अना के आपकी मुराद देवों को अमृत देके भर लाये, वही मोहिनी ३५ मदान देव करके हिंदुओंके अडे तपसी देव थे, निनकी अराअरी कोठ जेगी व हवेश मन कयज करने वाला नहीं है, तिनकी आगे दिआया; उसी वक्त महादेवका मन कयज ना रहा; आपके तपसे जे महादेव तीन लोग को डैरत पैदा करतेये वे मोहनी को देअके डैर-

તમંદ હો ગયે ! ઔર તિનકા પત્થરસે બી સખત ક્રિયા હુવા દિલ મોહની કો દેખતેહી મલમ જૈસા હો ગયા; ઉસ સે ઇસ્કબહાવરે હોકે તિસકે પિછે દૌડતે લગે, ઔર ઇસ્કકી આતશ સે ઉ-હોંકા મની બી છૂટ ગયા ! જહાંન મેં ખુદાને આદમ જતકો ખાર પૈ-દા કરનેકે ખાતિર નજર ન આવૈ ઔસા મેહેરી રૂપ લિયા હૈ; જિ-સકો હિંદુલોગ માયા બોલતે હૈ. વામે જીવ આશક ઔર માયા માશુક હૈ; ઉસસે રંગ બરંગી દુનિયા નજર આતી હૈ.

દેખો હજરત ! દુનિયાકા દિલખુશ હોનેકે ખાતિર ખૂદ ખુદાને નાજની રૂપકી છાંય ધરી હૈ; બસંતકી બહાર બન મેં સુનાને કે ખાતિર કોલકે કંઠમે અજબ આવાજ રખ દિયા હૈ; ઉસસે વો જ-ગતમે મંગત સુનાતી હૈ; તબ તાનસીનજી ઇસ દરબાર કો બસંતકી ખુશી દિખાને કે ખાતિર આપકે રાગ કો મેહેરી જૈસા બના કે “તાન મિત્રાતી” ઔસા કહતે હૈ ઉસમે બૂલ નહીં હૈ, મગર અક્લમંદી હૈ યોં મેં માનતા હૂં.

સરદારો.—(ખુશ થઈ) સાબાશ ! ખીરબલજી, ખૂબ કહી !

[નેપથ્યમાંથી શબ્દ થાયછે.]

કોઈ દરબારમે ખબર કરો મિયાં પીર આયા હૈ.

અકબર.—અય હજૂરી ! યે કોન બોલતે હૈ ? જો હોવે ઉ-નકી તજવીજ કરકે દરબારમે આને દો.

હજૂરી.—બહુત અચ્છા, બંદેનવાજ !

[હજૂરી બે માણસને પ્રવેશ કરાવેછે. તેઓ સલામ કરી અ-દબ બજવી બિસા રહેછે.]

અકબર.—(તમાંના એક સામું જોઈ) કયોં મિયાં પીર ! કૈસી ખબર ?

પીર.—(હાથભેડી) બંદેનવાજ ! આપકી રહેમિયતસે અચ્છી હૈ.

અકબર.—કયો રાણાજીકા કુછ પતા ખાયા ? વે કૈસી હાલ-તમે હૈ, વ કયા કરતે હૈ ?

પીર.—ખુદાવિંદ ! આપકે બંદે જાવે, ઔર પતા નહીં ખાવે ઔસા હુવા હૈ ! આપકે તીમખ પાનીકા જોર ઔસા હૈ કિ સાનમે તબકમે પતા મિત્ર જાવે.

અકબર.—ક્યા પતા મિત્રા ? ઉસકી હકીકત સુનાઓ.

પીર.—પતા એકદમ નહીં ખાયા ખાવિંદ ! ખોજતે ખોજતે હમારી મિત્રી ખૂરાખ હુધ હે ! આદમી મીટકે હૈવાનકા ખવાસ લેતે, મોતકે મુંહમેં સિર ધરનેકા કિસખ કરતે પતા ખાયા હ.

અકબર.—ખેશક ! બહુત તક્લીફ પડી હોગી ઉસમેં કુછ શક નહીં; ફિર ક્યા તજર આયા ?

પીર.—તજર ક્યા આવે ? રાના શહરકા વ ખસ્તીકા રાખ શીટકે ઉજડ પાહાડોંકા પાદશાહ હુવા હે !

અકબર.—અય, નાદાન ! તંગ હાલતમેં તારાખ હો ગયે હુવેકી સખક કરનેમેં ક્યા મખ માનતા હ ? ! જો હોવે સો સચ્ચે સચ્ચી ખાત સુનાવ.

ગેદાલ.—(હાથ જોડી) દનદહીના ખાચાહ ! એ મિયાં હાચી વાત કે'છ; એમાં જૂડી જરાએ નથી. મનખનું જણ્યું જાં પગ નથી મોંડતું એવી જગોમાં રાજોજી પોતાના થોડા પટાવતો હાથે મોટી મોજ માંજોછે !

અકબર.—(તેના સામું જોઈ) વહાં ખાતે પીતે ક્યા હે ? વ સોતે બેઠતે કિસ તરહ ?

ગેદાલ.—ગરીબનવાજ ! ખાયછે કાચાંપાકાં ફળ, ને પીએછે પહાડના ઝરણનાં પાણી; સુએછે ઘાસને સાથરે, ને બેસેછે ઝાડ ને ઝોડે.

અકબર.—(પીર સામું જોઈ) એસી કંગાલિયતકો ખાદશાહી દરજ્જા મિયાં પીર કિસ સખખસે દેતે હો ?

પીર.—જહાંપનાહ ! અગર રાના પ્રતાપ બડી કંગાલિયતમેં હે ઉસમેં કુછ શક નહીં, મગર કંગાલિયત મેં બી તિસકી તરેહ બડી શાહનશાહી મેં સરસાર્થ રકમે એસી ચલતી હે. તિસકે થોરે મેં સિરદાર તિસકી સંગ હે, વે ઉસકો એસી આદતમેં બી બડી મોજ દેતે હે જંગલમેં ઝાડ નીચું બડી આદાબસે બેઠતે હે; વ મોલકે મૂલીએકી આધી પાહં રોટી, વ થોરા બહુત સૂકા નીલા મેવાં બડી દિલ લગીસે ખાંટ ખાતે હે; ઉસી વખત રાના બી તિન્હોંકે ખીચ બેઠના હે; વ સખદૂં જો ખુરાક પહુંચા ઉસકી તજવીજ ખૂદ કરતે હી

लूणी रोटी ज्ञानेश्वरी रत्न देता है. उसी वक्त सिरदारो ज़ोखते हैं-
“आपछ आरोगो” तब राना ओक निवाला मुंमें धरता है, फिर ति-
सकी दरगाहमें शुकर गुजरते सभ रोटी पावते हैं ! ज्ञाते ज्ञाते ति-
नके ज़ोखोंमें जे भोज भिजाते हैं सो मैं क्या कहूँ ? मेरी ज़ुमानसे
कही नहीं जाती !

राना प्रताप कोछि अजय आदम है उसमें शक नहीं ! ज़िया-
रते तिसके सिरपर आइतका आशमान तूट पड़ा है, मगर तिस-
का ज़ोख ओ गीनता नहीं है ! ज़ैसी आइतमें भी आपकी धन-
तकूँ ज़ैसी नहीं लगी ज़ैसा ज़ोखते ज़ा मधन नजर आता है !
ज्ञाना देते देते भी यही ज़ियार-उठता है कि ज़हान्तक धननसों के
अंदर रजपूतका ज़ून वडता है वडान्तक ज़ादशाहकी उज्जर सलाम
नहीं भरता !

[ज्ञानमीदरसुं ज़ोखसुं सांखणी सरदारो यकित थायछे.]

रजपूतसरदारो.—(प्रसन्नयध) साज्याशा साज्याशा! प्रतापसिंघा!
तारो राख्यो टेक प्रमाण छे.

अकबर.—(तेमना सामुं ज़ेछि) ज़ेशक, राणा प्रताप साज्यासी
देने के लायक है उसमें कुछ शक नहीं. उसका यह हेवाव मैंने हर व-
क्त ज्ञान लिया है, उससे मुझे मालूम हुवा है कि, राणा प्रतापने जे
रज भीया है ज़ैसा आदम ज़ातमें से कोछि ज़ोखने वाला नहीं है.
आप के कुलकी टेकके ज़ातिर तप्त को ताराज कर दिया, ज़ंगलकी रा-
ह लिया, ज़य्ये कय्ये व कुपीवे को पहाड़ों के कोतरमें लेके धरे, ज़ौ-
र आप लूआज्यारा ज़िरस्तेकी भिसाल धस ज़ंगल उस ज़ंगल फिरा.

सरदारो ! टेक रजना तो ज़ैसा ही रजना ! आज कोछि ज्ञान
करनेका सिर उठाया फिर कुल आइतका धुंवा देजते ही आंजें अंध
करके दूभी मार ज्ञाना उस को टेक मत कहो; टेक तो राणा प्रताप
का कि जिस ने ज़्यों ज़्यों आइत आछि त्यों त्यों टेक को तंग किया !

ज्ञानजानान.—ज़ादशाह सलामत, आप सय्ये कहते हो. येद-
नी हुनियाके ज़ीय कोछि ज़ीज हरदम रहती नहीं है; दौलत न-
हीमें आये हुवे पूरकी भिसाल व शाहनशाही ज़रसाह के रंग ज़रंगी
यदे हुवे ज़ादलकी भिसाल ज्ञाने रहते हैं, मगर अय्ये आदमीने ज-
भा कीहुँ शाज्यासी आजिर तक रहती है, प्रतापने ज़र व ज़मीन

ખોઈ હૈ, મગર ઉમ્મી ધજ્જલકો ઐય લગને નહીં દી હૈ. સારે હિન્દુસ્તાનમેં ઉસનેહી ક્ષત્રિયોંકી આખર રક્ષી હૈ ઐર ખદાષ હૈ.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—અરવલી પર્વતની એકાંત ગુફા.

પ્રતાપસિંહ તથા તેનો પરિવાર.

પ્રતાપ.—(એકલો મન સાથે) અરે પ્રભુ! તારી ગહન ગતિ ન્યા-રી છે! મારી આ'વી પણ દશા આવી, કે જેમાં—

(ચિત્તચિત્તવૃત્ત.)

રહ્યા ના સંગી કો, અરિ ફરિ દશે દિશજ વળ્યા,

કિધા કોટિ યત્નો, કરમ કથજેલે નવ ફળ્યા !

તસૂ ના રહિ પૃથ્વી, વસુ પણ ગયો પાસથિ વહી,

ભરે ભાણે ભાગું^૧ પરિજન લઈ આ અહિ! તહીં ! ૧

રે, આ'વી-દુર્દશા આવી, મારી ભાગ્યદશા મને આ એકાંત સ્થ-
ળમાં જ્યાં ખાવા અન્ન મળે નહિ તેવે ઠામે લાવી, તોપણ તેની શી
ચિંતા છે? કેમકે—

રહી લજ્જા જે કે જર જમિન જાતે જગ વિષે,

રહું સંધું જાણું, રહું રખડતો આ નગ^૨ વિષે;

બગાડયું બાપાનું નવ કુળ કદાં કાયર થઈ,

રહ્યો ચોખો આપે, પરિજન પિયારાંસહ લઈ. ૨

રે! રાજને રાખી, સુખનો સ્વાદ ચાખી, શુદ્ધ દૂધ જેવા કુળમાં
રાખ નાંખી રહેવું, તે કરતાં આ'વા એકાંત વાસમાં ધાસનાં મૂળિ-

૧ એ દિવસે ભરેલે ભાણે જમતી વેળાએ ચો મુગલ આન્યા !
ઓ મુગલ આન્યા ! એવા ભયાનક સખ્દો સંભળાયાથી તથા કંઈ ભા-
સ જણાવાથી તેને પોતાના પરિવાર સાથે ચાર પાંચવાર નાસવું પ-
ડયું હતું, ને જમવાનો જોગ આવ્યો નહોતો. આવું વારંવાર બનવું,
રે પર્વત.

યાંના રોટલા ખાઈ જે કુળની પ્રશંસા વિશ્વામિત્ર સરખાએ કરેલી તે કુળમાં ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આ'વા માણસના પગરવ વગરનાં સ્થળમાં રાખી રહેવું એજ ઠીક છે. કેમજે—

ગયું પાછું આવે પદ સુખદ પૈસો પણ મળે,
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળકલ્લંક ચોટયું નવ ટળે;
અરે હું બાપાને વિમળ કુળ જન્મી જવનનો—

લજી ઓળો તો તે કુળ સુ જશ ત્યાગે કવનનો ! ૩

રે ! જે કુળની પ્રશંસા કાળિદાસાદિક મહા કવિઓએ રૂડાં કવનમાં રચી સૂર્યવંશની શોભા સૂર્યના જેવીજ પ્રકાશિત કીધીછે; વાલ્મિકિ જેનાં વખાણ પોતાની વીરરસ વાણીમાં વહાલ ધરી કીધાંછે; ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિઓથી વખણાતું આવેકુંછે; ભાટ ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામાં જેને વખાણવામાં પાછા પડ્યા નથી; એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાંજ પૂરો થઈ કવિઓને કાન ખોતરીને પણ કંઈ નોંધવાતું નજડે; એ પ્રમાણે જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેજો—રે ગંગા જેવી ગરવી કવિઓના કવનના મહાસાગરમાં જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમાં સૂકાઈ જાય—રે ! સ્વર્ગે જાય, એમ શું થવા દેવું ?! માણસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડ્યો તો પછી તેણે શું રાખ્યું ?

(ઉપજાતિ વૃત્ત.)

જો ટેક ત્યાગ્યો જન હોષ જેણે,
સમૃદ્ધિ રાખી કદિ કોડ એણે;
તો નાક આ અંગથકી કપાવ્યું,
રાખી મુછો મોઠિ શું એથિ ફાવ્યું ? ૪

રે, સૂર્ય કુળના તેજસ્વી રાજાઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે જીવ ગયે ત્યાગ્યા નથી, ને તેથી તેમનાં નામનો પ્રકાશ કાળનાં કાળાં વાદળ ફરી જતે પણ બંધ પડ્યો નથી; હરિશ્ચંદ્રે સત્યનો; રામે એક પત્નીવ્રતનો, ને ભરતે બ્રાતૃભક્તિનો, લીધેલો ટેક ચારે દિશામાં ચારે જુગમાં ચહાવોછે. રે, જે કુળમાં ઈશ્વરના અંશાવતાર રાજ થઈ પ્રજાના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા; તેની

શાખાના સીસોદિયા અઘાપિ સૂધી એ કુળની શ્રેષ્ઠતા રાખતા આવ્યા છે, ને તેમણે માથું ગયે કાઢીને માથું નમાવ્યું નથી; તેમનો વંશજ આ પ્રતાપ આ કરતાં વિશેષ આપત્તિ સહવાને સમર્થ છે, પણ અન્યને-અરે ! તે વળી જવનને માથું નમાવવાને સમર્થ નથી. કારણ-

(શીખરિણીવૃત્ત)

નમાવ્યાછે સૌને, રઘુકુળતાણા રાજન રહે,
નમે તે બીજને જવન સરખાને જશ બુડે;
જશસ્વી કૂળે લે જનમ જશ ખોઈ રહું પદે,
ન એ સાઈં ધારં, કવિ પણ અકાઈં મુખ વદે. ૫

(આયમતા સૂર્ય સામું જોઈ હાથ લાંબો કરી કહે છે.)

(શાર્દૂલવિક્રોડિતવૃત્ત.)

હે ભાતું નવ રક્ત થૈશ નમતાં, કાં કે વિતે શર્વરી^૩,—
તું ઊગીશ પ્રકાશ આપિ જગને, શોભીશ પાછો ફરી;
આ ભાતું-કુળ ભાગ્યહીણુ નરને કંઈ પડેલી નિશા,
કા દી હે રવિ ! નાહિ આહિ મટશે દેખું અશું દો દિશા ! ૬
વળી હે જગત્સવિતા !

ધેરે રાહુ તને તથાપિ ચળકી તું સ્વલ્પમાં નીસરે,
આ ધેરચો પરતાપ આપ ચવને ના કલ્પમાં નીસરે;
માટે હો રવિરાજ ! આજ બનવું છે યોગ્ય રાતો મને,
તું કાં રક્ત થયો પ્રતાપ તજિને ? ના યોગ્ય એતો તને. ૭
પણ આ પ્રભાકર ! મેં તાઈં કારણ કળ્યું; કેમજે—
તારો વંશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વશ્યો ખોવિષે,
રાતો તું રવિરાજ તેયિ બનિયો, ના બાતું બીજું દિસે;
થાતું અસ્ત સમેતું લાલ ન ધટે, એથી ધટે છે કળા,
ફૂળીને મરવાતું એહ મહિ છે, કેવાઈને આકળા. ૮

૩ રાત્રિ. ૪ આ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત યથા યોગ્ય છે,—સૂર્ય અસ્ત થતાં સાલ થાય છે, તો તે શ્લોકો થઈ જળમાં જવાનેજ. (સૂર્ય દરિયાવાળી દિશામાં અસ્ત થાયછે, જાણે દરિયામાં ફૂળતો નહિ હોય શું!) આજ

રે, અસ્ત કાળે રાતા થવું એતો જળમાં અંતે ઝંપાપાત કે-
રાવનારૂં છે; ને તેમ જાણીનેજ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સં-
ભો છે, તથાપિ હું ધીરજ ધારી તેમ કરતો નથી.

રે, તારા વંશજને માટે તારૂં કોહી ઉઠાવું હોય તો આવતી
રાતના ચાર પહોર ચિંતા વિના ઘરમાં ગાળી જગતમાં અજવાળું
કરવા પાટે પગ ધરતાં—રે, રથે બેસતાં રક્ત થજે. કારણ ઉદય સમય
થતું રક્ત થવું શત્રુને સંતાપનારૂં છે. માટે હે તાત !

(માલિનીવૃત્ત.)

ઉદય સમય આવ્યે અર્કપ તું હોષ રાતો,

પછિ તુજ કુળશત્રુ, ઊપરે તાત તાતો—

અનિ કુળ સહ તેતું બાળિને ભસ્મ કર્જે,

તુજ કુળ તમ આવ્યું ટાળિને ઠામ કર્જે.

હ

[પ્રતાપસિંહ આ પ્રમાણે વિચારોમાં લીન થયોછે—એવે પડ-
દામાં ચીસ પડે છે.]

ઓ બા ! ! ! માલો બાબો ! માલો બાબો ! ! માલો બાબોઓ
ઓ ! ! ! ઐઐઐ ! ! !

[પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએછેતો કુંવરી જૂમરાણ કરી રહીછે.]

રાણી.—મારી બાપુડી ! બા, છાની રહે છાની; તને બીજો બાબો
કરી આપું; મારી મોંઘી ! મારી મીઠી ! બાપ છાની.

નહાની.—માલો બાબોઓ—ઓ ! ઇં ઇં ઇં ! ! !

પ્રતાપ—(રાણીને) કાં, શું છે ? દીકરીએ દમવા ક્યમ માંડયું
છે ? આ શું કકળાણ !

રાણી.—(નીચું જોઈ) કાંઈ નહિ.

પ્રતાપ—નહિ કાં ? એણે ખરેખરૂં બાળિયાણ મચાવ્યુંછે ને !
શા માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેઠે રહે છે ?

નહાની.—ઓ ભા ! માલો બાબો—ઓ ! ઐ—ઐ ! !

પ્રતાપ—મારી માની ! બાપ છાની (રાણીને) શુંછે આને ?
રોટલો આપી રાજ કરો.

રાણી. — અરે ! જે છોકરાંને દૂધને ફર આપે ખુશી થતાં નહિ, તેને સૂકે રોટલો રાજી રાખવાનો દી આવ્યો, તો તેમાં પણ વિધન આવી પડ્યાં ! ! !

પ્રતાપ. — કાં એવું કાંઈ કૌતક થયું શું ?

રાણી. — અરે ! હા.

નહાની. — ઓ ભા ! મને ભૂખ લાગી ! બા મને બાબો ની આપની ! ઐ-ઐ !

પ્રતાપ. — (રાણીને) શું કડકો હાંકવો ભૂલી ગયાં શું ?

રાણી. — મહારાજ ! મારે ભાગ્યે અવદશા આણવામાં ભૂલ આધી નથી ! અરે ! નહાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો બલાડું ખેંચી ગયું, ને હવે હમણાં નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી !

નહાની. — ઓ બાબજી ! બા મને બાબો ની આપતી !

પ્રતાપ. — (સજળલોચન થઈ) મારી વહાલી ! તું છાની રહે; હમણાં તને સારો મોટો બાબો કરાવી આપુંછું. તારો નહાનો બાબો છીવાળો થયોતો તે ફૂતરાને નાંખી દીધો. આપણે એવો છીઆળો ગંદો બાબો કાંઈ ખવાય બા ?

[ફૂતરીનું આશ્વાસન કરી પડદો ખંધ કરેછે.]

પ્રતાપ. — (પરિવારમાં અસરકારક ફેલાયેલો ક્લેશ જોઈ આમ-તેમ ફરેછે, ને) હો હરિ ! તેં આજ દશા આણી ? ! રે હાય ! હવે હું—

(લલિત વૃત્ત.)

કઠિણ કાળજી શી રીતે કરું ?

કઠિણ ક્લેશ દે-ખી ન હું દરું;

નવ રહે હવે ધૈર્ય રોકિયું,

પુરણ પાપ તે આવિ પોકિયું !

૧૦

અવદશા અશી આવિ ને વશી,

વિપતિ વાતમાં ન્યૂન ના કશી;

સુત સગા સુઆ રણ વિખે અરે !

તદપિ ટેક મેં ધારિયો ધરે.

૧૧

રખડતો થયો રાનને વિષે,

તદપિ ના ડગ્યો કષ્ટથી કરે;

પુરણ પ્રાક્રમી જે પટાવતો,
સમંરમાં શમ્યાં પણ રહ્યો છતો ! ૧૨

શરિર કપટ શે' આવતાં સહું,
જર જમીન ના પાસ કે રહું;
રખડતાં કચ્છા રાણી બાળને,
ઉર ભરી અરિ દુરિ દ્વાળને. ૧૩

હૃદય રીઠું સં-તાપ સહિ કરયું,
મન મહાવ્યથા દેખિ ના ડરયું;
હમિરકુળના ટેક કારણે,
તનુજ ટાંગિયાં વૃક્ષ પારણે. ૧૪

કુર કમોદનો દૂધ લૈ જમે,
શિશુજ તે લઈ રોટલો રમે !
અંરર તેહમાં વિદ્ધ જૈ પડે,
તનુજ ટૂકડા માટ તે રડે ! ! ૧૫

(પરિક્રમણ કરતો થોભીને)

અરે ! હવે પ્રતાપના દુઃખની પરિસીમા આવી રહી ! રાજ-
બાળકોને રોટલાને માટે ટળવળતાં જોવાનો દી આવ્યો એથી હદ
આવી રહી ! ! સધળાં દુઃખ સહ્યાં એ સાચું છે, પણ હવે આ દુઃ-
ખ સહું જતું નથી ! અરે ! મેં ધીરજ ધરવામાં પાછું વાળી જો-
યું નથી, રાજ ખોયું, કુટુંબના માણસોને હમીરકુળને આળ ન આવે
માટે રણમાં કપાઈ જતા નજરે જોતાં આંખમાં ત્રાસ ન આવ્યો
રે, તેથી હું ડગ્યો નહિ; કારણ ક્ષત્રીઓ એટલા મારેજ જન્મે છે,
એમ જાણ્યું. રે, રજપૂતનાં બાળ રણમાં માથાં મેલવાનેજ પ્રભુએ
પેદા કર્યાછે, પણ રોટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી ! રણ-
માં પ્રતાપના કુંવર કપાઈ જતા જોવાને તેની આંખમાં ત્રાસ નથી,
પણ તેનાં બાળકને રોટલાને માટે રડતાં જોઈ તેને મોટો ત્રાસ ઉ-
પજેછે ! રે, એ કટના કોવાદારથી તેનું વજ જોવું કઠણ કાળજી ચી-
રાઈ જાયછે ! ! ને તેથી નામની માની લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને
ધિકાર આવેછે; ને તેને માટે દાંદાં મારવાં ફાકટ છે એમ તે ધારે
છે. રે ! આ જગતમાંની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે, ને તેને મા-

ટે મંડ્યા રહેતું, ને ન ખમાય એવું દુઃખ સહેતું મિથ્યા છે. પ્રભુ-
ને જેને મોટાઈ આપવી હોય છે તેનેજ મળી શકે છે, ને જેની તે
લેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રાખી રહેતી નથી, માટે મારે
ફાંફાં મારવાં ફાકટ છે. રે તેની ઇચ્છાવિના તરણું સરખું હાલતું નથી;
તે તરણુનો મેર ને મેરતું તરણું કરેછે; રાજાને રંક ને રંકને
રાજા કરેછે; તેને સૂર્ય વંશનો-રે! હમીરકુળનો મહિમા હવે પૂરો
કરવો છે; ને જવનને જશ આપવોછે, માટેજ તે તેની તરફ થયો
છો! રે, તેથીજ તેના પાસા સંવળા પડયાછે; ને આ પ્રતાપે ખાંખો
વીંઝવામાં કસર રાખી નથી તોપણ તેના દાવ અવળા પડ્યા છે,
માટે પ્રભુ જેની પક્ષમાં પેઠોછે તેનાથી વિરુદ્ધ ચાલવે માંડે શું વ-
ળશે? કાંઈ વળ્યું નથી, ને વળવાનું પણ નથી. (માથું ધ્રુણવી)
ખગડવા કાળ છે તે માંડે રાખ્યું રહેનાર નથી; શી રીતે સુધરશે તે
હોડો વિચાર કરી શોધતાં જણાતું નથી; કદી હું આ જંગલમાં પ-
રિવાર સાથે પાર પડી ગયો તો તેમાં મારી શી મોટાઈ વધશે તે
મને સૂઝતું નથી; ને એમાં માંડે કશું પરાક્રમ જગતમાં જણાવાનું ન-
થી; એક હાથે તાળી શી રીતે પડે? રે, મેં આલે બાથ લીડવા જેવાં
સાહસ કર્યા, પણ તેથી કાંઈ અજવાળુ ન થતાં અધાઈ ફરેદિશાએ
ફરી વળ્યું; તેથી હવે માત્ર નામના નિંધ રાજપદનો અણુછાજતો ટે-
ક રાખી કશું મીઠું ફળ આખી શકવાનો નથી, માટે હરિયે જેને આ
સમયે જિંચું આસન આપ્યુંછે તેને મળી ચાલવાથી દુઃખ દૂર થશે.
રે જેહોતો ખરો, કે રાજમદથી હદ મૂકી આગળ વધતો બાદશાહ
ખળાત્કાર છોડે છે? !

(ખગ અફાળી આગળ ચાલતાં ને પરિક્રમણ કરતાં)

રે, તન મનની નળનાઈ માણસને કેવાં નીચ કમોં કરવાને દો-
રેછો! આહા હા !! મેં જરા વારમાં મનસાથે કેવા ગાંડા ઘાટ ધડ્યા!
પણ રે, શું આ કહેણ ખોટું છે? કે—

(દોહરો.)

“સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ કરખીધન સતિ નાર;

જીવ ગયે પર કર ચઢે,” ત્યમ ક્ષત્રી-તરવાર.

જવન સામે બાંધેલી તરવાર જીવ સાથેજ જડાયેલીછે; તેને છો.

उथी अत्यारसूधीमां जेडेवो जश छूटी पडशे, ने कानीटीवी कनिना
अंतसूधी लूसावानी नथी; आटे डिमतनां छथियार ने धीरजनी दा-
ल धरी दुःखना दणनी पार जवुं ओज सिद्ध, ने ओभांज सिद्धिछे.
हरि सत्यने कांटे आपी भेससेज !

प्रवेश ४ थो.

दृश्य — दिल्लीमां अकबरशाहनो दरबार.

अकबरशाह तथा तेना अमीर उभरावे.

अकबर.—(प्रसन्न मुजे) मेरे तप्तको तेज देने वाले सरदार
हैं। आजका रोज आदशाही तवारीजमें मशहूर होगा। शाहजहाँकी
शालंगीरेह करते भी वो मैं जडा मानता हूँ; उससे आप सजका
जडी भोज मिलेगी.

सरदारो.—नडांपनाह ! वो क्या है.

अकबर.—जे है सो है। आपसे वो छूपी नहीं रहेगी. जे
जात सजके ज्वाब मेंनी आती नहीं होगी वो नजरसे द्योगे।

जानजानान.—अदेनवान ! ऐसी आरजुमंद जात क्या है,
वो छस वक्त कइनेकी मिहर करोगे.

अकबर.—मेरे अकलमंद उभराव ! मिहर परवरद्विगारकी
आहिये; आदमीसे क्या हो सकता है ? जे प्रतापने छस तप्तको मा-
न नहीं देनेकी जातिर आपकी जुराणी की, जिसकी तारीफ़ तुम सज
ओकही आवाजसे आसमान तक पहुँचे असी करतेथे, उसने आपका
आंकडा नीचा करके छस तप्त को मान देके उसकी जडाई क्यूव की
है. असा उसके हाथका लीजा हुवा कागज आया है; जे कागज में
जडी जुशी से मेरे कलेजे धरता हूँ ! जुदाने छस तप्त को दी जुध
जुजुरोगी सारे डीहस्तानने क्यूव की है उसमें मेवाउके राणुकी त-
र्झका कंगरा भांडा था सो परवरद्विगारने पूर दिया; उससे वो कागज
में जुदाकी तर्झकी नवानेश समजके सोनेके तजक में ज़रीके इभावमें
लपेटके धरता हूँ, और आप सजको मुझे मिलीहुई धनायत जताताह !

મુગલસરદારો.—આલમખનાહ ! વો ન્યામત હમકો ખતાનેકી મિહર કીજિએ.

અકબર.—(તે પંત્ર તેમને આપતાં) દરેક દરબારકે બેઠકનેવાલે સરદાર, વો તાબુબીકી તશવીર ખૂબ નિધાં કરકે દેખિયો !

[મુગલ સરદારો તે પત્ર વારંવાર એક બીજના હાથમાંથી લઈ મોટી ખુશી સાથે મનમાં વાંચેછે. રાજપૂત સરદારોને આપતાં તેઓ ગ્લાની પામી પત્ર જોઈ પૃથ્વી ખણેછે.]

અકબર.—(સરદારો સામું જોઈ) સરદારો ! અબ મેં પ્રતાપ કો મેરા બતેમન* માન કે ઉસ ને ખોઈ હુઈ સબ મીજ એકદમ દે દઉંગા ! ઉસને આપકી બેઠેસ સે ગુમાયા હુવા આપકા મુલક મેં ઉસ કો દઉંગા છતનાહી નહીં, પર મેરી ખુશી સે ઉસ કો બડા સરદાર બનાકે અચ્છે મુલકકી બડી જગીર બખ્શુંગા, ઐસા વો જંગબહાદુર વ રાજપૂત કે નામ દમામકી સાથ મેરે દિલમેં રખતે વાલેપર મેં ઝિંદા હુવા હૂં ! ઉસને આપ કે ખાનદાનકા પાતી રખતે કે ખાતિર જો ખરાબી અખત્યારકી ઉસસે મેં ઉસકી બિઠકે છતના હૈ-રત હુવા હૂં કિ, વૈસા બહાદુર મેરે તખ્તકો જૈય દેને કો મંગે તબ મેં ઉસકો જો નવાજેશ કરે વો કમ હૈ.

મુગલસરદારો.—સચ કહી, જહાંપનાહ !

પૃથિરાજ.—(મનસાથે) રે, એ કાગળ કેવો ભેદ ભરેલો છે ! કરડાગીમાં લખેલો દીસેછે, તેમાં તે બાદશાહ એવડો ખુશી શાને થાય છે, તે બીજાઓ પણ તેને વલોવી શું માંખણ કાઢતા હશે? રે, શત્રુને ઓટલું પણ અભિમાન થવાનું ઓટું શૂરાએ શાને આપવું !

અકબર.—(પૃથિરાજ સામું જોઈ) ક્યાં પૃથિરાજજી ! દોસ્ત-કી દિલ લગી દૂર હુઈ હૈ ક્યા ? ! આપકે દિલમેં જિનકા માન ગુમાનકે સાથ ગાજતા હૈ ઉસપર આપને નિગાહ ક્યાં નહીં કી ? ! દેખો દેખો, દિલદારને ક્યા લિખ્તા હૈ ? !

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! એમાં શું જોવુંછે? જોઈ મૂચુંછે કે, એ રાણાનાં કામ નહોય !

અકબર.—અજી, હાથમેં લેકે નજર કરો ફિર બોલો. ઐસા

અંદેશમંદ બોલનેકા સળળાં ક્યા હે ?

પૃથિરાજઃ—(ફરિ તે પત લઈ તે જોઈ) બાદશાહ ! અંદેશ મંદ ખરા ક્ષત્રી બોલેજ નહિ, તે અરંજ કહી માંખે.

અકબર.—તખ આપ ક્યા કહતે હો ?

પૃથિરાજ.—ખરં એજ કે—આ પત રાણાજીનો લખેલો નથી; તેના નામને નાનમ અપાવવા તેના કાઈ હરીફનું કીધેલું એ કાળુંકાવતરં છે ! પ્રતાપ અનખી ટેકનો તોરો છે ! ખરો ક્ષત્રી માની કૂખે એજ જન્મ્યો છે ! તેને તેનું રાજ તો શું પણ આપનું તાજ આપો; તો પણ તે આપને નમે એવો નથી ! તેના સ્વભાવનો હું સારી રીતે માહિર છું. રે ! તે કેવો છે ? !

(કુંડાલિયા હંદ.)

ભૂખે પ્રાણ તજેય પણ, કેશિર ખડ નવ ખાય;
આતક વર્ષા-જળ વિના, તેજ રિતે દુખિ થાય;
તેજ રિતે દુખિ થાય, હંસ મોતિ વિણ માનો;
સતી પતિ વિણ જેમ, માર સ્મરનો સહે છાનો;
એ રીતે પરતાપ લાખ દુખ સહે કદિ કૂખે;
પણ અરિને નવ નમે, છોઈ નિજ ભટકે ભૂખે ! ૧
દિનકર જિગે પશ્ચિમે, ગ્રહગતિ પૂર્વ જણાય;
નેવનીર મોભે ચઢે, કેશરિ કદિ ખડ ખાય;
કેશરિ કદિ ખડ ખાય, જીંટ ખાવળ નવ સુંદે*;
નભમાં જિગે કમલ, શર રણમાં જઈ જીંધે;
ફળે ફેળ ત્રણ વાર, એમ વિધિકૃત નરખે નર;
પણ પરતાપ ન નમે, પશ્ચિમે જિગે દિનકર. ૨

અકબર.—ક્યોં પૃથિરાજજી ! તખ આપ ઇસ કાગજકો નહીં માનતે હો ક્યા !

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! એ માન્યો જાય એવો નથી. રે-

* જાંટને ખાવળ ખણુ પ્રિય હોય છે; તેને તે શોધી શોધીને ખાયછે; તે કદી અભાવ આપી તેને સુંદે પણ નહિ, એવો કમ જન્મવાય, પણ પ્રતાપનો કમ જન્મવાનાનો નથી; એ લાવાઈ.

તીનો રોટલો ક્યાંય ખાધો ગયો જાણ્યોછે ? આંખે કાકાં કેમ લાગે !
આપજ વિચારી જુઓને.

અકબર.—તબ આપકી ખાતરી કિસ તરહ હોવૈ !

પૃથ્વિરાજ.—મારી ખાતરીતો ત્યારેજ થાય કે, હું રાણાજી
ને કાગળ લખી જવાબ મંગાવું, ને તેમાં તેમજી આંહિ પત્ર લખ્યો.
તે તેમનોજ પોતાનો છે કે શી રીતે, તેનો ઉત્તર આવે ત્યારે એ
વાત મારે ગળે તરે.

ખાનખાનાન તથા બીરખલ.—જહાંપનાહ ! વો ખાત ભી
હીક હૈ, પૃથ્વિરાજ જવાબ મંગવાવે શિર કોઈ તરેહકા કિસીકો અંદેશા
નહીં રહેગા, ઔર આપકી ભી કુલ્લન ખાતિરનિશા હોગી.

અકબર.—હીક હૈ તબ; પૃથ્વિરાજજી, આપ કાગળ લિખ
લેજો, વ તિનકા જવાબ મંગવાઓ; મૈં વહાં તલક મેરી ઉલટપેં
અખત્યાર કરતા હૂં.

પૃથ્વિરાજ.—બહુ સારું શાહસલામત ! જેવો જવાબ આવશે
કે તરત દરબાર દેખતાં આપને વાંચી સંભળાવીશ.

છઠો અંક સમાપ્ત.

અંદેશમંદ બોલનેકા સળખ ક્યા હે ?

પૃથિરાજ.—(ફરિ તે પત લઈ તે જોઈ) બાદશાહ ! અંદેશ મંદ ખરા ક્ષત્રી બોલેજ નહિ, તે ખરૂંજ કહી નાંખે.

અકબર.—તખ આપ ક્યા કહતે હો ?

પૃથિરાજ.—ખરૂં એજ કે—આ પત્ર રાણાજીનો લખેલો નથી; તેના નામને નાનમ અપાવવા તેના કાઈ હરીફનું કીધેલું એ કાળુંકા-વતરૂં છે. પ્રતાપ અનસી ટેકનો તોરો છે. ખરો ક્ષત્રી માતી ફૂખે એ-જ જન્મ્યો છે. તેને તેનું રાજ તો શું પણ આપનું તાજ આપો, તો પણ તે આપને નમે એવો નથી. તેના સ્વભાવનો હું સારી રી-તે માહિર છું. રે ! તે કવો છે ? !

(કુંડાલિયા છંદ.)

ભૂખે પ્રાણુ તજ્યે પણ, કેશિર ખડ નવ ખાય;
ચાતક વર્ષા-જળ વિના, તેજ રિતે દુખિ થાય;
તેજ રિતે દુખિ થાય, હંસ મોતિ વિણ માનો;
સતી પતિ વિણ જમ, માર સ્મરનો સહે છાનો;
એ રીતે પરતાપ લાખ દુખ સહે કદિ ફૂખે;
પણ અરિને નવ નમે, છોડે નિજ ભટકે ભૂખે ! ૧
દિનકર જોગે પશ્ચિમે, અહગતિ પૂર્વ જણાય;
નેવનીર મોભે ચઢે, કેશરિ કદિ ખડ ખાય;
કેશરિ કદિ ખડ ખાય, જાંટ બાવળ નવ સુધે*;
નલમાં જોગે કમલ, શર રણમાં જઈ ઊધે;
ફૂળે ફેળ ત્રણ વાર, એમ વિધિકૃત નરખે નર;
પણ પરતાપ ન નમે, પશ્ચિમે જોગે દિનકર. ૨

અકબર.—કયો પૃથિરાજજી ! તખ આપ ઇસ કાગળકો ન-હીં માનતે હો ક્યા !

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! એ માન્યો જાય એવો નથી. ૩-

* જાંટને બાવળ અહુ પ્રિય હોય છે; તેને તે શોધી શોધીને ખાયછે; તે કદી અભાવ આણી તેને સુધે પણ નહિ, એવો કમ બ-દલાય, પણ પ્રતાપનો કમ બદલાવાનો નથી; એ ભાવાર્થ.

તીનો રોટલો ક્યાંઈ ખાધો ગયો જાણ્યોછે ? આંખે કોડાં કેમ લાગે !
આપજ વિચારી જુઓને.

અકબર.—તબ આપકી ખાતરી કિસ તરહ હોવૈ !

પૃથ્વિરાજ.—મારી ખાતરીતો ત્યારેજ થાય કે, હું રાણાજી-
ને કાગળ લખી જવાબ મંગાવું, ને તેમાં તેમણે આંહિ પત્ર લખ્યો.
તે તેમનોજ પોતાનો છે કે શી રીતે, તેનો ઉત્તર આવે ત્યારે એ
વાત મારે ગળે તરે.

ખાનખાનાન તથા ખીરખલ.—જહાંપનાહ ! વો ખાત ભી
હીક હૈ, પૃથ્વિરાજ જવાબ મંગવાવે ફિર કોઈ તરેહકા કિસીકો અંદેશા
નહીં રહેગા, ઔર આપકી ભી કુલ્લન ખાતિરનિશા હોગી.

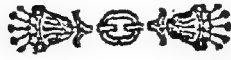
અકબર.—હીક હૈ તબ; પૃથ્વિરાજજી, આપ કાગજ લિખ
લેજો, વ તિનકા જવાબ મંગવાઓ; મૈ વહાં તલક મેરી ઉલટપેં
અખત્યાર કરતા હૂં.

પૃથ્વિરાજ.—ખહુ સારું શાહસલામત ! જેવો જવાબ આવશે
કે તરત દરબાર દેખતાં આપને વાંચી સંભળાવીશ.

છઠ્ઠો અંક સમાપ્ત.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૭ માં.

પાત્ર.

પ્રતાપસિંહ.....રાજ્ય હારેલો મેવાડનો રાજધિરાજ-ને પછી
ઉદેપુરનો મહારાણો.

વિદૂષક.....તેનો સહાયક રંગલો.

જેતસિંહ.....સહુખરનો રાવત-કૃષ્ણસિંહ પછીનો.

સીસોદિયા.....તેના ભાયાતો, પટાવતો ઇત્યાદિ.

ભામાશા.....તેનો વજીર-મેહેસુલ ખાતાનો વડો મંત્રી.

અમર.....દિલ્લીનો મુગલ આદલાહ.

ખાનખાનાન.....તેનો એક મોટો સરદાર.

ફરિદખાન.....તેનો એક લશ્કરી સરદાર-પ્રતાપનો હાથ દીઠેલો તે.

પૃથિરાજ.....આદલાહનો તહેનાતી રાજ-વિકાતેરવાળાનો ભાઈ,

સરદારો.....આદલાહના અમીર ઉમરાવો.

ભાટ.....પ્રતાપના જશ ગાનાર એક કવિ.

વસિષ્ઠકવિ.....સૂર્યવંશીના સત્યયુગ વારાનો ગોર-ગુરુ.

ખીજા સામંતો આહણો, ચારણો વગેરે.

સ્થળ-સમય સમયનાં લિખ લિખ સ્થાનકો.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૭ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ — અરવલી પર્વતની એકાંત જગો.

પ્રતાપ તથા પાછળથી વિદૂષક.

પ્રતાપ.—(પરિક્રમણ કરતાં)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

દેખુંશું દુખ આંખ પાંખ વિણ હું, લાગ્યો દવાગ્નિ બધે,
પેખું પારધિ પાસ ત્રાસ ધરિને, આ મોહ-માળા મધે;

સૂઝે ના શુધ પંથ પગુ બનિયો, હે ઈશ હું આ પળે,

તું ધારે અવિનાશી સાચ કરવા, તો માર્ગ જોવા મળે.

વિદૂષક.—(ઝાડીમાંથી આવતાં રાજને રખડતો જોઈ) અરે
રે! મારો રાણો-જાણે મોતીનો દાણો ગરવદેવે પડ્યો હોય એ હા-
લતમાં રખડેછે! હાય હાય !! એને તે કેટલા વરસની પતોતી નડ-
તી હશે? જોશીઓએ મોઠાંમાં મોઠી સાડાસાત વરસની પતોતી ક-
હી જાણીછે; પણ એની પતોતીતો પચીસ વરસની થઈ તોપણ ઉ-
તરી ના ગઈ! ત્યારે એવા જૂઠા જોશી કરતાં આપડી ડોશી સારી,
કે જે હોય તે ચોખું કહી નાંખે કે પાશેર રૂની પૂણીઓ એક રાત-
માં કાંતી આપીશ એમ કહે તો સવારના પહેરમાં સૂતરિયાને ત્યાં
ફાળકું બગલમાં મારી જઈ ઉભી રહે!! (રાજની પાસે આવ્યો પણ
રાણાનું ધ્યાન તેપર ન ગયું તેથી) અરે પ્રભુ! તું શું કરવા બેઠોછે?
ભૂંડા, દુકાળમાં અધિક માસ કાં આણે છે? આપડો રાણો પોતાના દુઃ-
ખમાં દટાઈ ગયોછે, ને તેમાં પાપડી મળતી એજો પણ બકાઈ ગઈ
છે, એવામાં વળી તેને ચિત્તભ્રમ કાં પેદા કર્યો? (પાસે જઈ પ્રકા-
શપણે) આપણ! આ એક કાગળ આવ્યોછે તે લ્યો ઉઠેલો.

પ્રતાપ—(તેના સામું જોઈ) હું ! કાગળ કેવો !

વિદૂ—કેવો તે આ હું બાપજીને આપું છું એવો; દિલ્લી લ-
ણીથી કોઈ કાસદ આવ્યો છે, તેણે એ આપ્યો છે.

પ્રતાપ—એમાં શું જોવું છે ! એવાતો એકસોનેઆઠ દિલ્લી-
એથી આવી ગયા, તેમાં શું અજવાળું દેખ્યું, કે દેખવાના હતા !

વિદૂ—મહારાજ ! એમ માં બોલો; ધડપણમાં ધર માંડતાં મ-
હાદેવને રાખવું હોય તો કુળ અજવાળે એવો કેલેયો આપે છે !

પ્રતાપ—કુળ અજવાળાયાં આકડો વાવી કેરીની આશા કોણ
રાખે, તેમજ કાજળની દાબડીમાંથી લાલ આંગળાં થવાની આશા
શી રાખવી !

વિદૂ—બાપજી ખરું કહોછો; પણ પ્રભુને પાંશરું પાડવું હોય
તો સમજીના માળામાંથી સાપને બદલે હીરાનો હાર નીકળે; ને વા-
ળંદું વાંકું હોય તો કાથળીમાંથી કાળોનાગ નીકળે ! માટે એ વાતનો
ઘોષો ન ધરીએ.

પ્રતાપ—ત્યારે તારી શી મતલબ છે ?

વિદૂ—મારી મતલબતો હમણાં કશી નથી. પણ આ પં-
ત્રની મતલબ શી છે તે આપ ઉકેલી જુઓ, તો આવેલા કાસદને ઉ-
ત્તર આપી ધાનપાણી વાળી ધરતીમાં સવેળા પહોંચતો કરાય; નીકર
તે અહિં ઝાઝીવાર રહેશે તો આ નિર્જનવન છોડી તેને જવાનું મન
નહિ થાય, એથી આપણો ઉત્તર અટકી રહેશે !

પ્રતાપ—એ પત્રમાં શું છે તે તુંજ વાંચ હું સાંભળું.

વિદૂ—શું આમ બિભા બિભા દરતા દરતા બોલે જીવે સાંભ-
ળશે ? જરા બેસો, ને મારા સામી મીઠ માંડો, હું પત્ર વાંચી સંભ-
ળાવું; પછી ઘટે તેવો ઉત્તર લખી આપો.

પ્રતાપ—લે બાઈ લે, આ બેસુંછું, વાંચ હવે.

વિદૂ—આપને જોતો જોતો હું અહિં આવ્યો તેમાં મારા જો-
વામાં આવ્યું કે, આજ આપનું ચિત્ત સ્થિર નથી, માટે જીવ ઠેકાણે
રાખી સાંભળજો. આ હું બીડો ફેડુંછું.

[પત્ર ઉકેલી વિદૂષક વાંચેછે.]

(કુંડલિયાછંદ.)

સ્વસ્તિશ્રી તે સ્થાનને, જહાં વસે પરતાપ;
 પૂજ્યારાધે ક્ષત્રિનો, ઉદયસિંહસુત આપ;
 ઉદયસિંહસુત આપ છાપ રાણાની રાજે;
 ક્ષત્રી પરમ પવિત્ર, જેહ કળિયુગમાં આજે;
 કુળ વિશુદ્ધને કાજ, લાજ માટે તનિ વસ્તી;
 ખો'માં ખાંતે વશ્યો; હજો તેનું સૌ સ્વસ્તિ !
 દિલ્લીથી લખિતંગ હું, પૃથીરાજ પ્રિય પ્રાણ !
 પ્રીતે લખુંછું પત્રને, તે તું ઉરમાં આણ;
 તે તું ઉરમાં આણ, લાણવંશી સીસોડા !
 રજપૂતોમાં જડે નહીં તારા કંઠ જોડા ! !
 રહ્યો વાઘ વિણ ડાઘ, બન્યા ખીજ સૌ બિલ્લી;
 સલામ શાંતે* કરે, રજપૂતો આવી દિલ્લી.
 રે આવ્યો અકળર કને, પ્રતાપ ! તારો પત્ર;
 તે નમ્યું આપ્યું તેહને, રહિ જંગલમાં તત્ર;
 રહિ જંગલમાં તત્ર, પત્ર અત્રે પ્રેરવિયો;
 તે શાહે સર્વમાં, પૂલ્ય ધરિને ફેરવિયો;
 રે કરણી કરતાર ! દિવસ આવો શું લાંબો ? !
 થવા જવનને શરણ પત્ર રાણાનો આવ્યો !
 તુજથી રજપૂત નામને, છે શોભા શુણ વીર !
 તુજ પાણી વખણાયછે; ઉતર્યા સૌનાં નીર !
 ઉતર્યા સૌનાં નીર, ખીજ ક્ષત્રીનું બગડે;
 રાખ્યું તે તૈ શુદ્ધ, વસ્તિ તનિ વસિને વગડે;
 અનમી ટેકી રહ્યો, મ્લેચ્છ સામે નિજ સુઝથી;
 ક્ષત્રિ-વંશ શુદ્ધની આશછે સૌને તુજથી.
 આશા એ થઈ ફેકે શું ? ! હમીરવંશજ ! આજ;
 દિલ્લીપતિને શરણ થઈ, ખોવા બેઠો લાજ !
 ખોવા બેઠો લાજ, કાજ ફેવાવા ફૂડું;

હવે ક્ષત્રિતું થશે કેમ કરિ જાયું મૂઠું ? !
 રે પરતાપ પવિત્ર, ઢંગ માંડ્યા તે આ શા ? !
 છેક ન હિમ્મત છોડ, ક્ષત્રિને છે તુજ આ શા. ૧
 બેગમ તણા બનરમાં બાકી હતું મેવાડ;
 તે લૂટાવા આબર, શું પડ્યું જઈ એ ખાડ ? !
 શું પડ્યું જઈ એ ખાડ, કીર્તિને કાળી કરવા !
 જશ ઝળકાવી જગત, અંત ધૂળે તે ધરવા !!
 વિચાર વહાલા વીર ! નાશ પામ્યા નર શકકર;
 એ નથિ અમર કદાપિ, બાદશા' છે જે અકબર. ૨
 તો શાને આકૃત થકી, ડરિને કરિ પરતાપ,—
 નાશવાનની આશ ધરિ, ટેક તજે પરતાપ !
 ટેક તજે પરતાપ, બાપ તું શાને બળિયા;
 ટેક તજે તે પુરુષ, ગણતરિમાંથી ગળિયા;
 ટેક ધારિને અત્ર, દેવસમ દુનિયાં માને;
 ક્ષણિક જગતથી ડરી, ટેક તવ તજવો શાને ? ૩
 અરિએ મરિ જગથી જશે, સરી^૧ જશે એ રાજ,
 ખરી કીર્તિ ભરિ વિશ્વમાં, નરિ^૨ રહેશે તુજ કાજ;
 નરિ રહેશે તુજ કાજ, નામના નિશ્ચળ તારી,
 માટે મારા વીર ! ધીર ધરિ ન જતો હારી;
 સરખા નથિ દિન સર્વ, કેમ શીકે સુખ ફરિયે ? !
 કસિ જોવા તુજ ટેક, તાપ તપવ્યો છે અરિયે. ૪
 તે તારી મદાર્થથી, ત્યમ તરવારે એક,—
 શુદ્ધ ક્ષત્રિ-ખી વાવવા, ધર્યોછ ધીંગો ટેક;
 ધર્યોછ ધીંગો ટેક, સૂર્યવંશી સીસોદા;
 થયા અને વળિ થશે, તું સમા જગમાં થોડા;
 હરિશ્ચંદ્ર એક થયો, સૂર્યવંશી સત ધારી;
 જે ટેકી સત્યનો, ટેકિ ત્યમ જાતજ તારી. ૫
 ફણગો તારો ધૂટશે, શુદ્ધ ખીજનો શર;

મ્હેન્ટ રાજ આ તૂટશે, સમજ ઉદાસુત ઊર;

સમજ ઉદાસુત ઊર, ક્ષત્રિ વાંછેછે એવું;

મળી તને મેવાડ, માન મહિપતનું દેવું;

કો દિ જવન રાજમાં ઊડશે ચહાવો ચણુગો !

ચહિથી પરમ પવિત્ર, પૂટશે તારો ફણુગો ! ! ૧૦

માટે મારા પ્રાણપ્રિય, પરમ પ્રવીણ પ્રતાપ;

ઉત્તર આ મુજ પત્રનો ઉદર વિચારી આપ;

ઉદર વિચારી આપ, આશ રજપુતને તારી;

તારા ટેકે શાહ ગયો છે બહુ બલિહારી;

પાઠવ પ્રીતે પત્ર, રહે ક્ષત્રી ન ઉચારે;

દસ્કત તુજ દર્શાવ, પ્રાણપ્રિય મારા માટે. ૧૧

[પત્ર વંચાતાં જોણે વારંવાર પોતાનો ભુસ્સો દાખી રાખેલો છે એ-
વો પ્રતાપ એકદમ પગ ઠાકી જ્યો થતાં કહેછે.]

પ્રતાપ—ધિક્કાર છે સોનાને શામતા આપનાર વાનરમુખ પ-
ત્રના લખનારને ! ! ! કદી તેણે માફ હિત ધારી એ કસબ કર્યો હશે
તો પણ તેણે શત્રુની મરજ સારી છે. કહ્યું છે કે—

“પંડિતોઽપિવરંશત્રુ, નચપૂર્વોહિતકારકઃ

વાનરેણહતોરાજા, વિપ્રચૌરેણરક્ષિતઃ”

નર કે વાનરે ગમે તેણે કાગળરૂપી અપજ્જશની કટાર પ્રતાપના
ક્ષણજમાં ખોસવાનું કર્યું, પણ ધન્ય છે પ્રિય પૃથિરાજને કે જોણે મ-
ને એતાવ્યો ! (ક્રોધ કરી) જોયા શું કરે છે ! લખ, કે પ્રતાપના ના-
મનો પત્ર લખનાર નર નહિ, પણ વાનર છે; ને તેવા હશે તેણેજ તે
વાત સાચી માનીછે. એમ સૂર્ય સામે ધૂળ નાંખે તે અંખો થવાનો
નથી ! લખ એટલું, પછી સહી કરી આપુંછું.

[વિદૂષક પત્ર લખવા નયછે.]

પ્રતાપ—(પરિક્રમણ કરતાં) ઓ કર્તાર ! સૂર્યવંશી સીસોદિયાની
આ વેળા લાવવી તને ધટતી નથી ! રે, સસલાએ સિંહને, કાગડાએ
ગરૂડને ગાંજ્યો સાંભળ્યો નથી; તેમજ સીસોદિયાના પાટવીને તેના
કોઈ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાંભળ્યો નથી; પણ તે કલંકની ઘડી

હે હરિ, તું આ ભાગ્યહીન પ્રતાપને માટે આણી તેના કુળનું પાણી
 ખોવાતો બનાવ બનાવ્યે ! હાય હાય ! ! મારે હવે આ જગતમાં જી-
 વ્યું જોયતું નથી ! રે ! જીવવું તે શું માત્ર અપજશ જોવાને ! નાક
 કપાતાં પેહેલાં ધડથી. માથું જૂદુ થવા દેવું હજાર ગણું સારું છે.
 સાડાત્રણ મણની કાયામાંથી ચણાપૂર નાક ગયું તો પછી શું રહ્યું ?
 રે હાય ! તેમ થયું ! ! પરિયાનું પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મારા
 અપનું નથી. જવનના સામે જઈ નીચોવળી સલામ કરવાને પ્રતાપ
 કબૂલ થયો. આ કલંક શું જે તે છે ? ! અરે પ્રભુ ! જે તારે આવો
 દી લાવવો હતો, તો આ પેઢીનું પુણ્ય પરવારેલા રાજ કુટુંબને સ-
 વેળા સંકેલી લેવું જોયતું હતું. રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વેને એક
 ચિતામાં સૂવાડવાનો જોગ એકી ધડીએ લાવ્યો હોત તો તે સંકટ હું
 સહી શકત; આ કાયામાં કારમો રોગ મૂક્યો હોત તો તે પણ વે-
 ઠી શકત; પણ આવા કાળાં કલંકના કોવાઢા હું સહી શકતો નથી ! હર !
 હર ! હર ! ! (જો ભાઈ આકાશ સામું જોઈ) ઓ જગતના સંહાર
 કરનાર મહારૂઢ ! આ વેળા તારો રૌદ્રરસ રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય
 કર ! ને આ બગડેલી બાજનાં સોગઠાં ઉઠાવી લે ! ! ઓ મેઘરાજ !
 તારો મહાપ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવની ઉપર જામેલો
 પાપનો કાંપ ઘોઈ નાંખ ! (સૂર્ય સામું જોઈ) ઓ સૂર્ય દેવ ! તું તારી
 સોજે કળાથી તપી વિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા બાળી
 ભસ્મ કરી નાંખ ! (માથું ધુણાવી) રે, સો ગંગાજળ સ્નાન કરતે ન
 ભૂસાય એવો કલંકનો કાળો ઝાઘ બેઠો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયું
 આવવાનું હતું ? ! રે, જે જગોમાં રહી લાજને માટે ન ખમાય એવાં
 સંકટ સહન કરતે પણ આજરને આળ આવ્યું, તો એવી ભૂમિમાં
 રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજાતું નથી. હજાર
 બય આવી ચૂક્યાં, પણ તેથી આ પ્રતાપ બીર બન્યો નથી પણ
 આ ભોએ તો કાળજી એવું હાથકાવ્યું છે કે, હવે આ દેશ છોડી પ-
 રદેશ જવું એમાંજ શોભા છે. સગા અને સામંતોને ખબર દહાવવી કે
 પૂર્વજોની પૃથ્વીમાં પાપીઓના પગ ફરવાથી તે દોષિત થઈછે, માટે
 એમાં નિર્દોષ રહી શકવાના નથી; કાંઈ પણ ચાંદુ આવ્યા વિના રહેવાનું
 નથી માટે, જેને ઊજળા રહેવું હોય તે સવેળા ઉઘાળા ભરી લાલજો.

[વિદૂષક પ્રવેશ કરેછે.]

વિદૂ—(પ્રવેશ કરતાં) ગહારાજ પશ્ચાતાપ પછી કરજો પણુ આ પત્ર ઉપર સહી કરી આપો.

પ્રતાપ—(પત્રલેતાં) કા દી પણુ આ હૃદયમાં નખજો વા ધુંચાયલો, ને તેનો શ્વાસ આ મુખ વાટે જરા બહાર નીકળ્યો હશે; રે, કમવડે નહિ પણુ મનવડે કાંઈ પાપ કરાયું હશે, તો તેને લીધે દોષ શ્રવણની ધડી આવી જેનો પ્રતીકાર આજ કરવો પડેછે !

[સહી કરી આપી પત્ર વિદૂષકને આપેછે.]

વિદૂ—બાપજી ! સાચું કહ્યું; મારા આત્માની ગેરહાજરીમાં પરમાત્મા જાણે કે કેવો પવન માયામાં ને કાળજીમાં પેશી જાયછે, કે તેથી નીપજતી વાત ના કહી ભલી છે !

[ખત્રે જાયછે, ને થોડો કાળ વહી જાયછે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—સિંધના રાણની સરહદ ઉપરની એક જગો.

પ્રતાપસિંહ, તેનો પ્રધાન, વિદૂષક ખીજ થોડા સિસોદિયા ને પાછળથી લામાશા.

પ્રતાપ—કુળની આબરને માટે મેવાડને છેલ્લા રામરામ કરી મારે પગલે પગલાં માડેલા શૂરા સીસોદિયાઓ ! મને આશા ન હોતીકે, જવનરૂપી રાહુએ ઘેરાયલા પ્રતાપને પોતાનો દેશ તજી દૂર વસવા જતાં તમે તેના સંગી થશો. પણુ ઓ કુળની આબરના જતનને માટે વતન તજવા તૈયાર થયેલા બાપારાવળના વંશજો ! બાપો અસહ્ય ક્યાંના તે વિચારો. ધરતી માણસને ઓળખાવતી નથી; પણુ માણસ ધરતીને ઓળખાવે છે. પરાક્રમી પુરૂષે જે પૃથ્વીમાં પગ મૂક્યો તે ધરતી ધીંગી ગણાયછે. રે ખશેડ્યાં ન ખસે એવાં દુઃખ અતે ભયાનક સ્થાનમાં રહેવાથી પરાક્રમ ઉપર પડો ફરી વળેછે, ને પૂર્વનો જમાવેલો જશ ઝાંખો થઈ જાયછે; તથા પરાક્રમનો નવો પ્રકાશ અંજળકાવતો જોગ આવતો નથી; માટે એવા રાહુસ્થાનમાંથી નિર્ભય સ્થળે

જઈ વસતાં પરાક્રમનું પાણી નિરપદ્રવે એકઠું કરી શકાયછે, ને તેથી નવીજ નામના મેળવી શકાયછે; જેમકે—

(ઉપજાતિ વૃત્ત.)

ઉપાધિ વાળા સ્થળમાં વસ્યાથી,

પ્રકાશ દાખી ન શકે કશાથી;

રાહુ ગ્રસે સૂર્ય ખસે પ્રકાશે,

રહે ત્યહાં રાહુ સમોજ ભાસે. ૧

સૂર્ય કે ચંદ્ર ગતિ કરી આગળ ગયા વિના લાગેલા ગ્રહણથી મુક્ત થતા નથી; તેમજ માણસ પોતાના વતનમાં શત્રુના ઘેરામાં ધુંચવાઈ રહી કશું તેજ ઝળકાવી શકતો નથી. આ મારી ધરતી એવું અભિમાન રાખતું એ ઠીક છે, પણ એ હમેશાં સૂધીની આપણી નથી; માટે તેનો મિથ્યા મોહ રાખવો નહિ. તેની રીત સતીના જેવી નથી, પણ તે બળિયાની બધરી થઇ બેસે એવી ઢંગ વની જબરાની બેસે છે ! કહેવત છે કે,—“ધીંગાની ધરતી;” માટે એને રાખ્ય જેવી જાણી તે ગયાનો—તેને તબ્યાનો હરખ શોક રાખવો નહિ. સતી પર કર ગયે પ્રાણ ત્યાગે, પણ સામાને કામ ન લાગે, પણ આ કંઈ એવી નથી; માટે આપણે જ્યાં આપણી બાપદાદાની આખર જાળવી શકીએ તે આપણું વતન, ને તેજ આપણો દેશ, ને તેજ આપણી પૃથ્વી. હરિ સાનકૂળ હશે તો નિર્ભય જગોએ જઈ રહેતાં છાજમાંથી મોટું રાજ મેળવવાનો વખત આવશે. રૈ ગયું રાજ, ગઈ પૃથ્વી, ગયો પૈમો એ સૌ પાછું આવશે, પણ કુળની ગઈ પવિત્રતા કાકાને પાછી આવનાર નથી; માટે આ રણની પેલી કોર મીઠા મહેરામણના બેઠમાં આપણો કીરમજી ઝુંડો રોપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે તે તમને પસંદ પડે છે કે નહિ તે બોલજો. તમો પોતીકા પરિયાના પવિત્ર પાણીમાં જવનના જળનો છાંટો ન પડે માટે પ્રતાપના તેડયા પોતાનાં ધરખાર, જમીન જાગીર, પડયાં મૂકી પોતાના પરિવારને ઈર્ષ પાંશરા ચાલ્યા આવ્યાં છે, તો તેથી તમને હાલ તરત તો કશું સુખ નહિ મળે; પણ ચળે નહિ એવી તમારી જડ એ એકાંત સ્થળમાં બાં-

* સિંધુનદી. સિંધુનદી મોટી વિશાળ છે માટે એને ઘણા લોકો મીઠા મહેરામણ એટલે મીઠા પાણીનો દરિયો કહેછે.

ઝશે, ને તમારી નામના પાછી આખા આર્યવર્તમાં ગાજશે !

૨ । શત્રુથી પોતાના ધરાક્રમનો પ્રકાશ ધેરાતાં કોણે પોતાનું સ્વ-
સ્થાન નથી તબ્બું ? મોટા જગ પ્રસિદ્ધ પ્રભુ જેવા મનાતા પુરપોએ
તબ્બું છે. ૨ જુઓ,—

(શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત.)

પ્રખ્યાતું નિજ પાટ^૧ કાળયવને ઘેરું ગણી શ્રીપતિ,
પોતે લઈ પરિવાર આપ વસિયા જે એટ ધારામતિ;
તો મેવાડ તશા^૨ અરિ અકબરે ઘેર્યા ઘડી હું તથા,—
સિંધૂને શુભ એટ જાઈ વસવા ઇચ્છું એ ના વૃથા. ૨

શ્રી કૃષ્ણ જેવા ઈશ્વરના અવતારરૂપે ઓળખાતા પુરૂષે જે ર-
સ્તો લીધો છે, તે રાહે ચાલતાં આપણને શી શરમ છે ? રે મેં જે ધા-
રણા ધારી છે તેનો સંકેત સારોજ છે, મારે આપણે હવે મેવાડ સા-
મી નજર માંડવી નથી એમ ગણીને તે તરફનો કાંકરો કાઢી નાખો.

સીસોદિયાઓ.—મહારાજે જે ભાપણ ભાખ્યું તે ખરું છે. મે-
વાડમાં જવનનાં ઘોડાનાં ખર ફરે ત્યાંસુધી તે ધરતીનું ધાનપાણી અ-
મારે અગ્રાજ^૩ છે. આપારાવળના કુળનો રાજવી ત્યાંજ અમારું ધર-
ખાર અમે ગણીએ છીએ, મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે આજ
લગી વર્ત્યા છીએ, ને વર્તીશું. અમને આશા હતી કે પ્રભુ કંઈ પાંડ-
ર પાડશે. પણ ધણીનું ધારેલું ક્યું નહિ, તો તેની તેમજ ઇચ્છા હ-
શે. આપે જુડિત બતાવી તે અમારે આઠે અંગે કળૂલ છે. મહારાજ
પહાંડ પર્વતમાં આ કોતરથી પેસે કોતર પરવારને લઈ રખડ્યા એ
દુઃખ અમારા અંતરમાં રાત દહાડો ધુંધવાયા કરતું હતું, પણ તેનો
કશે ઉપાય કોઈના હાથમાં રહ્યો નહોતો. બળિયાઓ બાદબાજ દા-
ખવી વિશમ વેળા આવ્યા પહેલાં સ્વર્ગે સંચર્યા, ને જે રહ્યા તે મ-
હાસાગરનાં મોજાંમાં તલના દાણા વેરાયા જેવા હતા એટલે નજરે દુઃ-
ખ જોતું પડ્યું. !

પ્રતાપ—રે, એ તલના દાણા ન સમજશો ! વડવાનળના અં-
ગારા છે એમ માનજો ! તે એકત્ર થતાં કોઈ દહાડો એ આખો દ-
રિયો સફામટ ફરી દેશે ! પણ હવે ધોડે જાણ નાંખો; તેના તંગ ક-

શી બાંધો, ગઈ કાલનો અહિ નાંખેલો મુકામ હવે ટાઢેપહોર ઉઠાવો; તાણેલા પાલની મેખો ઉખાડો; રણુનો રસ્તો વિકટ છે માટે જે જે-
ધએ તેની તજવીજ રાખો. આ રણુમાં રૂપિયાનું રૂપિયાભાર પાણી
મળવું મુશ્કેલ છે, માટે સૌથી પહેલી તેની ફિકર રાખજો, રખે તે
બૂલતા !

સીસોદિયા.—મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે તેજ કરીએ.

[ઘોડાઓ ઉપર સાજ નાંખી તંબુઓ વગેરે ઉઠાવી તૈયારી કરી છે. પ્રતાપસિંહ પોતાને ઘોડે અધાર થવા પેગડામાં પગ મૂકે છે એવામાં વેગળેથી પૂરવેગમાં ઘોડો ફૂંકતો કોઈ અધાર આવેછે.]

પ્રતાપ.—સહુબરાજ ! આ પેલો વેગળે કમાનમાંથી તીર છોડ્યો હોય એવા ઘોડા ઉપર આવતો કાણુ જણાયછે ?

જેતસિંહ.—મહારાજ, કોઈ આવેછે ખરો. રે તે હાથ ઊંચા કરી આપણને થોભાવવાને ઇસારા કરતો હોય એમ જણાય છે. જરા થોભો.

વિદૂ.—ઇસારા શું ? તેણે ચીસ પાડી તે તમે સાંભળી કે નહિ ? મેંતો સાંભળ્યું કે—“ખડે રહો, જાતે હો કાં” ? શું દુઃખના દરિયામાંથી કિનારે આવેલું કોટિયું જોળવા કોઈ લાંખી દાઢીવાળો આવેછે કે શું ? હા, હા; તેમજ હશે; માટે આપણાથી જે દિશામાં જેમ નસાય તેમ નાસો, કે આવેછે તેને આવતાવારને કશી પૂછપાછ કરવા પહેલાં પરલોક પહોંચાડી દો! મારીને આંહિનોઆંહિ દાટી દો કે સોજતીને આપણે કયી દિશામાં ગયા તેની ખબર કહેવા જવા ન પામે !!

બયો કાણુ આવેછે તે વર્તીતું નથી !

જેતસિંહ.—મહારાજ, મને પણ એ કાઠ-છે આપણો, પણ વર્તો ન જાય એવો જણાયછે.

[ચિત્કારમાં તે અચાર ઘાટેથી ઊતરી દોડતો આવી પ્રતાપસિંહને કોટી પોતાનાં આંસુથી તેને ભીંજવી નાંખે છે. તે જોઈ સીસોદિયાનું ટાણું આશ્ચર્યતાથી સ્તબ્ધ થઈ તેને જીવેછે.]

પ્રતાપ.—(તેને ઓળખી) શું ભામાશા ? !

ભામાશા.—હા મારા અત્રદાતા ! !

[પછી છૂટા થાયછે.]

પ્રતાપ.—ઐરાં છોકરાં મૂકી બહારવટે નીકળ્યા હો, એ વેષે ઘોશ બધા આ ઉજડ જગોએ કાં આવ્યા ?

ભામાશા.—મારા માથાના મણિ ! આપ જેવા માથાનો મણિ જતે મારે શું હુગયું, કે માણસમાં મો દેખાડી ફરવું ! રે આપવતો આ ભામો નકામો જામો ખીલીએ ભેરવી મૂક્યો હોય એવો જાણુને ! રે અમારી શોભા જગતમાં ઝળકાવનાર સીસોદિયા કુળના રાણાજ છે. આ દેહ તેમના કણુનોજ અંધાયલો છે; તે કુળના પાટવી મેવાડ છોડી જતે ભામાશા તેમાં શી રીતે રહી શકે, એ આંપ વિચારી જીઓ.

પ્રતાપ.—શા ! અકબરને એન પ્રતાપના કુળની લેવી છે, તમને કાંઈ તેનું નડતર નથી; તો તમે તમારી મેળે આઓપીઓ ને મોજ મારો. મેવાડમાં તમારું જામેલું ધરશાને ધૂળધાણી કરોછો ?

ભામાશા.—એ જમાવ આપજીની બહોળા દિલની રેલાવલી રહેમિયતનો છે. ભામાની જડ સીસોદિયા રાણાના કારભારના સુંદર સરોવરના મીઠા પાણીથી જામેલી છે, તે આ વખતે એ મીઠા મહેરામણ સૂકાતે તેનાથી અજગો રહી અલખતનો લહાવ લેવાનો નથી, પણ જેનાથી તેની જડ જામેલી છે તેના ફરી જમાવને માટે તે પોતાનું સંધળું સત્વ આપજીના આગળ ધરવાને આવ્યો છે; માટે જ્યાં સુધી આપજીને આપજીનું ભામા પાસ રહેલું ખરકત આપે ત્યાં સુધી આપારાવજીનું મેળવેલું મેવાડ મૂકવું જોઈતું નથી.

પ્રતાપ.—રે તમે શું બોલો છો ? ફાટેલી ભીંત છંદ ચૂનાથી

સાંધી લેવાય, પણ ફાટચો આભ સાંધ્યો ગયો જાણ્યો છે શું ? રે પડતો પહાડ વાંસનો ટેકો શી રીતે ઝીલી શકે ? જે હરકત ટાળવા, અરે ! વળતને આળવા સીસોદિયાઓના સંચેલા ખળના ખાલી થઈ ગયા, ગાંઠનું ખાઈ ચાહીને ચોટચા રહેનાર બહાદુરો ધરખાર તારાજ કરી દેતે પણ ટકી ન શક્યા, તો તમે હવે શાસાઝ આભે જવાળ અડેલા અગ્નિમાં ગાંઠની ગાગરનું પાકી મહેનતનું મેળવેલું પીવાનું પાણી રેડી કશો ફાયદો ન જોવા તરશે પણ તરફડાવાનું સાહસ કરોછો ?

ભામાશા.—આપજી ! સીસોદિયાના માનસરોવરનું સંધરેલું ખાણી જો સાચી દાનતનું છે, તો તે એક વખત આભે અડેલો ભડકો એલવી નાંખશે, ને જે જગ્યાએ મશાણુ જેવું મેદાન થયુંછે, ત્યાં મનને મોહ ઉપજવે એવી નવપલ્લવ વાડી કરી આપશે !

પ્રતાપ.—અરે ભામાશા શું બોલો છો ? !

ભામાશા.—આપજી હું ખરું કહું છું.

પ્રતાપ.—તે શી રીતે ?

ભામાશા.—આપજી નજર જોશો તે રીતે.

પ્રતાપ.—તમે નજરે શું બતાવો છો ?

ભામાશા.—ઓ મારા માથાના છત્ર ! મને વચન આપો તો હું આપ આગળ માંડ પેટ ખોલી વાત કરું.

પ્રતાપ.—વચન શી વાતનું માગોછો ?

ભામાશા.—આપજી, રાજપુત્રીથી હું જે કંઈ ગાંડું ઘેલું માગી લઉં તે વાતનું.

પ્રતાપ.—જાઓ વચન છે, જે બોલો તે મોંમાં માય એવું બોલજો !

છે ! ! ઘડીપળતી ખખર નથી, તો ખાર વરસસૂધીમાં શું નવું જૂનું નહિ થાય ? કહ્યું છે કે—

(દોહરા.)

“ઉજ્જડ ખેડાં ફરિ વસે, નિર્ધનિયાં ધનિ હોય;
ગયાં ન જોખન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કાય;
સંપત ગઘ તે સાંપડે, ગયાં વજેછે વાણ;
ગત અવસર આવે નહીં, ગયા ન આવે પ્રાણ.”

માટે ઓ મારા અન્નદાતા ! તારાં ઘોડાં મેવાડને માર્ગે પાછાં વાળ, ને એક સાઈં સેન જલદી જમાવી આવેલું સંકટ ઓલવવાને આગળ થા !

સર્વજ્ઞા.—સાખાશ બામાશા ! ધન્ય છે તમારાં માતપિતાને ! !

[સર્વે પાછા ફરેછે, ને કેટલોક વખત વંહી જાયછે.]

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—દિલ્હીમાં અકબરશાહના બાગના બંગલો.

અકબર, ખાનખાનાન, ફરીદખાન, પૃથિરાજ તથા થોડા બીજા ખાસ.

અકબર.—ખાનખાનાનજી ! મેવાડમે બડી દરહમ ખરહમ હો રહી હોવે એસા માલૂમ હોતા હૈ.

ખાન૦—હાં જહાંપનાહ, એસી ગડબડ સુનનેમં આતીહૈ સહી.

પૃથિરાજ.—એવી ગડબડ શું ? તે સો વસા સાચી છે; વાગતું વાગતું માંડવે આવશે ત્યારે એની મેજે જણાશે !

ખાન૦—બંદેનવાજ ! માનો વ ન માનો મગર મેવાડ કે રાજપૂત કોઈ અજબ આદમ હૈ ઉસમેં શક નહીં !

અકબર.—આપ સચ કહતે હો.

ફરીદ૦—જહાંપનાહ ! મૈં તો વાંકે રાનાકી બાંકી છપી દેખતે હી એકરાર કર ગયાથા કિ, વો કભી જર હોનેવાલા નહીં હૈ ! કભી પાયમાલ હોકે પાયતમ્ છોડકે પહાડમે જા પડા હૈ ઉસ સે કયા હુ.

વા ? મગર જહાંતક ઉસકે દમમેં દમ હૈ વહાંતક કોઈકી મિસલ વો લગને નહીં દેગા એસા મેં માનતા હૂં.

અકબર.—અણ, મિસલકી ખાત ક્યા પૂછતે હો ? મિસલ તો સોલેઆના લગ ગઈ થી, મગર ખુદા માલૂમ ક્યા હુવા ?

હુન્નૂરી.—(પ્રવેશ કરી એક પત્ર પાદશાહને આપતાં) બંદેનિવાજ, યહ કાગજ લીજિયે, કોઈ કાસદ લેકે આયા હૈ.

અકબર.—(કાગજ લેઈ) જો હોવે ઉસકો અંદર આને દો.

હુન્નૂરી.—ખુદા અચ્છા, બંદેનિવાજ !

[કાસદ પ્રવેશ કરી પાદશાહને સલામ કરી જતો રહેછે.]

અકબર.—(તેના સામું જોઈ) ક્યાં કહાંસે આયા. યહ કાગજ કેસા હૈ ?

કાસદ.—જહાંપનાહ ! મેં અજમીરસે શાહજહાણ સલીમશાહકા કાગજ લેકે આયા હૂં. મહોબતખાં ઔર શાહજહાણ દોનોને મિલકે મુઝે એકદમ ધધર લેજા હૈ.

અકબર.—ક્યાં ઉન્હોંકી ખબર કેસી હૈ ?

કાસદ.—જહાંપનાહ ! ખુદાકી ખૈરસે તખિયત તો અચ્છી હૈ.

અકબર.—ક્યાં એસા અંદેશમંદ બોલતા હૈ ? તૂને ઉન્હોં કો દેખે હોંગે, ઔર ખાતચીત હુઈ હોગી, ઉસસે કુછ માલૂમ હુવા હોગા. કિ નહીં ?

કાસદ.—બંદેનિવાજ ! ચિહરા દેખતે તો તનહુરસ્ત હૈ, મગર છખી તેજ નહીં થી; ખુદા માલૂમ ખડેકે દિલકી ખાત કુછ ખૂઝી જતી હૈ !

ખાન.—જહાંપનાહ ! કાગજમેં ક્યા લિખાહુવા હૈ ઓ દેખો, ઉસસે જો હોગા સો રોશન હોગા.

અકબર.—(પત્ર વાંચી માથું ધુણાવી નિસાસો નાખતાં) અખ હોયુકા !

ખાન.—બંદેનિવાજ ! કાગજ પઢતેહિ ગંમખાર હોતેકા સમખ ક્યા હૈ ?

અકબર.—કહતેસે ક્યા ફાયદા હૈ ? જો ખાત અવ્વલ મુનનેમે વ પઢતે મેં નહીં આઈથી વોહ નજર આગે દેખતેકા ડોલ હુવા હૈ !

ખાન૦—ઐસી અચંબા પેદા કરનેવાલી ખાત ક્યા હે ?

અકબર.—અચંબા પેદા હોવે ઐસીહી ખાત હુઈ હૈ ! અપને સખ સરદાર ગાફિલ રહે, વ કામ લી ગાફિલ હોવે ઐસાહી હુવા ! સખ કો યકીન થા કિ રાણા આપકા મુલક છોડકે ચંલા ગયા, ઐ ફિર કલી મેવાડમેં પાંવ ધરને નહીં પાવેગા.

ખાન૦—હાં, હાં; રાણા કલી પિછા નહીં ફિરે ઐસી પાંચમાન લી મેં આ પડાયા.

ફરીદ૦—મેરા શકતો ઉસકી એકહી મુલાકાતમેં દૂર હુવાહૈ !

પૃથિરાજ.—રે, જો આગે મોટા દંવ બાળેલા તેમાંનો એકપણ કંજળતો અંગારો સાધન મળ્યે શું ન કરે ? !

ખાન૦—જહાંપનાહ ! ફિર હુવા ક્યા ?

અકબર.—(તેને પત આપી) ક્યા હુવા સો યહ કાગજ પડકે બૂકો.

ખાન૦—(મનમાં પત વાંચી જીલ દાખી) ખંદેનવાજ ! હેરત પેદા હોવે ઐસાહી કામ હુવા હૈ !

પૃથિ૦—તે અમે શું જાણીએ, ને આ બીજું ખાસ મંડળ પણ શું જાણે કે હેરત કોને કહેછે !

અકબર.—ક્યોં રાજા ! ઐસા બોલતે હો ?

પૃથિ૦—જહાંપનાહ ! ખરું કહુંછું. દરબારીઓ છે એ બાદશાહ હતાં અંગ છે—તેઓ બાદશાહને સુખે સુખિયા, ને તેમને દુઃખે દુખિયા એવી રીત છે, તો આજની હેરતને હયામાં રાખી એકલા હેરાન થવું આપને ઘટવું નથી; અમને તેમાં ભાગીઆ કરવા જોઇએ !

બીજાઓ.—હાં જહાંપનાહ ! પૃથિરાજજીને સચ કહી.

અકબર૦—(જરા હસતે મુખે) ક્યોં પૃથિરાજજી ! આપકી નિંધેમેં ઐસા હૈ ?

પૃથિ૦—હા, જહાંપનાહ ! પેટની વાત પેટમાં રાખી રાજ કરતાએ અકબરજી ન જોઇએ.

અકબર૦—ઠીક તબ; સુતો, યહ આયા હુવા કાગજકા મકસદ મેં મેરે આપસેહી કહતા હું. શાહજાદા સલીમ વ મહોબતખાન આજમીરમેં ખુદાકી ખુરસે ખુરિયત હૈ; વે વહાંસે લિખતે હૈં કિ,

દેવરમેં શાહ્યાઝખાનકી હાંવની થી વહાં પ્રતાપને એકાએક છાપાં મારકે બડી ખુવારી કી હૈ ! શાહ્યાઝખાન પરવરદિગારકી પનાહ સે થોડેસે સવારોંકી ટૂંકડી લેકે ભાગે, તિનકી હુંખાલ રાણાને આમેત તક લેકે સખ મુલક હાથ ક્રિયા હૈ !

ફરીદ૦—(ભંચું ભેઈ) અસ્તકરશ્વા ! તૂ પલમેં આહેસો કરે !

ખાન૦—ફિર આમેત કે કિલેદારોંકી ભી ફતલ કીહે, એસાહે.

પૃથિ૦—(મોં કાવકું રાખી) ગજબ કરી નાંખ્યો જણાયછે !

અકબર.—ગજબકી ખાત ક્યાં કુછ કહને જૈસી હૈ ?? કોમુલ-મેર કબજ કરકે વહાંકા કિલેદાર અખદુલાખાં કો ભી ફતલ ક્રિયા ! વહાંકા એકભી સિપાહી જીતા ના રહા ! !

સરદારો૦—તોખા ! તોખા ! !

ખાન૦—પૃથિરાજજી ! રાણાને ઉદેપુર ભી લે લિયા, વ મે-વાડ કે સખ કિલ્લે કબજ કરકે માનસિંગજીકા માલપુરા ભી લૂંટાહે !

પૃથિ૦—(દાઢી મૂછે હાથ ફેરવતાં) અરે ! આ દેહનો શો ગા-રખોછે ? “ધરડા જાણીને જીવવું નથી, ને જીવાન જાણીને મરવું નથી” એમ કહેવું સૌ મિથ્યાછે. હું તો કહેતો હતો કે—

“જલધિ તરિ જનારેં જોખમાયે કિનારે” !

હજી પંજુ હિત વિચારીને કહુંછું કે, તે આપણને ઉપદ્રવ કરનાર નથી, તેને તેના રાજમાં સુખે સ્વતંત્રતાથી ઠરવા દો. એ લોહી જીવું છે !

અકબર૦—પૃથિરાજજી ! આપ સચ કહતે હોં. મૈને તો મેરે દિવમેં ખૂબ વિચાર ક્રિયા હૈ કિ, રાણા પ્રતાપ ખુદાને એકહી ખનાં-યા હૈ ! પરવરદિગારને નેક વ ટેકકા ખૂરા નમૂના યહી ખનાંયા હૈ ; ઓ મૈને અચ્છી તરહ ખૂઝ લિયા હૈ. મુઝે ઉસકા કસ દેખના થા સો અચ્છી તરહ દેખ લિયા હૈ. સોને કો જ્યો જ્યો ભટ્ટી મેં ધરોં યો યો ઉસકા કસ બહતાં હૈ ઉસમેં કુછ શક નહીં ! આદમમેં પ્રતાપ મૈને ખરા કુન્દત પરખ લિયા હૈ ! અખ ઉસકો ઉસકે મુલકમેં આપ-ખૂદ મેં રહને દહંગા ; તિસકી પીઠ લેનેસે પરહેજ રહુંગા.

ખાન૦—ખૂબ કહી આવમપનાહ ! આપકા ધરાદા મુઝે બહુત પસંદ હૈ. જો જો આદમી આપકી ઇજજત નિસ ખાતમેં માનતા હૈ

હસમેં પાઉં ધરતેડી ખાત પરવરદિગાર કો ભી પસંદ નહીં હૈ, ઐસા
મેરે માનતેમેં હૈ.

અકબર૦—સચ કહી, મેરે અકલમંદ ઉમરાવ ! અજમીર મેં જો
કુછ જવાબ લિખના હો સો ગિયાર કરકે લિખના ચાહિયે.

ખાન૦—હાં બંદેનવાજ ! મિજલસ બંધ કરકે જો નિઘેમેં આ-
વે સો કિનિયે,

[મિજલસ બંધ થાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

પ્રતાપસિંહ ભામાશા, જતસિંહ ખીજ સામંતો,
ભાટ, બ્રાહ્મણો, તથા છેદલે વસિષ્ઠઋષિ.

ભાટ.—

(કુંડાલિયા છંદ.)

ધન ધન દહાડો આજનો, ચિત સૈતે ચળકાટ;
મોજ થઈ મેવાડને, પ્રતાપ બેઠો પાટ;
પ્રતાપ બેઠો પાટ, ભાટના ઉચાટ હરવા;
ક્ષત્રીવટપર પડ્યું, ઘોર અંધારું હરવા;
જવનરૂપી વાંદળાં વિખેરી વિલશ્યો^૧ તનમન—
સિસોદિયાનો સુરજ, આજનો દહાડો ધન ધન !! ૧
સાખશી ખાસી રળ્યો, નિર્મળ રાખી નીર;
હુઃખ બહુ સહુ રીતે સહું, પણ નવ વળુશ્યો વીર !
પણ નવ વળુશ્યો વીર; ખીરમાં નાંખી મીઠું;
ડા'પણ ઝો દહ ધીર, દેવ જેવે તુજ દીઠું !
મધવો^૨ આપે માન, ગુણ ગણે સહસ્ર અઠ્યાશી^૩;
ભાટ બ્રાહ્મણો ભણે, રળ્યો સાંખાશી ખાસી ! ૨
ક્ષત્રી ખોંખારી કહે, ધરી મૂછપર હાય;

૧ શોભ્યો. ૨ મધવા-છંદ (ભાટની ઢબ પ્રમાણે બોલતાં
મધવો.) ૩ ઋષિયો.

છે હજિ અમ જાતિ વિષે, મેવાડો મહિનાથ;
 મેવાડો મહિનાથ, મણિમાં પારસ જેવો ?
 પર્વતમાં પ્રખ્યાત, હોય હીમાયળ એવો ! !
 એનું કુળ અવનિતે, આપ કરશે એક છત્રી;
 એમ માન ધરિ મહે, કહે ખોખારી ક્ષત્રી. ૩
 અકબર દરિયો રેલિયો, રજપૂતોને રાજ;
 ખોળી નાંખ્યાં અળ કરી, રેલાવ્યા મહારાજ;
 રેલાવ્યા મહારાજ, લાજ રાખી કો ન શક્યા !
 દેખી છોજો છળી, તેહ આગે કો ન ટક્યા !
 પણ પરતાપ પવિત્ર રહ્યો તે જળ જ્યમ પુષ્કર !
 એને જળ નવ અડ્યું, રેલિયો દરિયો અકબર ! ! ૪

[આ પ્રમાણે ભાટ ચારણો ભલક ભરેલી ભાષામાં રાણાની પ્રશંસાનાં અનેક કવિત જોલેછે; બ્રાહ્મણો આશીર્વચનના અનેક સંસ્કૃત શ્લોક સંભળાવી પ્રાકૃતમાં તેના અર્થ “ જે કંઈ છે તે—છે તે ” કહી કહી જોડ્યા જાયછે.]

પ્રતાપ—સહુઅરાજ ! બંદીજનોને અને બ્રાહ્મણોને મનગમતી મોજ કરાવો.

જેતસિંહ—હા મહારાજ, હવે તેજ કરાવીએ; આપની આજ્ઞાની માત્ર રાહ જોતો હતો. (ભામાશા ભણી જોઈ) શા ! શેલાં, પાઘડીઓ, ને સોના મહોરો તથા ખીનું રૂપાનાણું મગાવવાનો વેત કરો.

ભામાશા.—હા મહારાજ, જે જોઈએ તે મગાવુંછું, જેને જે ઘટે તે આપી આજનો દહાડો સૌને સાંભરે એવો દીપાવજો.

[પછી મહેતાને કહી નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર તથા સોના રૂપાના શિકા મગાવી રાણાજી આગળ મૂકેછે, રાણાજી સૌસૌની ચોગ્યતા પ્રમાણે શિરપાવ કરેછે.]

પ્રતાપ—(એક ઉમદા પાઘ લઈ ઊભો થઈ ભામાશા ભણી જોઈ) ભામાશા ! આજના ઊજળા દીનું બધું માન આપને છે !

૪ જળમાં કમળ રહેછે પણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી એ રીતે પ્રતાપ જોળાયા વિના પવિત્ર રહ્યો એ અર્થ.

જે શોભા આપે રાણાને આપીછે તેવી તે આપને આપી શકે એમ નથી, તોપણ પૂલ નહિ પણ પૂલની પાંખડીની પેઠે તે આપને શોભા આપવા આ ભરી સભામાં પોતાના હાથ ઊંચા કરેછે, માટે આ પાધ બાંધી તેને શોભા આપશો; તે સાથે આપને બારગામ બાંધીસ કરવામાં આવેછે તે પણ કબૂલ રાખશો.

ભામાશા.—(મોઢા આદરથી ઊભો થઈ પાધ લઈ) આપણ ! સીસોદિયા રાણાની શાખેથી ભામાનું કુળ સદા શોભતું આવેલુંછે, ને શોભશેજ. આપના હાથની ઉમળકાની પાધ મને યુગીભદ્ર કરતાં પણ વધુ શોભા આપનારી છે ! મને આપ જે માન આપોછો તે આપના કુળની કીર્તિનું અજવાળું છે ! આજનો દહાડો એથીજ ઊજળો દેખાયછે ! ભામો કંઈ એ ભાર ઉપાડી શકે એવો નથી !

જેતસિંહ.—એ ખરું, પણ મહારાજે ને અમે આપનો ગુણ વીસરાય એમ નથી. ફરી ગયલું ચક્ર આપ મળો નહીં, ને પાંશરૂં થાય પણ નહિ.

ભામાશા.—ધણીનું ધાર્યું થાયછે; એ પુણ્ય પ્રતાપ મોં આપાની પેઢીના; એ પેઢીનું લૂણપાણીજ એવુંછે !

જેતસિંહ.—રે, લૂણ લેખે લગાડી તમે કોદી કરમાવ નહિ એવા ઊગ્યા !

પ્રતાપ.—સહુખરાણ ! હરિની દયાથી હાથથી ગયલી બાણ ઠામ આવી ખરી, પાટનગર ઉદેપુર કર્યું એ પણ ખરું, દુશ્મન મેવાડના મેઘનભણી ફરકી ન લાગે એટલું કરી શક્યા એમાં સંદેહ નથી, પણ રે જ્યાં સૂધી આપાનું મૂળ તખત પ્રતાપે નાં છોડાવ્યું ત્યાં સૂધી તેને મોહોલમાં વસવું નથી ! પલંગમાં પોઢવું નથી ! ને વધેલા વાળ ઉતરાવવા નથી ! ! પ્રતાપની તરવારે માનવું માયું ધડથી જીદું ન કર્યું, ને ભાલાએ તેનું મસ્તક પોતાના ફળમાં ન પરોવ્યું ત્યાંસૂધી એ હથિયારની તે પૂજા કરનાર નથી !

જેતસિંહ.—મહારાજ પ્રભુ પાંશરો હશે તો સધળા મનોરથ પાર પડશે. વાઘના મોંમાંથી શિકાર પડાવ્યો એ કંઈ એાહું કર્યું નથી ! આજને સમે એટલું પણ કરનાર કોણુછે ? તે આપજ વિચારોને,

પ્રતાપ૦—રે, મોંમાંથી મૂકાવ્યાનું માન શરતે ન છાજે ! પણ પેટમાં ગયલું પેટ ચીરી, કે કાંતો આંતરડાં ગળે અણાવી પાછું કઢાવે ને પચવા ન દે તેને રંગ દેવાય ! રે, તેમ થાય તોજ પ્રતાપના સંતાપ શમે ! !

[નેપથ્યમાં]

(રુચિરા છંદ.)

નૃપતે હે પરતાપ પરાક્રમ નભથી સુર તારૂં નરખી,
વાસવસુદ્ધાં વિસ્મય થઇને ગુણ તારા ગાયે હરખી;
કાળા કળિમાં કુળ ક્ષત્રીને વ્યાપ્યું તમ* પણ રવિકુળમાં,—
પેખી અન્નવાળું તુજથી પડતું, હું આવ્યો જેવા બળમાં. ૧
પ્રતાપ૦—(સ્થિર થઈ આશ્ચર્યતાથી)એ કોના શબ્દ સંભળાયા?!

(દ્વારપાળ સામું જોઈ) વખતસંગ ! જુઓ એ કોણ આવ્યુંછે ?

વખતસંગ.—(જોઈ આવીને) પૃથિનાથ ! કોઈ જોગેસર જેવા-
માન આપવા જેવી મૂરત આવી ઊભા છે । ધોળાં વસ્તર ધર્યાછે;
માથે રૂપેરી રંગની શુંછળું વાળેલી જટા-ધરડો મણિધર શુંછળુંવળી
પડ્યો હોય એવી જણાયછે ! દાઢીને મૂછો પણ ધોળા ચળકતા
રેશમના તાર જેવી જેતાં હૈયામાં અન્નવાળું કરે એવા કોઈ મોટા
રૂપિરાજ આવેલા જણાયછે !

પ્રતાપ૦—રે લાંબું લાંબું પિંગળ કરવું પડ્યું મૂકી તેમને
મોટા આદરથી દરબારમાં દાખલ કર.

છડીદાર.—(ઋષિ પ્રવેશ કરે છે એટલે) ધણીખમા ! નિધા
કીજે મહારાજ ! ! !

ઋષિ.—(હાથ ઊંચા કરી) રાજ ! તારો જય હો ! !

પ્રતાપ૦—(ઊભો થઈ વંદન કરી) ઋષિરાજ પાથે લાગું.

[જીન દરબારીઓ પણ પાથે લાગે છે.]

ઋષિ.—રાજતેજ વૃદ્ધિરસ્તુ !

(ઉપજાતિ વૃત્ત.)

પામો સદા વૃદ્ધિ સુવંશ તારો.

અખંડ કીર્તિ લઇ લાભ સારો
પવિત્રતા વંશ વિષેનિ તારી,
રહો યુગો યુગ સદૈવ સારી.

૨

હે રાજન્ ! તારી મનકામના પરિપૂર્ણ હો ! !

પ્રતાપ૦—(જે હાથ માથે અંડાડી) બ્રહ્મદેવનાં વેણુ મસ્તકે અઢાવિયે છિયે. હે ઋષિદેવ આપ કોઈ અલૌકિક મહાપુરુષ જણાઓ છો. સ્વપ્ને પણ જેનાં દર્શન દુર્લભ એવા અપૂર્વ જોગીરાજ આજ મને પાવન કરવા પધાર્યા હોય એમ મને ભાસેછે.

ઋષિ.—(હસતે મુખે) રાજ, તને દર્શન દેવા મારા જેવા આવે એમાં તો કોઈ નવાઈ નથી, પણ સાક્ષાત્ નારાયણે પણ તારા સરખા નરને દર્શન આપવા હજાર કામ પડ્યાં મૂકી આવવું જોઈએ !

પ્રતાપ૦—મહારાજ ! હું અદ્વૈતીય ! મારે તે શું ગળું ?

ઋષિ.—રે તું અદ્વૈતીય નથી ! તારાં કૃત્ય કલ્પાંતે ન ભૂસાય એવાં છે ! રે, પણ એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; સૂર્યવંશમાં એવાજ પીરપુરુષો ઉત્પન્ન થયાછે, થાયછે, ને થશે !

પ્રતાપ૦—બ્રહ્મદેવનાં વચન અમને સદા પ્રજિજ્ઞુત હો !

જેતસિંહ.—(જિભા થઈ હાથ જોડી) ગાપજી ! અમારા સુખમાં કંઈક ન્યૂનતા રહી હશે. તે પૂર્ણ કરવા પોતે ક્યાંથી પધાર્યા ? રાણાજીએ ગયલું રાજ અનેક દુઃખના દવ ઓલવી મેળવીને આજ પ્રી રાજ્યાભિષેક કરાવીને પાટે પગ ધર્યો છે, ને આનંદનો ઓછવ થઈ રહ્યો છે, એ અવસરે માંગલ્યમૂર્તિએ ક્યાંથી પગલાં કર્યા ?

ઋષિ.—(હર્ષના આવેશથી) રે ભાઈ ! આ સમયે મારે આવવું જોઈએજ ! સૂર્યવંશના પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યાભિષેક આ હાથેજ થયલાછે ! સત્યયુગના સમયની શુભ ક્રિયાઓ આ કરેજ કરાવી હતી ! રે સર્વ સંસ્કાર આ દેહેજ કરાવ્યા હતા ! !

પ્રતાપ૦—ઓ કૃપાનિધાન ! આપ શું ખોલો છો ? ! ક્યાં સતજુગ ને ક્યાં કળિજુગ ! જે સમામાં અધર્મનું અધારૂં આખી અવનીમાં અવરાધ ગયુંછે, દુનિયામાં આવતા દેવતા અલોપ થઈ ગયા છે, એ સમામાં સતજુગના માનવ કશા ? !

જેતસિંહ.—મોહું આશ્ચર્ય !

ઋષિ.—રૈ કોઈ આશ્ચર્ય ન પામશો. સર્વનો સંદેહ હું દૂર કરી છું. મૃત્યુલોકના માનવને જન્મમરણ જગદીશ્વરે જડેલાં છે, પણ એ વિનાની અવનીઓ અવિનાશીએ ઉપજાવી છે; જેમાં સ્વર્ગલોક, જનલોક, મહલોક ઇત્યાદિ છે. હું જનલોકનો જોગી છું ! મારું નામ વસિષ્ઠ છે ! ! ને હું સૂર્યવંશના રાજાઓનો સદાકાળનો ગુરુ છું ! ! અમારી ગતિ સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળ સર્વ સ્થળે છે. કળિ આવતે મૃત્યુલોકમાં અમારું આવવું થતું નથી, માટે તમારા જોવામાં આ દેહ નહિ આવ્યો હોય.

પ્રતાપ.—(બઠીને લાંબો થઈ પગેલાગતાં) ઓ પતિતપાવન ! આપે મને આજ પાવન કર્યો ! આ હરડતા કળિમાં આપ મારે ક્ષારે ક્યાંથી ? !

ઋષિ.—(તેને હાથ સાહી ઉઠાડતાં) હે રાજા ! કળિયે તને કાળો કર્યો નથી માટેજ હું તારે ત્યાં આવી શક્યો છું, તે માત્ર મારા યજ્ઞમાનનો ઉન્નવળ યજ્ઞ જોવાને !

રાજા ! તારી કીર્તિનાં વખાણુ ઇંદ્રની સભામાં સાંભળી તને ભેટવા મારી આતુરતા બલટી ! આશ્ચર્યતાથી ત્યાં એમ કહેવાતું હતું કે—મૃત્યુલોકમાં તેજરહિત ધર્મ બ્રહ્મ અનાચારી રાજાઓ થયા, આપે કરીને પૃથ્વી પીડિત થઈ ગઈ, ને તેથી આપણો પગ ત્યાંથી નીકળી ગયો; પણ હમણાં સૂર્યવંશમાં રીસોદિયો રાણો પ્રતાપ કરીને છે, તેજ માત્ર કૃતયુગના રાજાઓ જેવું તેજ ઝળકાવી રહ્યો છે ! જેવું હરિશ્ચંદ્રે સત્યને માટે, તેવુંજ તેણે ક્ષત્રીધર્મને માટે ધારણ કરેલું તેજ ઝળકાવ્યું છે, ઇત્યાદિ તારાં વખાણુ કાને સાંભળવાથી મારા મનની તૃપ્તિ પૂરી ના થઈ, માટે આ આંખે તારા જેવા યજ્ઞમાનને નિહાળી અંતઃકરણને આનંદ આપવાના હેતુથી હું લાંબો વર્ષે આ અવનીમાં આવ્યો છું ! રૈ, કીર્તિવંત યજ્ઞમાનને જોવા શુભેચ્છક ગુરુ કાં ન આવે ?

[પ્રતાપસિંહ ઋષિને ભેટી પડે છે—એટલે આખું રાવળું ઋષિને પગે પડે છે, ને આનંદના શોરથી રાજમહાલય ગાળી રહે છે.]

જેતસિંહ.—મહારાજ ! આપના મહિમાનાં વખાણુ કરવાને અમને એકપણ ખોલ આવડતો નથી !

પ્રતાપ—ઓ ગુરુ ! આપે આજ મારી એકસોઆઠ પેઢી તારી ! હું કયી રીતે ઓશિંકળ થાઉં ? રે આપના ગુણ કેવી રીતે ગાઉં ?

ઋષિ.—હે રાજન્ ! મને આશા નહોતી કે, અધર્મના અંધારથી છવાયેલી અવનીમાં મારા યજ્ઞમાનમાંથી તારા જેવો સત્ય યુગનો સમય સ્મરણ કરાવે એવો અવનીશ થશે !

પ્રતાપ—મહારાજ ! મારું શું એવું પરાક્રમ છે કે, આપ મને સત્યયુગના રાજાઓની ઓળમાં મૂકાછો ?

ઋષિ.—તારાં વખાણ તારે મુખે કહેવાની શી અગત્ય છે ? જે છે તે અજવાળામાં આવ્યાં છે; રે, તેથી ક્ષત્રીકુળમાં પડેલા અંધારામાં અજવાળું થયું છે; ને હું પણ તારા પરાક્રમની સંપૂર્ણતાને સમયે તને આશીર્વાચનથી વધાવવા આવ્યો છું ! હવે તારે અસંતોષ ન રાખવો; તારાથી જે થયું છે તેવું થવાને ઇંદ્રને પણ અસંતોષ છે !

જેતસિંહ.—આપનાં અવિચળ વેણનો આશીર્વાદ આપના યજ્ઞમાનને આપી તેવું કલ્યાણ કરો, કે જેથી જનમ સદ્ગ થાય !

ઋષિ.—(હાથ ઊંચા કરી)

(માલિનીવૃત્ત.)

નરપતિ યશ તારો વિશ્વમાં વૃદ્ધિ પામે,
નૃપ તુજ કુળ કીર્તિ સૃષ્ટિમાં શુભ જામે;
જનમન ધન જેવાં સાહસો પેળિ તારાં,
મયુરનિ રીત મોદે, હો સદા શોભનારાં !

૩

સાતમો અંક સમાપ્ત.

(દોહર.)

આ પ્રતાપનાટક નવિન, પામી પ્રભુપ્રસાદ,
કરમસદે આરંભિને, પૂર્ણ કર્યું નડિયાદ.

૧

સંવત મુનિ ત્રણ ખંડ શશિ, કાર્તિક શુક્લતિથિ રેક;
નાટક પૂર્ણ રચિ રહ્યો ગણપત શર્વરી શુક.

૨

प्रतापनाटक समाप्त.

आ ग्रंथविषेना अनुमती.

I was present at the Recital which took place at the Bhātiā Mahājan Wādi in Bombay in connection with Arya Dyān Wurdhak Subhā on Sunday the 22nd October 1882 of a dramatic Poem (Gujarāthi) composed by Mr. Ganpatrām Rājārām of Ahmedābād. It is founded on the History of the Rānā Pratāpsing of Udeypoor, whose wars of independence with the Emperor Akbar are celebrated by Bards of Mewār and the great historian of Rājastān. The dramas which as based on historical facts are more impressive and instructive than those which are founded on imaginary characters. The Dramatist in the present case has shown great power of description and wit throughout 7 Acts. The audience was much struck with the beauty of its various parts and they expressed their admiration of the genius of the Poet. The whole drama is furnished with notes in explanation of the incidents occuring in the body of the drama. I hope it will soon be published and put in the hands of the people, especially as the heroic and patriotic deeds of the Rajpoot Princes are not so universally known as they ought to be.

BOMBAY, } (Sd.) GOPALRAO HARRY,
24th October 1882. } Deshmookh.

Late Member of the L. C. of the
Presidency.

1st class Sirdar in the Duccan.

Justice of the Peace, Bombay.

Fellow of the University Bombay.

President of the Arya Dyān
Wurdhak Subhā.

(અંગ્રેજીનું ભાષાંતર.)

ગયે રવિવારે તા. ૨૨ મી અક્ટોબર સન ૧૮૮૨ ને દિવસે ભાટિયા મહાજન વાડીમાં “આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભા” ના સંબંધમાં અમદાવાદનાં* રા. ગણપંતરામ રાજરામે ગૂજરાતીમાં પોતે રચેલા નાટકનું શ્રવણ કરાવેલું તે પ્રસંગે હું હાજર હતો. એ નાટક ઉદ્દેપુરનાં રાણા પ્રતાપસિંહના ઇતિહાસ ઉપરથી રચેલું છે. એ રાણાએ અકબર બાદશાહની સાથે પોતાની સ્વતંત્રતાને માટે જે યુદ્ધ કર્યેલાં તે વિષે મેવાડનાં ભાટચારણો અને રાજસ્તાનનાં પ્રખ્યાત ઇતિહાસ કર્તાએ તેનું નામ પોતાની વાણીથી પ્રખ્યાત કરીધું છે. જે નાટકો કલ્પિત વાતના આધાર ઉપર ઉઠાવેલાં હોય છે, તે કરતાં ઇતિહાસિક વાતોને આધારે રચેલાં નાટક વધારે અસરકારક અને બોધજનક હોય છે. આ નાટકના કર્તાએ તેના સાથે અંકમાં વર્ણન અને ચતુરાઈની મહાન્ શક્તિ બતાવી છે. શ્રોતાજનો એ નાટકના પ્રથમ પ્રથમ ભાગની ખૂબીથી ઘણા વિસ્મય પામ્યા હતા,† અને તેમણે એ કવિની બુદ્ધિનાં વ્રખાણુ કયાં હતાં. આખા નાટકમાં જે જે બિનાઓનું વર્ણન કરેલું છે તે સંબંધી ટીપ્પણીઓને સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. તે વહેલું પ્રસિદ્ધ થઈ લોકોના હાથમાં આવે એવી હું આશા રાખું; તેનું વિશેષ કારણ એ કે—રજપૂત રાજાઓનાં શૂરાતનનાં તથા દેશાભિમાનનાં કૃત્યની બાંધુ લોકોમાં જોઈએ તેટલી થઈ નથી.

ગોપાલરાવ હરિ દેશમુખ.

મુંબઈ ઇલાકાની લેજિસલેટિવ કૉન્સિલના માજીમેમ્બર.

દક્ષિણપ્રાંતના પહેલા વર્ગના સરદાર.

મુંબઈના જસ્ટિસ ઓફ ધિ પીસ.

મુંબઈની યુનિવર્સિટીના ફેલો.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભાનાં પ્રમુખ.

यहाँ सञ्ज से मुझ को कविवर श्री गणपतिराम राज-
 जाराम भन्स आलाप हुआ इन्होंने स्वरचित प्रतापना-
 थक गुजराती भाषा का मुझ को सुनाया, कविकी प्रौढोक्ति
 से भी विशेष आनन्द मुझ को इस कारण हुआ कि यह
 नाटक पूर्वपुरुषों का दिगन्त व्यापी शौर्य गुण का स्मारक
 और हमारे चित्तमें पूर्ववासना का पुनरुत्तेजक है, आर्याभिमा-
 नी पुरुष को धर्म पुस्तक की भाँति इस की प्रति अपने
 घरमें रखनी उचित है, क्यों कि यह काव्य केवल प्रमोद
 के हेतु नहीं है, हम लोगों के घमनी गत शीत श्रुति रुधि-
 र को उष्ण करके परिचलित करने का एक छोटा सा यंत्र है.

हरिश्चन्द्र.

काशीवासी.

આ અંથ વિષેનાં અનુભવો.

સંવત ૧૯૩૯ ફાલ્ગુન વદિ ૬ સોમવા.

તા. ૨ જીઓપ્રિસ સન ૧૮૮૩.

નિં—ગિરિ ગિરનાર.

હું આ ગિરનાર પર્વત ઉપર એક માસથી અધિક મુદત થયાં હવા બદલ કરવા આવેલો છું. આ સ્થળમાં તપસ્વી મહાત્માઓના સમાગમ, એકાન્તવાસ, માનુસી કારીગીરી સાથે નાના પ્રકારના કુદરતી દેખાવો તથા સ્વચ્છ હવાપાણીનો ઉત્તમ લાભ મળેછે, પણ અંથ રચનારનો સમાગમ દુર્લભ છે.

નડિયાદના મેહતાજી ગણુપતરામ રાજારામ ભટ્ટનું અત્રે અકસ્માત આવવું થતાં તેમનો હુંને સ્વરૂપ સમાગમ થયો તથાપિ તેટલામાં તેઓએ “પ્રતાપનાટક” નામે અંથ રચ્યોછે તેહમાંનાં કાઈ કાઈ સ્થળો અવકાશાતુકૂળ તેઓના મુખથી મેં શ્રવણ કર્યાં. ને સદ્ગુણો અંથ સાંભળવા બંની આવ્યું હોત તો તેથી હુંને ધણો આનંદ અને સંતોષ થાત.

એ પ્રથક્ પ્રથક્ સ્થળ વંચાવી જોવાથીજ હું કહી શકું છું કે, સામટો વિચાર લેતાં તેનો વિષય, હળ, અને જુસ્સો અસરકારક છે. જે કે તે “દૃષ્ટ” નાટક નથી તોપણ “શ્રાવ્ય” નાટક એવુંછે કે તેની ગૂજરાતી ભાષામાં ખૂટ હતી. આમાં વધારે આનંદદાયક વાત એ છે કે તે કેવળ કાલ્પનિક નથી, પણ ઐતિહાસિક વિષય છે, કે જેથી આક્રમિકાળની આર્ય પ્રજામાંના ક્ષત્રીયકુળના શૌર્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય, અને દૈકાદિક ગુણોનું ઉત્તમ ચિત્ર વાંચનારના ચિત્તમાં ચિત્રાઈ રહેશે, અને તેથીજ તે પ્રત્યેક ગૂજરાતી વાંચનારના અંથસંગ્રહને શોભાવશે.

આ ગ્રંથનું લેખક મહાશય મણિશંકર જડાશંકર કીકાણી.

ઝાઠેર ખખર.

વિદ્વાનોથી વખણાયેલાં મારાં રચેલાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો રાકડી કીંમતે મળશે. મનિઓર્ડર, પોસ્ટલનોટ કે ધ્રાવે તેવી રીતે કીંમત પરગામથી મગાવનારે વાળવી. ટીકીટો મોકલનારે અર્ધા આનાની ટીકીટો વાળવી તે સાચે વઠાવની રૂપિએ એકે. એક વધુ વાળવી.

પુસ્તકોની યાદી.

નામ.	કીંમત.	પોસ્ટેજ.
પ્રતાપનાટક.....	૧-૮-૦	૦-૧-૬
લીલાવતી કથા.....	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
બ્રહ્મ જિજ્ઞાસો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ...	૦-૪-૦	૦-૦-૬
મનોવિકાર * તથા આશા નિરાશાવિષે નિબંધ.	૦-૮-૦	૦-૧-૬

મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ.—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી અથવા “આર્યોદય

પ્રેસ” તથા રા. હારકદાસ દ્વેતીલાલ એન્ડ કો. ને ત્યાંથી.

નડિયાદ.—મારી પાસેથી.

ગણપતરામ રાજરામ ભટ્ટ.

શુ. નડિયાદ.

* આ નિબંધ ઘણા ઉપયોગી અને વાંચવા યોગ્ય છે માટે તેનો લાભ મળ્યા જન લઘુશકે એવી ઇચ્છાથી તેનો સારો પસાર થવા શ્રી હરનારની ઇચ્છાથી તેની કીંમત કમી રાખી છે.